

ІВАН ФРАНКО

ТЕРЕН У НОЗІ

ГУЦУЛЬСЬКА ПРОЗА

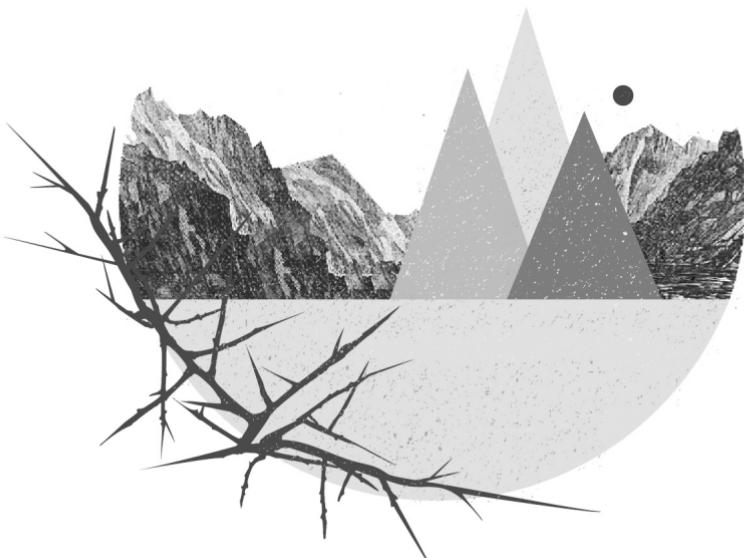

БРУСТУРИ

ІВАН ФРАНКО

ТЕРЕН У НОЗІ

ГУЦУЛЬСЬКА ПРОЗА

БРУСТУРИ

УДК 821.161.2
ББК 84-4 (4Укр)

Ф 83

Бібліотека літературного фестивалю «Покрова»
ім. Тараса Мельничука

Меценати видання:

Олексій Яновський,
ТОВ «Західна Консалтингова група»,
ПП «Академія професійного бухгалтера»,
ТОВ «Збережені активи»,
АБ «Яновський і партнери»;
Володимир Гоменюк із Коломиї та Мукачева,
Дмитро Орлик
та інші невідомі доброчинці.

Іван Франко. Терен у нозі /гутульська проза. – Брустурів:
Дискурсус, 2016. – 352 с.

Гутульщина у Франкових оповіданнях зображена своєрідно. Не етнографізм, не любовна тематика чи екзотика природи, а соціальні, психологічні та філософські проблеми цікавлять письменника. Тут виявились пошуки своєрідної композиційної форми, спроможної передати особливості психіки гутула й глибину його роздумів над життям.

Ігор Пеліпейко

ББК 84-4 (4Укр)

ISBN 978-617-7236-65-7

© Дискурсус, видання, 2016

Терен у нозі

Стний, хворий Микола Кучеранюк дожидав смерті.

Ще два тижні тому він устатнє керманичував на Черемоші, відігнав чотириталбову дарабу¹ до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не брачувало, а проте був блідий як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою он там високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротень-кім цибусі й німо вдивляючися в розкинене внизу село, у Черемош, що шумливою гадюкою заскрутився низом, і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він про-кинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати, і велів їм скликати найстарших та найпо-важніших сусідів, щоб міг у їх присутності вияви-ти свою остатню волю. Сини прийняли сю відо-мість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їхні жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напівсуворо, а напів-ласково. — Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився не-мало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте й при-ладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожде до своєї роботи й не журіться мною!

¹Дараба – пліт, збитий із дерев’яних кругляків.

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який, за приказом старого Миколи, написав його «астамент». Йому зробилося трохи легше, він балакав із людьми й велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче виспovідатися й запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його остатньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай, шептали, що «дедьо», певно, не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати й вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте й запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул усів на старій обрубаній колоді й німо та спокійно вдивлявся у величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тіністі долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами¹, шумливими шепотами й запіненими «гоцами» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні,

¹Закрут – крутій поворот.

білі та чорні мурашки – то були люди. Із плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з цього світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, усе оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його серці ворушитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені й полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, – високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, із якоюсь дивною тривогою за біgom сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна пливла за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля у воді, він зітхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, із трудом підвівся з місця й мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був «при смерті», вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все-таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі й майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити й навіть зіходити на верх гори й вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшувався раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь-колись

випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька днів побліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати й хлипати – і прокидається, увесь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим й обертається поміж своїми дітьми й внукаами, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього й радували його своїм щебетанням, тепер сторошилися від нього й боязко шукали собі забави на весь день, якмога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

– Любі сусіди, – мовив до них, коли всі посадили перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам напівсидів-напівлежав на джерзі й подушці, – порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Усе мені здається, що на мені тяжить якась велика провіна й не пускає мою душу від тіла. Кілька разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, усе мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може, я кому з вас догурив і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по однім, а потім мовив один за всіх:

– Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Усі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і Бог не вибачить.

– А проте, – сумно сказав Микола, – мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене в пана Бога. Адіть, мое волосся побліло, як сніг, за отсі дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось

кличе мене геть, а проте щось мов кліщами держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині, і рвуся за її голосом – і не можу.

– Може, жаль тобі світу, дітей, гір, Черемоша? – закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

– Ні, Юро, не жаль, – відповів Микола. – Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори й Черемош не потребують мене й не можуть дати мені нічого.

– Що ж тебе так турбує? Може, у тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься на сповіді й не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

– Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду – давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... Так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

– Висповідайся з неї перед нами й перед святим праведним сонцем, – мовив Юра, – то, може, відступить від тебе тота тривога.

– Та то, властиво, нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів – уже тому зо сорок літ. Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі й найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків – здається, що й ти, Юро, сарако, – пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моєму найтяжчому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважких ґуль

та задрапнень і в понеділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик¹, глухий Петро, збили ще вдосвіта чотириталбову дарабу в Жаб'ї² і, скоро надійшла повінь, рушили долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна й дотяглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свободно та радісно, як рідко буває.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під півднє запливли ми до Ясенова і ймилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потрібували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі й робили галас. Скоро ми з дарабою ймилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу; бігали по ній, гойдалися на кльоцах³ або скакали з них у воду й випливали на берег. Нам то була не першина, і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чаю і зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відг'яли ми дарабу від берега й зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зруочно із голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння й подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кождий на своїм місці, і взялися за керми, щоб навернути дарабу

¹Стрик – стрий (діал.)

²Жаб'є – село на березі Чорного Черемошу (нині – село Верховина Івано-Франківської області).

³Кльоц – колода, брус.

на головну течію. Може, так минуту я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвилі повиділося, міг мати чотирнадцять або п'ятнадцять літ і був одягнений бідно, у брудній сорочці зрібного полотна¹ та в чорнім повстянім капелюсі – звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скучений, на кінці кльоца і якось так залишки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може, п'ять кроків oddalік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

– А ти що тут робиш, мой? – відізвався я до нього. Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку й показав на супротилежний берег. При тім я завважив, що його простягнена й до ліктя гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи в бідного хлопця-пастуха.

– Хочеш на той бік? – запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючись і не кажучи ані слова.

– А де ж хочеш висісти? – запитав я ще раз. – Адже бачиш, що той берег тут усюди стрімкий, нема де ймитися².

Не обертаючись і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвильку не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів черемошової води. Мені се було байдуже: чей³ же, хлопчище знає добре сю воду. Ми пливли

¹Зрібний – витканий домашнім способом.

²Ймитися – зупинитися (при березі).

³Чей – може.

власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали¹ дарабу з течії ближче до берега, на плитке² місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою й все сидів скулений на однім місці.

Ми перепливли небезпечне місце й стрілою летіли поздовж ширшого й не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не працював нею й знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схопився зі свого місця й почав якось поквапно підкочувати штані.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючись обома ліктями об кльоц і весь похилений над ним, обернувся так, що ліг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж тут побачив я його лице — було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадісний усміх залив по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиничку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знов,

¹Скрітати — повернати.

²Плиткий — мілкий, неглибокий.

що се дуже небезпечно – скакати з кінця дараби у воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде кілька хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували¹ аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцами нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби й впирав очі в каламутну воду – даремнісінько.

– Миколо! – крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро. – Якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу по-перек ріки? До керми, мой, а то оба під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, ухопився за керму й почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки – чи не віднайдуть хоч якого-будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима й ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. Із жахом обдивлявся я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було

¹Підштрикувати – підстрибувати.

ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тілько з невидної дзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерті. Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами й також раз у раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може, він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно, не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплывли вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки й дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічогісінько не винен: я ж не міг знати з Духа Святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з сього, та й раптом шубовсне у воду – і затоне, як кусень олова, я ж працював, власне, при кермі й таке інше. Се й заспокоїло мене – бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та накупили, чого було треба додому, і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома ійти до косовиці; ідучи більшою купою, ми гуторили¹, жартували, оповідали всякі смішні придабашки², і я був особливо у веселім настрої. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наблизатися до

¹Гуторити – розмовляти.

²Придабашка – дрібна пригода, інцидент.

нешасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе мое тіло, морозна пропасниця била й телепала мене, я дзвонив зубами й не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що, нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку й велів йому купити цілу кварту горівки – треба було для косарів. «А я сам, – кажу йому, – не піду туди й зажду на тебе тут». Але скоро я побачив себе одиноким, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурлій, натис крисаню на очі і, похиливши лицє вниз, як злочинець, погнав навперед себе, і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу й село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі й заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею, мов повінню, залити отой ганебний переполох. Чекання ще побільшало мою жадобу. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружелюбні прокляття на таких «молокососів, що скажуть слово й зараз перемінятися» і «летять кудись навпроцапій¹, як остатні дурні». При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткав її й притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином², що я мало що не

¹Навпроцапи – навпростець.

²Плін – рідина.

кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

— На, пий, — сказав я, ледве видушуючи із себе слова, — я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знову пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару Божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком, притовк його долонею й тоді устромив фляшку у свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лиця свого навернути на горівку і хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Троха заспокоївшися, зайшов я додому й постановив собі закинути зовсім керманицьке ремесло й ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу й погнав її знов із дядьком Петром до Вижниці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все мое нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукуючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусила вже або викинути втопленика десь на берег, або занести Бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, се бувувесь мій гріх і вся моя мука. Усе щось тягло мене з неперепертою силою

на Черемош, і все, перепливаючи те прокляте місце понижче Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, нібіто є такі люди, що їдять аршинник і при тім жують довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільnitися від неї. Коли минуло кілька тижнів по вypadку, відважився я нарешті заговорити дещо пронього й почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у такім віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Усі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів із Красноїлі та з Устерік – ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалував за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глубокий смуток, на безмежне співчуття за тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту – іти пішки до Сучави, там висповідатися зі свого гріха й таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі, я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді призвався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу,

ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, уже то так пан Біг дав, що я натрафив на такого попа; видно, сам пан Біг уgnівався на мене й не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене й помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився¹, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися зі свого гріха. Сим разом натрафив я на старого, добродушного ченця, що дуже терпеливо вислухав мою оповідь і, коли я скінчив, сказав мені:

— Синоньку, у сьому випадку ти справді дещо трохи завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молився Богу, ах, як гаряче! І справді, сим разом здавалося, що помогло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а кілько разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно² вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу до часу щось стискало мое серце, мов коваль

¹Суятився — турбуватися, непокоїтися, мучитися.

²Жасно — страшно.

кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, у мені заграла кров, і я добре-таки побив її. Се була крепка жінка й гостра на язик, почала шарпатися зо мною й лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився – і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тями покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло в серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла¹ з її рані. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила її нічого. Адже знаєте, гуцулка, сарабі, привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками: «Якби мя чоловік не любив, то би мя не бив». І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку – та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася в нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені уві сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве й клекоче каламутна повінь, я щосили працюю коло керми й раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби у воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається й показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якось злорадісно, а потім тихенько сковзується у воду й щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до Бога, але та молитва не йшла мені з серця й не заспокоїла

¹Чуріти – дзюрити.

мене. Я хотів заснути й заразом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Усю ніч я прокачався безсонний на постелі й кілька днів по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджу-вався мені, як сидить на краю дараби, скунений і задивлений у каламутну повінь, а іншим разом – як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечінь або як із якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завсіди по такім сні я кілька днів ходив, мов утовчений у ступі, нудився й бридинувся всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе й на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одно тільки відчував я, і воно щораз більше виростало як певність у моїй душі, що гріха за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася й для того набивається мені на сон. Із тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка й зараз тої ж ночі втопленик знову показався мені уві сні й всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави й там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного ченця в сповіdalниці. Він вислухав мою оповідь терпеливо, подумав довго й промовив:

– Синочку, даю тобі розгрішення, хоч, єй-богу, і сам не знаю за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложить. Іди з миром!

Та ба, у тім власне була штука! Я пішов, але миру таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені в сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова,

ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І се завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася й показується мені в сні лише тому, аби пошукувати на мені якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниці й минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся у воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось – достоту так, як той, що топиться у воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала у воді. Ще раз виринула й вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки й щезла у воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого – ані жаху, ані суму. Я безтямно повертаю кермою й ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув у собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні, і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і має сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася й тому не допускає й моєї душі до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не зінав, що йому порадити. Нараз зяєніло якесь світло на Юрівім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що, як се не був ніякий достеменний хлопець?

— А то ніби по-якому?

— Нібито, як се була лише якась мара, привид?

— Що ти кажеш? У яснісінський день? Перед лицем праведного сонця?

— Та я не кажу, що се був лихий дух, Господи застути! Ні, Миколо!

— Ну, але чого ж би його згадка так довго мутила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Се правда, Юріо! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кості.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася¹ мені самому, як я ще був зовсім малий. Може, я мав тоді вісім, може, десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний літній день — захотілося мені й ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у верху, скрутатися в Черемоші. Із нашого верха до Черемоша не близенько, але нам, дітям, було се байдуже. Ноги на плечі — та й гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння перескочити, потім невеличкий лазок,

¹Притрафилася — статися.

потім ще вориння, потім рів, потім півперек¹ дороги, ще через одно вориння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь – і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариши бігли наперед, поперескакували, як кози, через одно й друге вориння й сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

– Гаду, гаду! Дідько ззаду!

А я біжу та й кричу за ними:

– Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався й скочив собі через ворину². Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гіллячку, і я саме на неї наскочив бosoю ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя³.

– Ой-ой-ой! – скрикнув я зненацька від болю.

– Га-га-га! – зареготалися мої товариши й побігли далі, кричачи-пустуючи: – А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, але тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними; шарпнувся бігти їм наздо-гін, але не зміг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці й оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломивши від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'якшити її

¹Півперек – упорек.

²Вориння – огорожа з жердин (зрубаних тонких довгих стовбурів дерева).

³Гонталь – великий цвях для гонту (покрівельного матеріалу).

й обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завсіди при собі застромлену в пазусі сорочки; мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я, хилитаючи ним, не видобув його настільки догори, що міг захопити тупий кінець нігтями й витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все-таки се потягло кілька хвилин. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали із себе шмаття й з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці, і довбав свою п'яту, та із завистю чув їхні радісні голоси, чув, як вони у воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббрязкували себе долонями. Та ледве я встав і пустився бігти до них – почув нараз іздалеку якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

– Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить!

Але діти в купелі так були зайняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу з пробитою ногою, запинаюся на перелазі – і в поспіху беркиц¹ догори ногами в рівчак. Зриваюся, увесь захляпаний, і перескакую через рів, вибігаю на дорогу – і моїм очам являється страшеннє видовище. На півхлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінъ² від берега до берега, і валить швидко, як буря, долів Черемошем із громовим гуркотом. Десять там у полонині нагло прорвалася хмара, у тіснім видолинку збовдурилася вода й, несучи із собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки

¹Беркиц – раптом упасти, перекинувшись.

²Рінъ – берег або дно річки з крупного піску, гравію, гальки.

та річкове каміння, із гуркотом і клекотом гнала вдолину. Уже була ось-ось близько, а мої товариши все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили, і аж тепер вони спостерегли, позривалися у воді й, мов одубілі, поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилину; у найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок, і покотився з ними далі в безвісти.

— Се правда, Юро, — промовив Микола, — і моєго стрика хлопець — знаєш, старого Гедеменюка одинак — також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо! — перервав йому Юра. — Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то, властиво, він урятував мене від смерті. Якби я був разом із моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би, певно, і пропав разом із ними. Так само мені видається твоя історія й твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка й марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинного чоловіка, згвалтувати дівчину — се для тебе було так легко, як випити чарку горівки. Най тобі Бог відпустить гріхи твоєї молодості, але не одному ти тоді допік до живих печінок... І мені... Тямиш, як то не раз бувало?.. Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої пиятики та бійки, той поневолі мусив подумати собі: «Коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець; скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці». І не було кому дати тобі стрим¹, Миколо, бо твій ненько вже не жив, а неня

¹Дати стрим — зупинити, стримати кого-небудь.

була стара та податлива, а може, і не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, незнала! — буркнув під носом Микола. — Деби не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой Боженьку, Боженьку! Так-так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну-ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, — мовив далі розважливо Юра. — А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком — перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно, — тямиш, як то ти тоді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміливіші ватаги блідли? А потім ти оженився й запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напружену увагою. Десь-колись забліскувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо, — говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. — Отсе, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтимно летів на свою загибель. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: «Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить із неба злізти та прутом бити». Він має в руках тисячі способів і все цвігне¹ чоловіка в таке місце,

¹Цвігти — шмагати батогом, різкою.

де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив та-
кий терен у сумління, що ти мусив почувати його
шпигання весь свій вік. Скоро лиши одною ногою
полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, – ого, уже
тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить
твою лиху силу. Розуміш тепер, що значить сей
гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка Божа, що
являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не
був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясено-
ва і якого ніхто не бачив, ніхто не звав. Твоє влас-
не сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати
тобі спасенного штурханця. І добрий був штурхан-
нець, Миколо, – зробив своє гаразд. Ти повинен
дякувати Богу за той штурханець. Се ти не бачив,
як там, на Черемоші, утопився якийсь бідний, не-
відомий хлопчище, – се ти бачив таку осторогу для
своєї душі. Дякую Богу, Миколо, що зі своєї ласки
послав тобі сей знак; що розкрив тобі очі, аби ти ба-
чив його й приняв у свою душу. Кождий із нас не
раз у життю бачить такі знаки Божої остороги, але
не кождий видить їх, не кождий відчуває в них па-
лець Божий, і тому так багато людей залітає в про-
пасті. Недаром говориться про таких у Євангелії:
«Мають очі – і не видять, мають вуха – і не чують». А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклось. Сини занесли Миколу до хати. Він не
говорив більше нічого, і здавалося, що весь пото-
нув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли друго-
го ранку сини заглянули до нього, він був уже
небіжчик. Його лице роз'яснилося й виглядало, як
образ спокою й задоволення. Видно, і душа його
перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

Гуцульський король

Учасі моого побуту в Довгополі над Черемошем літом 1898 р. трапилося раз так, що в мене й жінки одної ночі страшенно розболілися зуби. Стогнучи, охаючи та розпачливо перевертаючися з боку на бік, ми обое, одно – в однім кінці кімнати, що служила нам нічлігом, а друге – у другім, проводили безсонно в нічній пітьмі годину за годиною, від болю не чуючи навіть дзвінкого шуму Черемошу, що закручувався здоровою вужакою зараз же біля вікон нашої хати. Виснажені болем, наші нерви отупіли; ми не говорили між собою нічого і з тупою резигнацією¹ ждали ранку.

Вчасним досвітком ми повставали – запухлі, невиспані, мов осуджені. До нас у хату заглянула молодиця, що прислуговувала нам, і здивувалася, бачачи нас уже на ногах.

– Панство повставали так вчасно! А то чого?

Я сказав їй про наше лихо, що за всю неспану ніч обридала нам і постіль.

– Ай, ай, ай! – скрікнула молодиця. – Чому ж ви не збудили мене?

– А що ж би ти помогла нам? – промовила жінка.

– Я не я, але була б побігла до Мандрика.

– То що за Мандрик?

– А отой старий, наш близький сусіда. Він пишеться інакше, Освіцінський чи як там, а в селі всі називають його Мандриком. А його син Іван – то вам не треба ніякого цирулика, такий майстер зуби рвати. З усіх гір до нього йдуть, навіть єгомості² приїздять.

¹Резигнація – цілковита покірливість долі.

²Єгомості – панoteць, священик.

Та ось від вікон, що тільки розжеврілися були до сходового сонця, забігали тіні по протилежній стіні, на ганку почувся стук кроків, і по хвилі ввійшли два Освіцінські.

— Помагай Біг! Йик ночували, ірщені? — привітався старий, ледве чутко шамкаючи беззубим ротом. — Ай, мій паничку пишний, а чому ж ви не післали за нами, коли у вас таке вчіпилося? Та ми би зараз!.. Ми на таку річ помагаємо, Богу дякувати!..

Молодший Освіцінський привітався також. Се був статний чорнявий гуцул, звиш 40-літній, уже давно жонатий. Із його постави й рухів було видно, що він звик обертатися з усікими людьми й певний себе, знає свою вартість.

— Та де у вас болить? Котрий? — запитав він, наближаючись до мене. Я вказав болючий зуб, він попросив лягти на ліжко, а старий, усе балакаючи, уже був біля моєї голови.

— А так, так, мої любенькі, — приговорював він, — то вже так кажуть, що ми оба з сином ходимо: один тримає, а один рве. Ха, ха, ха! То так жартують люди, бодай здорові були. Часом, як який дітвак, — то кидаеться, кричить, та й придержати треба. А то звичайно — крий Боже. А все ніби відважніше йому, як я при нім. Бо то він від мене й навчився. Певно, не навчився б, якби йому Бог такої руки не дав, такого чуття в пальцях. Що кому Бог даст! Аякже, мій панчику пишний та чымний! Та й ви, панечко молода, не бйтеси! Навіть не почуєте, коли вам вітьигне. О, мій син у тім майстер! До нас не тілько прості гуцули йдуть, але й їмості не раз приїжджають.

Тим часом молодший видобув зі своєї невідступної дзьобні¹ цирульницькі клішки, старі й по-

¹Дзьобня — гуцульська вовняна торба.

рядно заржавілі, і, приступивши до мене, просив дозволу помацати хвогого зуба.

— Прошу, ни бійтиси, паночку. Ще не знати, чи йому пора рватися, може, він здоров і тілько так жартує? Бо то всяко буває. Зуб також має свою натуру. Треба її знати, треба з ним уміючи. От мені, якби я так не посмітив його пальцем (він у тій хвилі легесенько обдивлявся мій болючий зуб, який немов зі страху від приходу гуцулів і зовсім перестав боліти), — адже відки би я знав, чи він готов рватися і йик за нього братися? Адже потиснеш його занадто міцно, то він готов у кліщах хруснути, як горіх, а візьмеш занадто слабо, то він виховзнеться тобі з кліщів.

Я так заслухався його балакання, що ледве тоді почувся, коли в мене в роті справді щось легко хруснуло, як розколений горіх.

«От тобі й на! — подумав я. — Справді занадто цупко взяв — розколою».

Але гуцул уже поклав із своїх кліщів мій вирваний зуб на столі й говорив прицмокуючи:

— От біднечкий! Пек, пек, пек! Вийшов, вийшов увесь із корінцями. Тепер лише водички-плиннички, вимити йимку, — мете мати спокій.

Заохочена тим успіхом, жінка й собі дала виконати таку ж операцію, яка повелася так само легко й майже без болю. Гуцульські пальці справді проявили незвичайну чуткість і певність, якій міг би позаздрити фаховий цирулик.

— От і видите! От і видите! — радувався старий Освітінський, бачачи, що ми обое задоволені з їх операції. — Я казав, що мій Іван — майстер неабиякий! О, то в нього від мене. Я також колись. О, я бував і по панах, і по міщанах. До мене з Кут ішли, хоч там у них жид Фройм був, що кров пускав і зуби

рвав. А із зубами до мене йшли, усе казали, що ні в кого нема такої легкої руки, як у мене.

Я заплатив «майстрові» за його труд (хоч він зразу й опинався¹ брати гроші), а жінка задержала їх на снідання. Старий балакав ненастанно: від зубів давно вже перебіг на колишні порядки в горах, на опришків, на пушкарів, що мали гонити за ними, і на їх коменданта Герлічку, устеріцького мандатора, прозваного гуцульським королем.

— Ото пан був! Фудульний² пан, дай му Боже Царство! Нема нині таких. То, бувало, до нього не приступай! Аби-с отак нічого не винен, аби-с по-добру до нього йшов — а станеш перед ним, то все тіло на тобі терпне! Душа в п'яти ховається, як миш у нору. Той, бувало, як крикне, — аж гори дріжать. На всі гори воєвода був. Усе, бувало, каже: «Я від самого цісаря мандат маю! Я вам не простий мандатор. Мене вислали в гори, аби тут порядок був, аби жодного опришка не було».

— А хіба тоді у вас багато опришків було? — запитав я.

— Та ніби, як вам сказати, було й не було, — відповів старий. — Отаких правдивих опришків, от як то повідають про Довбуша, таких, що ходили по долах, на панські двори або й на цілі міста нападали, із войськами бились, — та де вже, таких за наших часів не було. Не видали ми таких. А от, знаєте, у гуцула гаряча кров. Часом у коршмі поб'ються, один другого топірцем махне та й скалічить або й заб'є, — ого, уже біда, уже мусить тікати в опришки. Ще би панів не так боявся, як своїх людей. Бо тоді в нас як було: кривда кому, один одного побив, покалічив або й забив, — бо нарід

¹Опинатися — чинити опір.

²Фудульний — гордовитий, зарозумілий, пихатий.

буйний був, – ого, уже покривдженій або його рід біжать на кичеру, трембітають до своїх, збивають ровту¹ та й ідуть мститися. І вже нещастє там, куди вони прийдуть! То вже не пошанують ні старого, ні малого, а як найдуть винного, то б'ють, мучать, огнем припікають і, що захоплять у хаті, – усе беруть. То таких ровт гірше боялися, як панів, і йшли в опришки. То ніби як? Зайде десь у полонину, у пусту зимарку², та й живе собі там, уночі заходить додому, набере там чого їсти та й знов іде, аби вороги не бачили. Так пробуде якийсь час, доки там роди посварені якось не погодяться. То такі були опришки. Але як трафилося, що таких опришків зійдеться в полонині більше, та посідають собі, та розложать ватру, кулему варять, люльки курять та й балу-балу... Сей те згадує, другий щось інше. А далі зговоряться, кождий про свою біду – що його привело в опришки, а хто його ворог або хто людей кривдить, та й піде в них у всіх пізьма³ на того чоловіка. Чи то багатир якийсь буде, чи панський вірник, що перед панами на людей говорить, – то й вони давай, почнуть на нього змовлятися. Що їм там у горах! Вільні, як птахи, молоді, дужкі, уже їм здається одному з другим, що й пана над ними нема! Та й гайда! Умовляться, коли, де і як, часом ще добрий чоловік, не опришок, трафиться, що доповість їм, які там у того чоловіка чи пана заходи, які слуги, які псі, які порядки... Чи то багато треба таким запальськам! Ого, чуєш, уже напали, газду зв'язали, на муки брали або й забили, гроши забрали – от тобі й опришки!

¹Збивати ровту – об'єднувати, згуртовувати, створювати загін війська.

²Зимарка – зимівля.

³Пізьма – злість, гнів.

— То нібіто значить: і опришки й не опришки, — докинув усміхаючися молодший Освіцінський. — Так, як то в нас кажуть: злодія в селі нема, самі люди крадуть.

Та й засміявся тихим, беззвучним сміхом.

— Говори! — скрикнув батько. — Та вже тоді, як таке скоїться, то й сліпий побачить, що то опришки. А нашему пану мандаторові лиш того й треба. Зараз покривджені до нього: убитого чи покаліченого на дарабу — та й везуть до Устєрік! Лемент, гвалт, крики. А пан Герлічка аж підскакує, аж по хаті бігає, аж зубами скречоче. Нібито він так сердиться на злочинників. Але де там! Він із радості руки затирає. Бо се ж для нього празник, хapatня! Тут покажеться його сила, його ціарський мандат. Утім селі, де сталося злочинство, уже він там і пан, і ціар, старший від ціаря. Бо що ціар? Ціар сидить у Відні та й нічого не знає, а наш пан загляне в кожду хату, розпитає кождого, хто знає і не знає про діло, і, що найважніше, має право кождого зв'язати, бити, закувати в кайдани, забрати із собою й навіть покарати смертю. Без суду, без права, по власній уподобі. Не вірите, панчику? Отже, Бог мені свідок, що не брешу. Та куди! Часи недавні, ще й п'ятдесят літ не минуло, а вже як зачну оповідати, то оті молоді й вірити не хочуть! Мав, мав таку владу наш тодішній мандатор, якої нині й сам намісник у Львові не має!

— Та ви, дедику, розговорилися, — промовив із легким докором син, — а забуваєте, що в нас сьогодні робуча днина.

— Ага, ага! — похопився старий. — Правда твоя, треба би хоч одно сінце зробити. Літечко Боже не жде — у нас у горах швидко минає. Не зробиш

тепер сінця, прийде маржина з полонини, чим узимку погодуєш?

Я завважив, що дідусь уже занадто старий, щоб міг ставати до коси, що йому пора би посидіти біля хати, відпочити, на сонечку погрітися.

— Та вони, ховай Боже, не дуже й гонять мене до роботи. От сиджу коло хати та стружу або тешу дещо. А до сінця, отут близько на долинку, то вже мене самого тягне. Сам іду, хоч із вилками та граблями. Змалечку дуже любив косарити та сіно робити, і тепер мені та робота аж пахне. Ну, ну, синку, іди лишень додому та збираїться, а я ще тут троха посиджу та поговорю, а потім надійду.

Син, не кажучи ані слова проти батькової волі, узяв крисаню, уклонився нам, поцілував батька в руку й вийшов.

— Чымний він у мене, годний син, — хвалився по його відході старий. — Слова мені згірдного¹ не каже, стравою не догонить, до роботи не силує. Дай йому, Боже, на дітях потіху! Ая, ая! Таких синів нині небагато, ой любки мої, небагато! Не таке нині між людьми пішло, Госпідку милосердний, не таке!

Я вже знов, що старий Освіцінський любить моралізацію й не дуже добрим духом дише на молоде покоління. От тим-то я завернув його думки назад на старовину.

— То ви знали декого з тих опришків? — запитав я.

— Ото! Чи знов? Тоже то мої ровесники були. Чи раз ми вкупі дараби гонили на Вижницю, чи раз і в шинку пожартували! Усяко бувало. Адже Мирін Штола, той, що в Білоберезці повісили, то близький був, отут із Стебник. До нашої церкви щонеділі

¹Згірдний — зневажливий, погордливий.

ходив, він і весь його рід. А вийшло таке, що й повис. За марницею¹ повис, він і ще три лéгіні.

Історію зі Штолою – се була, властиво, одиночка «опришківська» історія, яка живо лишилась у пам'яті старого діда – я вже чув від нього давніше, то й не дуже був цікавий на повторення. Та й сам Освітінський, видно, нагадав собі щось інше, усміхнувшись під сивим стриженим вусом і промовив:

– Е, я щось інше пану оповім, коли пан ласкові слухати. За нашого старого пана, за Герлічку. Знаєте, панчику любий, я бачив його, як був от такий великий, що аж нам, усім гуцулам, сонце заступав, та й бачив його, як зробився такий маленький, що лиш у дошки класти. І знаєте, панчику, як мені Бог милий, я помагав йому конати. Сам він усміхався гірко при тім та й говорив:

– Ей, Анджею! Ти, бачу, все цирулик! Ще й тепер мені сумлінний зуб витягаєш.

– Сумлінний зуб? – здивувався я.

– Так, панчику, він то сам так казав, дай йому, Господи, небо... Або ні, дай йому, на що собі в тебе заслужив! Може, і гріх мені такому упиреві неба бажати. Страшний чоловік був. Він тут у горах своїми штуками опришків робив, навмисно робив, аби пускати страх по гуцулах і збиткуватися з них. То я вже не знаю, як там йому то Пан Біг милосердний порахує. Певно, на добрий руваш не закарбує².

Жінка перебила нашу розмову, ставлячи перед старим Освітінським нову склянку гарячого чаю. Старий сквапно взявся пити, прицмокуючи та прихвалюючи напій, якого не часто йому доводилося вживати при домашній кулеші.

¹Марниця – дрібниця.

²Закарбувати на добрий руваш – порахувати за добре діло.

— Отсе-то добре! От за се бізаплатъ! Аж у нутрі потепліло. Так, як би Дух Святий у чоловіка вступив! — приговорював він, съорбаючи гарячий чай. — Хоч чоловік і не привик до того, а так десь-колись і я вживав. Не в пана Герлічки, ні! О, той не та-кий був. Він усе говорив: «Фрайтер¹ не шаржі², гуцул не чоловік!» У нього гуцул, навіть той найближчий до нього преподобник, отой Юріштан із Довгополя, що за нього пісню співають, навіть той не смів ні-коли засісти з ним до одного стола. За порогом! Як був у ласці, то Герлічка висилав йому до сіней пів-кварти горівки — менше Юріштан нараз не пив — і шматок купованого хліба зі своего стола, — більше ні за що! «Гуцул такий, ек пес, — говорив він не раз, — доти вірний, доки його під канчуком держиш, а дай йому волі, то він тобі до очей скочит!»

Та й держав він нас у руках! Матінко Христова, так держав, що ми за страхом та погрозою світу Божого не бачили. Що то нині: якісь пошти, якісь таліграфи, якісь казети приходять Бог зна відки, новини людям приносять, що де діється. Он малі діти — та й ті по казетах вичитують і що у Львові діється, і що у Відні діється, і що скрізь по світі Божім діється. А тогди нічого того не було. Двадцять п'ять літ держав нас той Герлічка, як у бочці забитих, як у пітьмі. Ми лише тільки й знали, що там — опришки й тут — опришки, що того вішають, того роками в Устеріках у погребі закованого держать, що там людей катують, січуть, аж кров по стінах бризкає. І нічого більше ми не знали. Лише глухі чутки десь-колись до нас заходили: то лях бунтується, то москаль бунтується, а хто на кого і за

¹Фрайтер — ефрейтор (перше військове звання, яке присвоюється рядовому).

²Шаржа — старшина (військове звання в австрійській армії).

що, ми того не знали. Нас на панщину не гнали, ми рубали в скарбовім¹ лісі, гонили скарбові дарabi Черемошем і платили дачки – платили, що за- жадала фервальтерія², та й так жили. Але ми не жили, а тремтіли весь той час, бо над нами висіло одно страшне й недовідоме: устеріцький пан. То був направду наш король, наш найвищий судія, такий, що не питав ані суду, ані права, лише міг брати, у кайдани кувати, катувати та вбивати кожного, хто йому подобався. Сидів у тих Устеріках, як медвідь у гаврі³, і куди простягнув лапу – текла кров, а принаймні пливли слізози.

До нас доходили глухі слухи. Поляки бунтуються, польські хлопи панів ріжуть – за що? Ми нічого не розуміли. Нам ані в церквах нічого не говошено, ані з двора не наказувано. Уся Черемошева долина отак жила. Двадцять п'ять літ. Чуємо отсе з-за ріки, із буковинського боку, що скрізь у краю панщину скасовано, а нам що з того? Байдуже. Ми й так панщини не робили. А фервальтерія стоїть, пан в Устеріках сидить – нам усе одно біда. Бачимо, як по буковинськім боці, отут за рікою, люди юрбами ходять, кричать щось про свободу, а серед них – кілька хлопів на конях, із колокільцями та білими рушниками переперезані, як до шлюбу. Питаемо: «Хто то? Чого хочуть?» Кажуть нам: «То Лукин Кобилиця з Плоскої, наш посол, він нам привіз із Відня свободу, каже нам, що відтепер маємо бути самі в собі, нікого не знати над собою, крім Бога й цісаря!» А ми слухаємо й вухам своїм не віrimо. Ні, се не для нас! Йой, Госпідку, аби лише пан з Устерік не довідався!

¹Скарбовий – який належить державній скарбниці, державі.

²Фервальтерія – державна лісова управа.

³Гарва – барліг.

А пан в Устеріках сидить, як заклятий. Відколи до нас прийшов, то який був тоді, такий живе й досі. Хіба виріс, огрубів, ще грізніший зробився. Ані один волосок не посивів, голос не послаб, хода не подалася. Три жінки мав й одну за однотою поховав, а сам байдуже. Із четвертою оженився, балі справляє, гостей – панів із Косова, та з Кут, та Бог зна відки частує, – а гуцулів катує. Ми вже думали, що він вічний, що ніколи його не збудемося, що нам його Пан Біг на вічне покаяніє зіслав.

І нараз його не стало. Хто знає, коли і як. Ми все ще тремтіли по селях, засипані снігами. Наші діти все ще схапувалися по ночах та верещали крізь сон: «Пан з Устерік! Пан з Устерік!» Люди все ще при лихій годині кляли одні одних його іменем: «А бодай тя Герлічкова неволя не минула!» Тыфу, Господи, змилуйся! А його вже не було. Щез невідомо коли. Устеріцький двір опустів, тих недобитків, що там роками сиділи, позамикані по пивницях, хтось уночі повипускав, пушкарі розбіглися – уся сила, і вся тривога, і все панство – ну, кажу вам, як от роса на сонці або як слина на воді, так якось за одним разом і пропало.

А гуцули, звичайно, забитий, загуканий¹ нарід. Було лихо – гнулися, не стало його – відітхнули на хвилю та й не мали часу навіть Богу подякувати. Бо, крім того, що минулася та «Герлічкова неволя», ніщо інше в нас не змінилося. Знов прийшлося хилитися. Ані скарбових кльоців рубати, ані скарбових дараб гнати ми не перестали, але грошові данини зробилися чимраз тяжчі й життя тяжче й скрутніше – ой, ой, ой, яке скрутніше.

¹Загуканий – постійними окриками доведений до отупіння.

А про устеріцького пана швидко й зовсім забули. Хто йшов попри його двір, попри ті пивниці, де й досі ще на стінах червоніла гуцульська кров, той хрестився, та відвертав лице, та щодуху спішив далі. Кому там було в голові питати: де дівся пан і що з ним сталося? От слава Богу, що минулося страховище! Бодай не вертало ніколи!

Минуло щось зо п'ять літ від того часу. Не тямлю вже чого мені довелося бути в Коломиї. Рідко я там бував, та мав знайомого на передмістю – таки наш гуцул із Довгополя пристав там до вдови та й держав шиночок при вулиці. Допитався я до нього, а було щось таке, що треба було переночувати. Привіталися ми по старій знайомості, намістив він мене на нічліг, погостили, чим міг, – і Богу дякувати. А ввечері, коли вже з шинку всі порозходилися, його жінка з дітьми пішла спати, а ми собі посідали на лавці, таки напотемки (тогда ще отих ламп, отого гасу й знаку не було: або світи свічку, як у церкві, або розкладай ватерку¹ зі скіпок² на припічку). То ми сидимо в потемках та й балу-балу, се, ба друге-десяте. Аж нарешті він немов нагадав собі щось:

– Otto, а я й не сказав тобі, що тут недалеко мене живе наш гуцульський король.

– Король? Що за король? – здивувався я.

– Ба не темиш? Устеріцький пан.

– Устеріцький пан? Пан Герлічка! – скрикнув я. – Ба, а що ж він тут робить?

– Е, що робить! – мовив мій приятель. – Тут уже, братчіку, він нічого не робить. Тут уже запитай: що з ним робиться!

– То ніби що?

¹Ватерка – вогнище, багаття.

²Сkipka – дерев’яна тріска.

— Та що? Як би тобі сказати? Нібіто гріх судити чоловіка, а що ж, коли відразу видно, що його Бог осудив. Ти знаєш, як він вийшов із Устерік?

— Ні, не знаю.

— Отож-то! Адже тямиш, він на старості літ же-нився четвертий раз.

— Ще бих не тямив! Я тоді уslugував при нім, гуляв на тім весіллю з парубками. Ще бих не тямив. Пан був такий добрый, як ніколи, бочку горівки дав на всю громаду, музики наймив...

— А видиш, то вже, видно, його Пан Біг так підводив під свою кару. Так його осліпив, що лиши у руки брати, як того птаха в сильці. Він тішився молодою жіночкою, а не знав, що то за чічка. А вона вже перед шлюбом мала собі любаса в Кутах та й по шлюбі дурила старого дурня, що влізло. А він байдуже собі — катує гуцулів, здирає винних і невинних, усе горне на купу, на купу, а того й не бачить, що та купа все менша, менша... Нарешті жінці обридло панькатається з ним, покинула його і, забравши всі гроші, драпнула¹ зі своїм любасом, куди знала. Аж тепер старий Герлічка як зо сну прокинувся. Мац-мац по своїх скринях та сховках — ого, і місце застигло. Кажуть, що три дні й три ночі сидів як оставпілly на однім місці, не ів і не спав, але тяжко зітхав і кліпав очима, ніби плакав, але слізози не йшли, а коли устав по трьох днях, то його не пізнали. Тямиш, який був кремезний, — ані волосочка сивого не було, хоч мав уже понад шістдесят літ. А тоді, як устав по тім сидженню, то був сивий, як лунь², поморщений, зломаний, мов у ступі заопиханий³.

¹Драпнути — швидко втекти куди-небудь.

²Лунь — хижий птах родини яструбиних із сірувато-білим пір'ям у самців.

³Заопиханий — потовчений.

— Го, Пан Біг не потребує з неба злазити й прутом бити, — сказав я. — Знає Пан Біг, як чоловіка взяти та й до землі пригнути.

— То-то, бачиш! Говорили ті, що були тоді при нім, що, як отяминувся, то, нічого нікому не кажучи, зібрався в дорогу, до Кут, до її роду. А там уже все знали, а може, і змову мали з нею й кажуть йому: «Мовчи, чоловіче, і нічого не кажи, бо ще гірше буде. Вона має якісь папери й завдасть тебе до суду за катовання гуцулів». Чи то правда була, чи лише така поголоска — Бог його знає, але то певно, що якось уговоркали Герлічку. Вернув, як непишний, повипускав уночі всіх тих, що сиділи в його пивницях позамикані, розпустив усю службу, продав усе господарство й забрався з Устерік. Уже сюди, до Коломиї, йому й декрет вислуги прислали. Осів він тут, купив хатчину з городом, наняв якусь удову до прислуго, ніби от собі старий пан на пенсії хоче віку доживати. Та ба, не так воно вийшло. Його жінка встигла за кілька літ пропутати все те, що загарбала в нього, її любас набив її і прогнав, її рідні й знати не хотіли про неї, і ось одного дня, як сніг на голову, вона спадає на старого Герлічку. Що то була за стріча! Уся вулиця збіглася дивитися на дивовище! Старий Герлічка стояв коло дверей із буком, а вона скакала йому до очей, як собака, та цокотіла, та вищала:

— Ти, старий псе! Ти, упирю! Ти, кровопійце! Я через тебе вік свій стратила, а ти тепер гониш мене від свого порога? Ні, не дождеш! Не вступлюся! Чи тобі не сором жити з якоюсь палубою на публіку людську, а шлюбну жінку гнати від хати? Я тебе до суду завдам! Я тебе в криміналі згною!

Наслухалися ми тоді! Далі деякі сусіди вдалися в ту справу. Пішли моторичі, вклепали перепросини,

хоч Герлічка до остатньої хвилі змагався. Та не остоявся. Мусив відправити вдову й взяти жінку назад до своєї хати. І пішло у них життя, що й не сказати. День у день крики, бійки та лайки, день у день пекло. А старий усе змагався, десять разів викидав її з хати й знов приймав. Причепилася до нього, як п'явка, – і ніяк відірвати. Пила з розпути й все вертала до нього, тягla остатнє з хати й пропивала. Нарешті минулої зими, вертаючи вночі п'яна з шинку, замерзла під плотом. Герлічка мусив ще й поховати її своїм коштом. І відтоді живе сам. Сидить у своїй хаті, як заповітрений, виходить хіба ввечері, не говорить ні з ким, і ніхто не заходить до нього – зовсім як у пустині. І не то, щоб люди його... оминали, але сам він немов жахається людей.¹

¹Твір не закінчений. В автографі бракує другої сторінки після речення «З усіх гір до нього йдуть, навіть егомості приїздять» та кінця. В архіві Франка також зберігається інша копія цього оповідання, де додано останнє речення: «І не те, аби люди його оминали, але сам він немов жахається людей».

Як
Юра Шикманюк
брів Черемош

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити, нагадуючись, де він і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибокім сутінку. Не відразу можна було й піznати, що се таке довкола нього. Тільки прочунявши зовсім і вдивившися добре перед себе, він пізнав, що лежить під оборогом, заритий усім тілом у сіні, поринаючи навіть головою в гущавині м'яких, пахучих стебелин. Він підвів голову й зирнув крізь невеличку щілину між острішком¹ оборога й натоптаним у ньому сіном. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба, і той шматочок був червоний, як кров.

— Сонце заходить! — пробуркотів Юра. — Саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він, усе ще не рушаючися з місця, почав протирати очі, ліниво виймати стебла соломи з вусів, із-за пазухи, і раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди уверх, далеко від села, на відлюдну поляну, і заставило проспати цілу Божу днину, від самого ранку — робочу літню днину, довгу, як гуцульська недоля.

Учора він був у Косові, ставав до права з Мошком Галапасом (се було таке прозвище, а направду Мошко називався Готтесман) і програв. Іще вчора Юра хоч про людське око був господарем, власником хати й ґрунту отам унизу, над Черемошем, — маленької хати й трьох прутів² ґрунту, — а все-таки мав щось, мав де притулити голову. А бодай так могло здаватися збоку. А сьогодні він не

¹ Острішок — нижній край солом'яної покрівлі; стріха.

² Прут — міра земельної площини, що дорівнює приблизно гектару.

має нічого, крім того, що на собі, крім отсього старого сардака¹, широкого череса та важкої керманницької сокири за чересом.

Навіть отся полянка, і отсей оборіг, і отеє сіно, де він лежить, – усе чуже, і він заліз сюди крадъкома, зарився в сіно, ховаючися від людського ока, і дожидає, поки зовсім смеркнеться, щоб аж тоді встати зі свого леговища² і йти вниз, у село, і зробити те, задля чого він учора вночі верхами та лісовими стежками причвалав сюди з Косова.

Йому не лишилося нічого на світі, і він не бачить перед собою ніякої мети життя. Він – удівець: жінка вмерла два роки тому, і з нею розбилось все його життя. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому п'ять прутів поля, дещо маржини, хату й обійстя, а собі лишив ще три прути край села, поклав там хатчину й доживав свого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було сяк-так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бутинах³ або ходячи з дарабами до Кут, – стара поралася коло хати, і все йшло добре. І син, і невістка, і їхні діти часто навідували їх, доглядали, допомагали не раз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористувалися від старих чи то зайвим крейцаром, чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а в сина – дрібні діти, а хазяйство невеличке.

Та коли вмерла стара, усе якось урвалося, мов із батога тріснув⁴. Юра почув себе одиноким і безутішним у своїй малій хатчині. Усюди йому чогось не ставало, з кожного кута зівала на нього

¹Сардак, сердак – верхній теплий короткий сукняний одяг.

²Леговище – лігвище.

³Бутина – лісосіка; лісова ділянка, призначена на зруб.

⁴Мов із батога тріснув – дуже швидко.

пустка, кожна найменша річ у хаті й на обійсті «давала йому пуду!»¹ Не те щоб він боявся, щоб «небіжка навідувалася вночі»... Юра твердо вірив, що се можливе, і бажав сього навіть, але ні – вона не навідувалася. Він (не можна сказати, щоб любив її за життя) говорив із нею часто з фуком², не раз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та проте він привик до неї так, як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого, старенького сардака або до тої сокири, що від тридцятьох літ своїм глодовим топорищем мозолила йому руки. А тепер старої не стало – і він нараз почув довкола себе порожнечу: у його житті виломилася велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці³ крізь шпару, втекло все те, чим жив він досі, держався на світі.

– Що ж, сарако Василю, – мовив він до свого сина по похороні старої, – нема нашої мами. Що будім робити?

Він мав на думці себе самого, бо знов, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти і що Василь зі смертю матері не стратив нічого.

– Що ж, неню, – відповів Василь, – Божа воля. Дай їм Боже Царство Небесне, а нам, живим, прожити, доки Бог позволить.

– Та тобі то так, – мовив Юра, – але мені!

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що, мов колінами, натолочувало його серце.

– Та ви, неню, не журіться! – якось мляво потішав Василь. – Адже ви ще не самі на світі. У селі – не

¹Давати пуду – лякати.

²З фуком – сварливо; з криком, галасом, докорами.

³Бербениця – барило, діжечка.

в лісі: люди не звірі. А ми, славити Бога, також не за горами.

— Так, синку, так, — мовив Юра. — І я то не раз мовлю, що не треба журистися, гріх Бога гнівити. Та що, коли та журя обгорнула мене, як кожух узимі, сама мене держить і не попускається. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на ріці, — вона все зо мною.

— Ви би, неню, перебралися до нас. Вам гляба¹ самому жити. Вас нуда лоточить². У нас, серед дітей, вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі сказати.

Юра стрепенувся, лежачи в сіні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддулися, лицє зморщилось, мов від якоїсь дуже квасної або пекучої страви. Гей, зазнав же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних! Син ще як син, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє поле, а при своїй смерті записати його найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заважав на кожнім кроці: смітив у хаті, стогнав уночі крізь сон і будив дітей, марнував гроші, ним самим зароблені, не хотів бавити її дітей. Далі-далі дійшло до того, що неньо дарма хліб єсть, та й то єсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз у раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий житиме ще Бог зна доки, що в них і без нього тісно в хаті, що свого поля батько, вмираючи, і так не забере з собою до гробу, — значить, чи сяк, чи так, а воно спаде на них.

¹Гляба — неможливо, важко.

²Нуда лоточить — нудьга турбує, гризе.

— Дурна ти, — гримав на неї Василь, — ану ж запише на церков або продасть? А у нас діточок, Богу дякувати, більше, як тих прутів: прийдеться ділити — то й по одному не стане. Татова пайка дуже би нам придалася.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держки старого в хаті, Бог знає доки, а йому наостатку сяде муха на ніс, одуріє та й таки запише кому іншому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь зразу опинався, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатня гризня, яку піддержувала жінка, дражнила і його, і не без того було, щоб і він не раз не буркнув на батька або іншим способом не дав йому піznати свого незадоволення. Тим-то й не диво, що коли раз син заговорив із батьком про запис решти поля, сей накинувся на нього з докорами:

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не зсунувся з глузду. По моїй смерті — добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш, небоже, троха вкосъкати свою жінку. Я ще, Богу дякувати, не сліпий, не каліка, задармо вашого хліба не їм і хотів би дожити свого віку в спокої. Я з небіжкою, твою мамою, вік звікував, трафлялося зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що то мені не подобається. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене — я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми. Аде тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй смерті ані не понюхаеш із моєї праці нічого.

Може, Юра думав своєю погрозою налякати невістку, може, і Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василиха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала! — верещала вона. — Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вредувати та вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того, старцунище! Я його й на очі не хочу бачити! Зараз нехай мені забирається з хати! Зараз мені геть, аби й духом його тут не пахло!

Даремні були уговкування¹, навіть погрози Василеві. Жінка мов одуріла й не спочила доти, доки не повикидала батькового манаття геть за ворота й не загрозила йому сокирою в разі, якби хотів показатися в її хаті. Завзята була невістка — недаром походила з багатського «фудульного» роду й хвалилася тим, що її небіжчик батько три роки був в опришках.

Гірко заплакав старий Юра, вигнаний із синової хати. Він позносив своє манаття назад до своєї хатчини кінець села, що за той час його побути в сина стояла пусткою, а потім, почувши себе ще більш одиноким й опущеним серед її голих стін, вийшов на подвір'я, замкнув двері й, звісивши голову, потяг шукати потіхи й розради в шинку в Мошка.

Від часу жінчиної смерті Юра частенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давніше не знов сюди дороги, а все-таки давніше було якось не те. Зайде, бувало, Юра до шинку, вип'є чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинеться кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких притрафом² застане в шинку, та й іде далі за

¹Уговкування — вмовляння, угамовування.

²Притрафом — випадково.

своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з жidом, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звіритися перед ним із того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, «свій жid», але зрештою зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила Юрі за серце по смерті жінки, почала чимраз частіше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотілося пити, заливати черв'яка горілкою. Юрі ніколи не пив надміру, навіть загалом рідко вживав горілки – рідкісний чоловік між гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вешталися живі люди, чути було їхній гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили, не кваплячись, говорили, не поспішаючи ні до якого діла. А серед тих людей нараз почало чимраз живіше вирисовуватися в Юрівій душі лице Мошка. Немов він уперше, наново пізнав його, немов Мошко нараз повернувся до нього якимсь новим, небаченим досі лицем. Якісь теплі ноти співчуття почув Юрі в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після літнього гарячого дня буває зимна роса для спраглої рослини. Найбільше дивувало Юрі те, що Мошко зовсім не набивався йому зі своїм співчуттям, не заскачував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужний, говорив мало, немов занехотя, але Юрі тим сильніше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був би надіявся від Мошка, прозваного в селі Галапасом.

– Що чувати, Юрі? – запитував його Мошко звичайно по привітанні.

– У мене, Мошку, лиш тілько чувати, що у вухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юріо, — лагідно говорив Мошко. — Гріх так убиватися за помершими.

— Та хіба я... А Господи! — якось немов захлипуючись, скрикував Юрія. — Також я то знаю: помершим дай, Боже, Царство Небесне. Але що мені живому робити? Так, як би мені хто перед очима світ на гудз зав'язав. Не чуюся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здається, що якби хто мене різав, то би кров не текла.

— Бог ласкав, Юріо! Треба то перемагати. Життя має своє право. То вам туск¹ серця ймився², я то знаю. І в мене таке було, як мене були до війська взяли. Хоч руки на себе наложи! Туск — то страшна річ. Я гадаю, що вам би найліпше було перемінити місце. У вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Усе мені пусткою смердить, Мошку! Ані вдень робити, ані вночі заснути не можу.

— Конче переберіться десь в іншу хату, бодай на якийсь час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм, — мовив Мошко та й уривав. А Юрія також мовчав, а випивши чарку горілки, сідав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в коршмі, іноді потакував і вмішувався в розмову, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юрія сідав при відчиненім вікні, або на сінешнім порозі, або на прильзі перед коршмою й глядів на дорогу, що йшла поперед самими дверима, числив проходжих, що йшли дорогою, проводжав очима верхових або возових проїжджих аж геть до закрута, де

¹Туск — туга, смуток.

²Ймитися — взятися, вхопитися.

вони ховалися за стрімкою скалою, або, коли на дорозі було пусто, впирає очі в широкий, шумний Черемош, що здоровеною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку¹, розливався насамперед широким бродом², а далі, проти самої коршми, стіснений скісно вбік здорововою кам'яною кашицею³, звужував свою течію, бився сердито об стіни кашиці, бурлив, та клекотів, та рвався бістро наперед, щоб кільканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою й глибокою кубанею, а ще нижче утворити гучний запінений гоц⁴, де стіснена прибережними скалами й перегачена дерев'яним язом⁵ вода, скажено ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра вниз. Юра не раз цілими годинами німо й непорушно вдивлявся в сей невеличкий, а такий різноманітний закрут Черемошу. Ненастаний поквапний рух води, клекіт та хлюпотання хвиль, гуркіт посуваного ними каміння, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид гуцулів і гуцулок, що, підбираючи одіж вище колін, переходили бродом через ріку, – усе те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від муки власного думання й почування, було любе та розкішне, мов тепла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не натручувався зі своїми радами, був мов приятель, що

¹Зарінок – пологий берег річки, вкритий рінню (гравієм, галькою).

²Брід – мілке місце річки, озера або ставка, у якому можна пререходити або переїжджати на інший бік.

³Кашиця – дерев'яна або кам'яна загата по берегах гірської річки для захисту берегів від розмивання.

⁴Гоц – водоспад.

⁵Яз – пристрій у вигляді плоту, частоколу впоперек річки або затоки з ворітми, в які вставляють вершу чи ятір для ловлі риби.

онімається¹ доторкнутись до хворого, щоб не вра-
зити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що перехо-
дить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки
якось значуче похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде? — запитав
Юра, завваживши се.

— Я нікому злого не бажаю, — відповів Мо-
шко. — А Василь — ваш син. Ви найліпше знаєте
його, то й найліпше можете зміркувати, чи вам буде
добре.

— Не буду Бога гнівiti! Василь усе був добра ди-
тина. Та й поміркуй сам: своя кров! До кого ж бать-
кові прихилилися, як не до рідної дитини?

— Ой так-так! Говоріть ви своє! — вмішався в роз-
мову один чужосільний гуцул, що саме відпочивав
у коршмі. — Хіба не знаєте, що казали старі люди:
«Діти, доки малі, — мозола голові, а як доростуть,
то й хату рознесуть». У батька-матері серце все
хилиться до них, але в дітей воно, бре, куди інше
хилиться!

Живучи в сина, Юра рідко бував у Мошка. Раз
тому, що Василь жив уверху, якої півмілі від села,
то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в
новій хаті Юра зразу справді почув був ніби нове
життя в собі й довкола себе. Але Мошко не спускав
його з ока, пильно, хоч усе мов знехотя, розвіду-
вав про нього, а здібавши його іноді припадково
чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, вітався
приязно, говорив із ним про всякі посторонні речі,
обережно обминаючи зачіпати питання про те, як
йому живеться в сина. Юра також не говорив про
се нічого, і так вони розходилися.

¹Оніматися — вагатися, здержуватися.

Аж тепер, викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка, повний жалю й пересердя¹.

— Ну що, Юро? Що чувати? — запитав його Мошко по привітанні.

— Та що, нічого! — мовив Юра, сідаючи й ховаючи під покришкою тупої байдужності все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не в сина? — нараз запитав Мошко.

Юра стрепенувся, мовби хотсь зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки знаєш? — огризнувся він якось сердито.

— Що я знаю? — м'яко, як звичайно, відповів Мошко. — Якби я знов, я би вас не питав.

Юра ще хвилю мовчав, ще хвилю боровся з тим гірким, важким та могучим, що клубилось, і вилося, і вертіло в його душі. Та нараз йому не стало сили, і він, закривши лице руками, заридав, захлипав, як дитина, заголосив, як за труною.

— Не пожалували моєго сирітства! Не пошанували сивого волоса, ні! — приговорював Юра. — Марш, старий, із хати! Задармо хліб їси! Копнули, як собаку! Викинули, як віник охаблений²! Ой смертонько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не забереш із цього світу, аби-сми їм не заваджав? Та ю ще то їх в очі коле, що маю того дрібку поля та ю отсю халабуду! Дай нам, старий, се зараз, то можеш сидіти, а ні — то руш, забираїся! Віддай своє остатнє — і здайся зовсім на нашу ласку. Уже ми тобі потому живо кінця дойдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати.

¹Пересердя — роздратування.

²Охаблений — нікому не потрібен, проклятий.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав, хлипаючи й не втираючи сліз, що цюрком¹ лились і капали зі стола. Мошко не говорив нічого, порався коло шинквасу, лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивився на нього, потім устав і наблизився, немов якась таємна сила тягla його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра. — Ти чоловік письменний. Чи стойть у ваших книгах що про таке... про таких дітей, що так збиткують свого рідного вітця? Адже я думаю, що Пан Біг мусить ховати щось для них... мусить порахувати їм се... мусить — чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати, — мовив Мошко. — Але я хотів би вам щось інше сказати.

— Ну, що? Кажи!

— Я так гадаю. Що ми, один із другим грішні люди, будемо над тим міркувати, як там Пан Біг покарає сей чи той гріх? Пан Біг — старий господар, він знає, що хто в нього варт і кому що належиться. А ми міркуймо кождий про себе. Адже й на нас без Божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що Бог так хотів. Може, ми на таке заслужили? А може, Пан Біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що залізо кладуть у вогонь, аби з нього щось викувати. А чоловіка Пан Біг кладе в нещастя, аби з нього було щось добре. Чи не правду я кажу?

Юра витріщив очі. Він чув не раз подібні слова з уст панотця, але тоді вони не робили на нього ніякого враження; він не розумів, а властиво не

¹Цюрком — струменем, цівкою.

приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер, в устах отсього простого жида, шинкаря Мошки Галапаса, вони вразили його, як щось нечуване й зовсім нове. Він почав вдумуватися в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістря і його жалоці стратили своє жало. А Мошко говорив іще довго, усе тим самим тоном, беручи приклади з Письма Святого і з власного життя. Юра випив кілька чарок горілки й сидів у коршмі до вечора. А ввечері, коли вже смерклось, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому у ванькирику¹ й лягати спати. Юра опирається – він, відколи жив, не ночував ніколи в коршмі, – та подумавши, що тепер йому треба би знов вертати до своєї пустки й ночувати самому, переміг себе й заночував у Мошка.

Тиждень по тім, у саму неділю, при війті, присяжнім і громадськім писарі Юра зробив із Мошком такий контракт. Мошко обіцявся годувати Юру до самої смерті, шанувати його, як свояка, і по смерті похоронити його як слід по-християнськи, а Юра за те записав йому по смерті свою хату й свої три прути поля. Юра Шикманюк став, як кажуть гуцули, Мошковим годованцем.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити у своїй хаті, робити, що йому схочеться, або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержання, їжу, по чарці горілки рано, у полуднє й вечір, топливо взимку. Коли Юра захоче, може ночувати в коршмі; що заробить – чи то в лісі, чи на ріці, – то його.

Юра підписав угоду (тобто подержав за перо, бо був неписьменний), і позволив підписати себе при

¹Ванькирик – бічна мала кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати.

людях) із якоюсь сердитою радістю, як чоловік, що понукає¹ цирульника вирвати йому якнайшвидше болючий зуб.

— Отак! — мовив він. — Так моєму синочкові треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не острить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери віднині! Ори, сій, коси, най його зуби болять, най розсядеться² із зависті! Я, батько, я йому того зичу за його і його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. I ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все роблю — і гадаю, що Бог мені кривого слова за се не скаже. Адже сам Бог казав, що всохне рука, яка підносилася на батька, — правда, Мошку? Вами свідчуся, люди добрі, що отсей Мошко, бачите, жид, нібіто нехрестений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадають добрим словом Юрі Шикманюка!

Але сей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінився. Одно те, що Василь, довідавшися про батьків поступок, не тріс із зависті, не кричав, не плакав, не лаявся, не прибіг ані перепрошати, ані ганьбити батька, а лише махнув рукою, — се вразило Юрі, коли йому се переказали сусіди. Якби його син був кричав, плакав та розшибався³, він був би почував дику радість; якби син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був би відіпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишився байдужним, і се забило Юрі цвяха в голову. «Що ж

¹Понукати — заохочувати робити щось.

²Розсідатися — бурхливо, сильно виявляти негативні почуття.

³Розшибатися — побиватися, турбуватися.

то він собі міркує? – думав Юра. – Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер жидівське? Не сором йому, що батько, замість знайти в нього захист, зробився жидівським годованцем?» Юра не міг придумати ніякої відповіді на ці питання, сам себе силував сердитися на сина, бурчав і проткливав його з його родиною, але робив се якось нещиро; він чув на дні душі жаль за своїм добротою, що має перейти в жидівські руки й замість його внучатам дістатися тим пейсатим¹ жидаєнятам, що раз у раз наповняли коршму і її найближче оточення своїм біганням, криком та шваркотанням. Юра соромився своєї похіпливості², соромився селян, що хоч не показували йому ніякої ворожнечі (поява таких годованців у Гуцульщині, на жаль, дуже часта), то все-таки – і се почував Юра – зробилися супротив нього холодні, байдужні, рідко заговорювали його, а деякі й зовсім обминали його, чинилися, мов не бачать, не пізнають його. А коли кілька неділь по своїм записі Юра уперше з'явився в церкві, люди відступалися від нього; на тім місці, де він звичайно стояв, зробилося довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв сам, мов виклятий або заражений. І в додатку панотець тої неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасений гріх, який стягає на себе всякий, хто легкомисно марнує ту землю, віddaє її в чужі, нетрудні руки, зневажаючи сим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли сю землю, і кривдачі власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будущого доробку. Юра при тій

¹Пейсатий – з пейсами (довгі непідстрижені пасма волосся на скронях у патріархальних євреїв).

²Похіпливість – поспішність.

проповіді стояв, мов на розпечених шинах, зараз по херувимській пісні вийшов із церкви і, не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, затиснувши крисаню на очі, пішов до своєї хати, заперся в ній і, не рушаючися з місця, просидів до самого вечора. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад би був сховатися в найглибших лісах, у найтемніших дебрях, аби не бачити ні Мошка з його жidenятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положення, перемагав у собі все, не ходив у село, ані до церкви, нипав¹ коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, Юра не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приязнім способом умів усе додати йому відваги й певності й кожного разу підпирав свої докази надпорядковою чаркою горілки. До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чимраз більше, а коли Мошко нарешті натякнув йому, що він не зобов'язаний давати йому більше, як три чарки денно, Юра не змагався і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші – зразу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських² і справити до церкви Євангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, і з зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишень. І поки капало, Мошко був добрий та ласкавий, потішав Юрія в його гризоті, картав

¹Нипати – ходити туди-сюди, шукаючи що-небудь.

²Ринський – західноукраїнська назва австрійської монетної валюти.

тих гуцулів, що виявляли йому маловаження або нехіть, картав навіть Юрого сина за погане поводження з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим плотом, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоров'я його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ, він досі не зазнав слабості, крім декількох ран на своєму тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в коршемних бійках. А тепер – не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого іншого, – з ним почало робитися щось недобре. Йому відхотілося їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага¹, руки й ноги тряслися, сон його не брався, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та «жесні» сни, яких він перед тим не видав ніколи і після яких звичайно прокидався напруго², з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбився, зробився блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на прильбі своєї хатчини, та слухав шуму у своїх вухах, та тупо, безучасно дивився, як Мошкові діти бігали по його подвір'ї, поралися в його загороді³, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй прильбі, перед ним неначе вродився його син Василь.

– Йик очували, дедю? – промовив він, цілуочи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима й не зінав, що відповісти.

¹Згага пече – відчуття печіння, болю.

²Напруго – раптово, несподівано

³Загорода – огорожена ділянка в господарстві для літнього утримування або ночівлі свійських тварин і птахів.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дедику! — скрикнув Василь. — Ви хорували?

— Хоч би був і вмер, то ти би певно, не був навідався до мене! — із гірким докором мовив Юра.

— Що ж, дедю, ви розсердилися на мене, покинули нас, то як би я смів докучати вам? Та й то, якби ви, не дай, Боже, хорували, то я би... Але я не чув нічого... Адже ви ще в неділю були в Жаб'ю...

— Ну, а чого ж тепер приходиш?

— Та нічого, дедику. Таки мені стужилося за вами. Госпідку милосердний, таже ви мені родич! Також мене Бог буде карати...

— А буде, певно, що буде за твоє добре серце до мене. Тепер ти мені й «дедику», і се, і те, а що було торік?

Від часу, як Юра розстався з сином і записався Мошкові, минув уже рік з окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очей.

— Торік, дедику? Хіба ж я вам сказав коли півслова непоштового та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила за тебе й за себе.

— Що ж, я жінці язика не зав'яжу, яку її Бог створив, така є. Але в неї, дедику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте, кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичищем молола. Ну, та дісталася вона за своє...

— Ну, то що? — закинув нараз Юра, спідлоба позираючи на сина й відповідаючи більше на своє власне внутрішнє запитання, ніж на Василеве. — Гадаєш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На половину мене не завабиш. Та й нашо я тобі тепер потрібний? Адже знаєш: хату й ґрунтець я записав

Мошкові, більше не маю що роздавати, а голіруч я вам непотрібний.

— Ні, дедику, — мовив спокійно Василь, — я на ваш ґрунт не зазіхаю, ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав би до вас одно запитання.

— А що таке?

— Що з вами діється? Чи ви нездорові? Виглядаєте, як із хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи, може, де здвигалися при роботі, або перемерзли, або що?

— А хто знає! Я не тямлю, — нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дедику, там по селу всіляке говорять, а я слухаю, і в мене серце крається. Адже ви мені тато, я ваша дитина, я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаєш! Бодай і твої діти так дбали за тебе! — із пересердям крикнув Юра.

— Не кленіть, дедику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, відколи се з вами поробилося?

— Та що таке? Що поробилося? Нічого зо мною не поробилося! — сердився Юра.

— Та тут уже сердьтесь не сердьтесь, а що живі очі видять. Та й люди скрізь по селі говорять...

Василь зам'явся.

— Ну, що говорять? — спитав Юра.

Василь оглянувся, а потім, сідаючи на призьбі поруч батька й нахиляючися ротом близько його вуха, мовив півшепотом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трутки в горівці. Юра поблід, як труп, схопився з призьби, затремтів усім тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубилося й душило його в горлі.

— Що ти кажеш? — промовив він ледве чутно.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка вночі, як сипав із якоїсь фляшчини якісь краплі до тої фляшки, в якій держить для вас горівку і з якої не дає ні кому, крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах у нього шуміло, мов чотири вітряки. Серце товклося прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрижало.

— Я би вас одно просив, дедику, — мовив далі Василь. — Я зладжу візок, сідайте, поїдемо до Жаб'я до дофторя¹. Най вас огляне, скажете йому, як вам є, — що він на се повість.

Юра пристав на се. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глипнув на Юру і буркнув:

— П'єш?

— Та Бог має що та й за що пити, панчику пишний! — мовив Юра, кланяючись.

— А чого ж приходиш?

— Та то не я, то от син...

— А йому що?

— Та йому, Богу дякувати, нічого, він лише задлі мене.

— Задлі тебе? А то як?

Тут Василь виступив наперед, поклонився й почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! — мовив сердито лікар. — Ти мені харамана не гни²! Знаєш, то кримінальна справа, якби показалося се правою. Присягнеш на те?

— Та госпідку! — мовив переляканий Василь. — Я сам при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі се говорили, присягнуть?

— Або я знаю? Присяга — страшна річ. Хто сам на очі не видів...

¹Дофтор — лікар.

²Гнути харамана — вигадувати що-небудь.

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав його на лавці, обертає на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою, бурчав та плював, а далі велів дати собі ринського й відіслав Юрі додому.

— Стидайся, старий! Маєш сина, маєш унуків, а записуєш себе жидові! Зараз верни до сина, з жидом не заходи собі більше, його страви не їж, його горівки не пий, а заживай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкові ані слова, перебрався до сина, але за тиждень, ані за місяць до лікаря не ходив. Він заживав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трястися, а йти до лікаря то знов треба наслухатися проповіді та й заплатити хоч корону¹. Пошкодував грошей.

Мошко також прийняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розпитував, не переказував, але кілька днів по його відході зробив із його хати хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі, як на своїм. А восени почали Василь і невістка намовляти Юрі, аби розв'язався з жидом. «Обчисліться при людях, що видав на вас, зверніть йому, а ґрунтець і хату нехай віддасть». Юрі пішов з тим до Мошка, але сей члененько відповів йому, що він уже подав до суду, аби ґрунт і хату записано на його власність.

— Ба, а се по-якому?

— Ви мені записали, Юрі.

— Я тобі? Але ж аж по моїй смерті. А поки я живу, то я своїй дідизні пан.

¹Корона – кроні.

— А мій кошт, що я видав на вас?

— Я тобі зверну.

— Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок ґрунту й видав більше, ніж той ґрунт варт.

— Мошку, що ти говориш? — скрикнув Юра, мов ужалений.

— А ви що собі гадаєте?

Перемовилися Юра з Мошком кількома гострішими словами. Вибіг Юра з коршми і побіг до писаря, дав йому «баночку» і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрівого поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юрівім ґрунті. Юра з Василем зігнали жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще кілька місяців. Нарешті Юра діждався терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про свою слабість та про чутку, що його Мошко потроху труїв, промовчав, бо боявся, що се кримінальна справа, а йому веліли би присягти. Мошка пітвердив Юрів зізнання, показав контракт, легалізований у нотарія, показав рахунок того, що видав протягом року на удержання Юри, і показалося, що він видав ще більше, ніж варт був той ґрунт із хатою. Судія не входив більче в розбір рахунку, не придивлявся, чи по правді оцінено Юрів ґрунт, йому досить було, що на однім і на другім документі була громадська печатка та підписи війта, присяжних і таксаторів¹. Даремно

¹Таксатор — фахівець із визначення такси, розцінок на що-небудь.

Юра божився, що Мошко не видав на його удереждання й десятої часті того, що тут заражовано, що його ґрунт варт учетверо більше, ніж його оцінено. Суддя признав Юрову скаргу неоправданою і відіслав його, коли хоче, до дальнього процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син уявся потішати його.

— Ви, дедику, не журіться. Що то значить косівський суд? Овва! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря трафимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять!

Юра хитав лише головою й не відповідав нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, якби в нього давня сила! А тепер він старий, гостець¹ по костяхходить. А Мошко має всюди плечі. Він багатир, надрав з гуцулів і не дбає. За ним адукати, за ним суддї потягнуть, а за бідним гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак², як він, а багатир на все село. Самої полонини за день не обайдеш! І все то тепер Мошкове. Що Юрі мірятися з Мошком!

— Знаєш що, синку, — мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайдли до шинку і поснідали. — Їдь ти собі з Богом додому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що ж! Пошукаю й собі адуката. Там, кажуть, є така щира душа. Допитаюся до нього.

Василь не догадувався, що в Юрі зовсім не адукат на думці, повірив батькові, лишив його й поїхав додому. А Юра, проблукавши до вечора по

¹Гостець — ревматизм.

²Харлак, харпак — бідняк, злидар.

Косові, над вечором вибрався з міста в той бік, як до Пистиня. Кілька знайомих гуцулів, що вертали з Коломиї, здибали його за містом на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але, дійшовши до лісу, коли зачало смеркатися, скрутив управоруч, лінією вниз, на Старий Косів та Монастирське, перехопився, ніким не спостережений, на противний верх і верхами, знайомими пляами та стежками, оминаючи людські оселі, зимарки та дороги, де можна було надіятися людей, поспішав до свого села. Не спочиваючи ані хвилі, він над ранком опинився на верху, відки видно було його село. Тут, вишукавши на одній полянці оборіг з торішнім сіном, виліз на нього, зарився в сіно і, перекусивши та випивши горілки, заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

II

Смеркалося. Кровава заграва, що, розітлівшися на заході, обхопила була все небо, починала звільна погасати, бліднути, зразу на сході, потім на середині неба, і лише де-де огнистими платами висіла на хмарах та палала пурпуровою пожежею на снігових шпілях далекої Чорногори. Відтам потягало холодним вітром. Віковічні смереки від часу до часу вибухали голосним шумом, мов прокидалися з тужливої полудрімоти, і, неначе величезні птахи, напруго шелестіли всім пір'ям, зриваючися до лету: се одна-друга хвиля полонинського буйного вітру, що тяг горою понад верхами, впадала вниз і вривалася в їх темну гущавину.

Юра йшов довгий час верхом, плаєм, лишаючи село по лівій руці. Він уважно розсирався довкола. Черемош, що гадюкою вився вздовж села, щез уже під густим завоєм мряки, білої, як молоко, і гладкої, як простелене полотно. Із хат, розкинених по верхах та збоччях¹ гір, вився клубами дим, але голосів ніяких із них не було чути – вони були далеко від Юри. У селі видно було декуди світло. Нараз з одного верху затужила голосна трембіта; із другого верху їй відповіла друга; у Юри мороз пішов поза плечима. Перша трембіта заголосила знов – аж надто добре звісну йому мелодію – знак, що там, де трублять, у тій хаті хтось умер. Юра напружив зір і слух, щоб зміркувати, де се. Він зупинився на хвилю, слухав, а потім покивав головою.

– А-ай, а-ай! Не як, лише так, що Олекса Пилип'юк. Мусить так, що він умер. Мошків годованець. Другий до місяця. І так само з ним було, як зо мною. Здоров чоловік був, а нараз ноги під ним почали дилькотіти², голова трястися, пам'ять його покинула, істи відхотілося. Зовсім так, як мені. А-ай, певно, що се вже йому вічну пам'ять трембітають.

Він обхопив рукою топорець за своїм поясом і пустився йти далі. Звернув наліво, на стежку, що вела до села, і, розсираючись уважно, аби не здигнати нікого, гуторив сам до себе:

– Нема старшої ради, нема! Уже як-сми наважився, так мусю зробити. То людоїд, не чоловік. За такого й гріха не буду мав. А втім, що? Нехай мене карають, нехай вішають! Хіба мені жаль життя? Що воно варто? Тепер як мене нетрудний

¹Збіччя – схил.

²Дилькотіти – дрижати, тремтіти.

обдер із усього! Але я помстюся! За своє й за людське! Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани. Я покараю такого, що його їхня кара не досягає. Я буду для нього карою Божою. Нехай інші каються, на нього дивлячись.

Стежка скрутила в ялівцеві та смерекові корчі, серед яких де-де здіймалися вгору великі смереки, залишки колишнього могутнього лісу. Ті корчі в слабому сумерку пізнього вечора лежали на збоччі гори, мов здоровий плат чорного сукна. Юра поринув у них, мов малесенька комашка в мохнатому пуху. Він ішов звільна, щупаючи перед собою стежку костуром та ногами, обутими в шкіряні постоли. По якімось часі корчі минулися і стежка вибігла на сіножату та тяглася нею понад глибоке, дуже сточисте провалля, на дні якого грізно шумів невеличкий гірський потік. Його шум та гуркіт ішов, бачилось, десь із-під землі, бо ані потоку, ані dna провалля, заваленого густою пітьмою, не було з гори видно. Юра ішов неначе вузенькою кладкою, завішеною між темним, ще лише декуди рум'янцем відтіненим небом і далеко темнішою безоднею. Він тепер розмахував костуром і не переставав додавати собі духу.

— Ні, не буду мав гріха! Бог мене простить. Я не йду для рабунку¹. Я не хочу його ані остілько, що палець завинути. Борони мене Боже! Я лише за свою й людську кривду. Адже, ади, труїть людей хрещених, як мухи! Живі очі видять, що труїть. Хіба ж Пилип'юкові було вмирати? Або Герасим'юкові? Господи, таже то арідник, не чоловік! То луципер

¹Рабунок — грабунок.

якийсь! І ади, яким іще добрим чиниться! Гадав би
хто: от людяний жид! Але вже чинися, не чини-
ся – понині того стало! Як Бог на небі, а я ось тут,
так за півгодини буде по тобі! Аус, Мошку! Моли-
ся Богу, нехай тебе там милує, а тут твоє не життя
більше. Я з тобою по судах тягатися не буду. Ані до
Коломії, ані до Львова, ані до цісаря. Запізву тебе
до старшого судії і до старшого цісаря. До того, що
над усіма нами судія і цісар. Там станемо оба, там
будемо правдатися. Там не поможуть ані печатки
громадські, ані свідки, ані адвокати. Там, сараку,
всьо ясно буде, як на долоні. Там відразу буде вид-
но, хто кого кривдив!

І він ішов, стискаючи в мозолистій руці обух
свого топірця.

Йшов і не бачив, як по обох його боках, невід-
ступне крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі
головами над смереки, а незримі смертним очам.
Він говорив сам до себе, інколи в думці, інколи
півголосом, а не чув розмови своїх таємних невід-
ступних товаришів. Один із них був білий, другий
чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов
голос сопілки, загублений серед непроглядної,
бездюдної полонини, а голос другого був хрипли-
вий, насмішливий, брутальний та зневажливий.

Чорний демон. А що, розумієш тепер, до чого
воно йде?

Білий. Давно зрозумів; болить моя душа.

Чорний. І віриш, що не потрафиш відвернути
сього чоловіка від його наміру?

Білий. Вірю в ласку й доброту того, хто сотворив
його й мене.

Чорний. Тхе! Се не відповідь на мое питання.
Ховаєшся за Творця, щоб не признатися до своєї
слабості.

Білій. Моя слабість з його волі. Так само, як твоя хвилева перемога.

Чорний. Не плети дурниць! Моя перемога! У чім вона? Чи я боровся за неї? Чи я силкувався¹ ловити сю душу у свої сіті? Скажи сам. Будь щирий і признай, що моя сила, моя, як кажеш, перемога – се властиво лише логіка життя, його обставин і подій, що се така сама елементарна сила, як те, що сонце сходить і заходить, що по літі наступає осінь, що звір єсть звіра або рослину. Я тут не борець, не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді – гага-га! – *tertius gaudens...*²

Білій. Твоя об'єктивність у тім процесі – така сама брехня, як й інші твої щирі признання. Ти так, як той грач³, що від часу до часу кидає вольти⁴, щоб підправити своє щастя, а все божиться, що грає зовсім справедливо.

Чорний. Га-га-га! Як ти се підглядів? Що ж, грача, за яким добачать кидання вольт або викидають із гри, – а ти сього не можеш зробити зо мною...

Білій. У премудрій економії творця ти потрібний, та його шляхи темні перед нами так само, як і перед очима смертних.

Чорний. Ну-ну! Не мучся імпонувати мені темними фразами. Дещо трохи тих темних шляхів ми таки розуміємо. За стільки мільйонів літ навчилися бачити дещо далі свого носа. А коли ти не навчився, то тим гірше для тебе. А на Творця вини своєї недотепності не скидай. Отже, синоньку, вертаючи

¹Силкуватися – намагатися.

²Tertius gaudens – третій, що радіє (лат.).

³Грач – гравець.

⁴Вольт – підтасовування, пересмукування карт під час гри, щоб обдурити партнерів.

до твого порівняння з фальшивим грачем... Чи моя гра вірна, чи фальшива, але се одно певне – усунути мене з сеї віковічної гри за людські душі ти не можеш. Ані сам від неї втекти не можеш.

Білий. Не моя воля.

Чорний. Та й сором був би вам, правда? Ну, але, маючи те переконання, що я граю фальшиво, – тобі лишається...

Білий. Лиш одно...

Чорний. Лиш одно? Я думав, що лиш двоє.

Білий. Дивитися фальшивому грачеві на пальці й демаскувати його вольти.

Чорний. Або – га-га-га! – пробувати й собі іноді кинути невеличку вольту, щоб поправити щастя на свою користь. Що? Не добре я кажу? Адже клином вибивають.

Білий. Се не в моїй удачі.

Чорний. Кажи краще: не моя голова в тім.

Білий. І нема потреби. Бо неправда твоя, що сума життєвих сил і подій усе верне на твою користь. Неправда, що, сумуючи ті явища життя, ти являєшся *tertius gaudens*. Ти вмієш сумувати лише часткові явища і підводити лише часткові суми, але сума сум, великий інтеграл безконечного диференційного рахунку життєвого невідомий тобі. Тим-то твої радощі короткі, а твої перемоги дуже куцоногі.

Чорний. А все-таки в тебе болить душа, дивлячись на них.

Білий. Болить, бо і я слабий твір, бо й мій обрій обмежений, бо й мені велено боротися зі злом у його дрібних і найдрібніших об'явах, а кінцеву перемогу чи кінцеве рішення боротьби полішив для себе той, що держить у руках усі почини й усі кінці.

Чорний. Держить або й не держить. Ну, та не про те річ. А про те, чому ж не борешся з тим, що ти називаєш злом і що я в цьому випадку називаю лише простою консеквенцією всього попереднього? Коли вона тобі видається злою, грішною, болючою, то ну-ко, поборись із нею! Як хочеш! Увійди в душу сього чоловіка й здуши в ній сю пристрасть, що володіє нею!

Білий. Я не Бог.

Чорний. Або збуди в його серці які інші почуття, щоб відвернули його від сього наміру.

Білий. Я вже пробував се зробити й ще попробую, як буде відповідна хвиля.

Чорний. Або промов йому до розуму! Скажи йому, що Мошків шинок при самій дорозі й що, лише він допуститься злочину, його зараз і зловлять.

Білий. Се його не відверне. Я вже бачу наперед, що він, сповнивши злочин, або й зовсім не буде ховатися, або сковається так нехитро, що його зараз же знайдуть і він при першому допиті признається до всього.

Чорний. А може, скажеш йому, що в коршмі якраз у ту пору очуватиме судія з Косова, той самий, що засудив його чвора.

Білий. Думаю, що він був би в стані піти й тою самою сокирою розрубати голову й судії.

Чорний. Невже думаєш? Ей, у такім разі була би гарна справа! Варто, щоб я сим покористувався! Бачиш, я немов прочував, що з сеї поїздки пана судії може вийти щось доброго для мене, і, хоча він їхав до Жаб'я і мав намір аж там заночувати, я зламав йому колесо перед Мошковою коршмою й змусив заночувати тут. От се буде гарно! Надмухаю сього Юрія добре, а як Мошко застогне під

ударами його барди, розбуджу пана судію й пхну його до шинкової кімнати... Будуть два гриби в борщ. Спасибі тобі, синку, за добрий натяк.

Білій. Ну, а що, як ти помиляєшся в своїм рахунку? Як Юру в селі здіблють знайомі й він страстий відвагу на вбивство?

Чорний. Я поведу його поза селом: кладкою поконець села за Черемош, потім заріччям поза хати аж до броду, що просто перед Мошковим шинком, а з броду просто в задні двері коршми.

Білій. А я пригадаю служниці, щоб засунула задні двері; Юра потермосить дверима й наробить стуку.

Чорний. Забуваєш, що Юра – старий Мошків годованець і здавна має застромлений під порогом дерев'яний ключ, яким у кождій хвилі може без ніякого стуку відсунути засув і ввійти до середини.

Білій. Я зупиню декількох п'яниць у коршмі, щоб Юра, входячи, здібався з ними.

Чорний. Се вже, любчику, іншим часом зробиш. Сьогодні, глянь сам, уже тепер коршма зовсім пуста. Робочий день був – усі гуцули потомлені. Останні п'яниці пішли з шинку й поплелися додому. Мошкова жінка з дітьми спить у другій половині.

Білій. Онде дорогою з Жаб'я йдуть ярмаркові до Коломиї.

Чорний. Ідуть – і пройдуть, і не зупиняться коло Мошкової коршми. А та друга громадка, що йде кількасот кроків за ними, зупиниться ще коло броду напувати шкап'ята і прийде перед коршму саме тоді, як усе буде зроблене й лишиться лише одно – зловити Юру на гарячім учинку.

Білій. Ге! Роби, як знаєш! Я ще спробую від себе робити, що зможу.

І він своєю долонею доторкнувся широких грудей Юри й своїми небесними очима зирнув у по-нурі, завзятою злобою заіскрені Юрові очі.

І нараз стало Юрі якось дивно, якось боязно, і сумно, і жалко на душі. Боязно, немовби він отсе з живого світу, з-поміж людських веселих осель входив у величезний, темний, непрозорий ліс, де повно гнилих вивертів, де холодно й вогко, де нема інших стежок, крім тих, що протоптали хижі, дікі звірі, де не чути пташиного співу, лиш сичання гадюк, де замість зелені й цвітів скрізь видно лише плісень та огидливі гриби, а замість веселого стрекоту сверщків¹ чути глухе стогнання лісових велетнів та якесь іще важче, жалібніше не то стогнання, не то крик нещасних заблуканих людей. І сумно йому на душі, немовби й сам він у тім безмежнім лісі мусив блукати та пропадати до суду-віку. І жалко йому себе самого, свого села, своєї рідні, свого дотеперішнього чесно прожитого віку, жалко всього, із чим зжився й зрісся він досі й що тепер немов назавше мусить покинути. Перед ним стала його хата, осяяна сонцем, і моргала на нього своїми маленькими, підсліпуватими вікнами, немов хотіла сказати: «А ти куди, Юро?» І двері його хати порушилися на чопах і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом: «Юро! Покидаєш нас?» А тут із-поза вікон, із-поза дверей визирають кучеряві, біловолосі головки Василевих дітей, а Юрових унучат, і кричать – одні радісно, а інші тривожно: «Дідуню! Дідуню! Куди ви йдете? Пощо покидаєте нас?»

Юра йшов невеличкою сіножаттю, що простяглася між стопою гори, із якої він зійшов, і

¹Сверщик – цвіркун.

гостинцем¹, що йшов поперек села. Він був саме поконець села. Йшов звільна, оглядався якось непевно, його очі що хвиля бігли по білому по-лотні шутрованого гостинця в село, зупинялися край кождої хати, при кождих воротах, ждали хвилину, чи не покажеться в них хто. Та ні, ніхто не показувався. Юра переліз через перелаз, вийшов на гостинець, зупинився, потім у противний бік – тихо й мертво довкола. Лише на безмісячному небі ярко палають зорі.

Знічев'я мацнув себе Юра долонею по лиці – долоня була мокра. Він і сам того не тямив, коли й як із його очей закапотіли теплі слози. Але на його серці від тих сліз не полегшало.

– Ні вже! Годі жалувати! – пробуркотів він. – Що варто мое життя? І кому я на що здався у світі? А таку гадину забити, то ціле село буде мені дякувати. Не одна душа буде за мене Бога просити. Гайда, далі! Лиш обережно, може, й не побачить ніхто! А побачить – овва! Раз мати родила.

І він перейшов гостинець півперек, вийшов на невеличку стежку, що простяглася білою смужкою по зарінку, потім губилася серед великого круглястого каміння близько ріки й перекидалася на широкий, подвійним поруччям обставлений бер², що, зіп'ятий понад Черемош, переходив на другий берег і, бачилось, упирався своїм кінцем у темний смерковий ліс, який покривав на протилежну високу та стрімку гору й темною лавиною скочувався майже аж до самого русла ріки. А під бером ревів та клекотів Черемош. Над водою стояла легка сива мла, крізь яку де-де

¹Гостинець – великий битий шлях.

²Бер – велика кладка з поруччями, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні.

проскакували, мов граючись, хвилі. У тім місці ріка звужувалась, а що посеред води лежало багато великого каміння, то хвиля билася об те каміння й відскакувала вбік, гнала в різні боки бистринами та вирами й в однім місці, де кілька таких течій лучилося докупи, під самою кладкою в шаленому розгоні натрафляла на великий плоский камінь і перескакувала через нього, творячи над ним неначе величезний дзвін із срібної піни й кришталю. Юра звільна йшов по кладці. Надслухував. Дрібні хвилі, що плюско-тіли коло берега, мов цікаві діти, дзюботіли до нього: «Куди йдеш? Куди йдеш?» Мокрі каменюки посеред води, раз у раз оббрізкувані водою, вистирчали де-де із сивої мряки та поблискували до звіздяного, безмісячного неба, мов розтоплене скло. Великі, грізні хвилі серед того каміння ревли та товклися сердито. Юрі здавалося, що чує в них сердитий крик власного серця: «Не дарую нехристові! Най буде, що буде!» Та коли дійшов до найбільшої бистрини, до того місця, де хвилі, ревучи та розбиваючись, скакали через великий камінь і творили над ним неначе дзвін зі срібної піни й кришталю, то у фантастичній сутіні йому видалося, що там із клекоту та шуму виринає голова якогось велетня з розвіяною біллою бородою й реве до нього несвітським голосом: «Юро, куди йдеш? Юро, вернися!»

На нього вдарила ціла хмара холодної водяної пари, що раз у раз уносилася із цього клекоту. Мороз пройшов по його тілі, і він, натискаючи лівою рукою крисаню на голові, а правою держачись поруччя, пустився підбігцем по кладці, що під його прискореними кроками почала вся хитатися.

– Юро, куди йдеш? Юро, вернися! – ревло й клекотіло з глибини Черемоша, але він, не слухаючи, погнав стежкою понад ріку. По кільканадцятьох кроках стежка поринала в темній гущавині вільшини та ліщини. Навислі гілляки хапали Юру за крисаню. Мокре від роси листя било його по лиці, і кождий такий удар проймав його дрожжю. Під ногами де-де попадало сухариння, що хапалося за його ноги, хрестіло під постолами, іноді грозилося звалити його з ніг. Не бракувало й каміння, яке на таких стежках лежить звичайно не там, де йому треба, немов навмисно накладене так, аби необачний мандрівець поночі зшибав собі пальці та розбивав коліна. Але Юрі все те було байдуже. Він ішов не озираючись, зціпивши зуби й похиливши голову наперед, притискаючи до правого боку звішений на лікті свій важкий керманицький топір.

Й оба незримі велетні, що супроводили Юру, ішли крок у крок за ним, не знаючи ніякої перешкоди. Вони знов розпочали розмову нечутними для Юри голосами.

Чорний. Ну, що, твоя проба вплинути на його психологію потерпіла близкучу невдачу? Ти плачеш?

Білий. Мої слізози – то знак моєї власної слабості. Але Господь сильний.

Чорний. Міністр, якому не стало власного концепту, ховається за корону. Але се знак, що політика того міністра банкрутуює. Корона звичайно проганяє таких міністрів.

Білий. Господь волен зробити зі мною, що хоче, бо я в цьому ділі робив, що міг.

Чорний. Чи там у вас не було кого розумнішого, щоб Господь післав його на се діло?

Білий. У цьому питанню чую твої гордощі. Ува-
жаєш, що ти сам дуже премудро заходився в цьо-
му ділі.

Чорний. Признання з твоїх уст дуже мене радує,
і навіть, знаєш, почуваю якесь чортівське милосер-
дя над тобою. Так рідко мені трапляється – бачи-
ти вашого брата заплаканим. Що мені даси, коли я
попробую відвернути сього гуцула від його наміру?

Білий. Чортівське милосердя на нашім ринку не
має ніякої ціни. Се фальшива монета, за яку не ку-
пиш нічого.

Чорний. А однако – давай поб'ємось об заклад,
що я потрафлю відвернути його від сього убійства.

Білий. Пошто мені битися з тобою об заклад?
Чи думаєш, що я й сам не бачу тисячі способів,
якими можна би зробити се?

Чорний. Ого! Тисячі! Ану, скажи хоч один!

Білий. Нащо простішого? У сій хвилі розриваю
клявзи¹ на Шибенім, і, поки він дійде до броду, у
Черемоші вода прибуде так, що йому ніяким сві-
том не буде можливо перебрести, і Мошко може
спати спокійно.

Чорний. Го-го, любчику! Говориш на вітер! А до-
бре знаєш, що сього не можеш зробити. Сам ба-
чиш, скільки тепер гуцулів ходить по Черемоші з
остями² за рибою. Прорветься в тій хвилі клявза,
то, певно, з десяток людей пожило би смерті. Як на
твою економію, то се була би дуже глупа заміна:
десять гуцулів за одного Мошка. Такі концепти
лиши вже мені.

Білий. Стежкою з полонини іде саме Микола Мар-
тюк, Юрів кум і приятель. А що, як я зупиню Юру ось

¹Клявза – гребля, гать.

²Ості, остень – риболовецьке знаряддя, схоже на вила, із за-
зубреними ріжками для утримування настромленої риби.

тут на кілька хвилин, дам їм зустрінутися обом, а тоді, певна річ, Микола не покинеться Юри і Юрія при свідку не буде міг зробити свого діла.

Чорний. Ану, попробуй. Але вибачай, коли я також натисну одну свою пружинку.

Гущавина корчів, якими йшла стежка, скінчилася. Юрія вийшов на невеличку сіножать, обгороджену воринням. Він почував якесь ослаблення від довгого й швидкого ходу, хотів присісти на камені, спочити хвилину. Але, зирнувши на вориння, пізнав свою власну сіножать, яку він і ще торік косив і яку тепер скосили Мошкові наймити. Онде серед огорожі стояв високий стіжок пахучої трави, тільки що вчора накиданий і довершений. На вершку острівки¹ ще висіла зелена віха з вільхового пруття; на воринні де-де видно було ще клаптики сіна, що позачіплялися при киданні стіжка. Юрія аж зубами заскреготав, побачивши се.

— Мое добро! Моя кровавиця! І вже нетрудний засів, і вже панує, розкошує! І сміється з дурного гуцула, що так легко дав себе одурити. Гей, мой! Не смійся! Ще не знати, чиє завтра. Ще твій сміх може дуже гірко скінчитися. Ще в Юри рука дужа, а в руці сокира. Гей, мой-мой-мой! Не побоявся ти Бога скривдити мене, то вже і я не побоюся віддати тобі за своє. Та й не лише за своє — за всіх людей, за всю громаду!

І Юрія, натискаючи крисаню на чоло, прискореним ходом, майже бігцем, погнав далі.

Чорний. Ну, стежку з полонини ми щасливо минули. Тепер хоч би Юрія сів спочивати, то вже

¹Острівка, острева — закріплена вертикально на поверхні землі верхня частина стовбура дерева, на яку складають сіно або снопи.

з Миколою не зустрінеться, бо Миколі дорога відси на кладку, а не на Мошків брід. Вишукуй, небоже, зі своєї тисячі способів якийсь інший, розумніший.

Білий. Я вже вишукав.

Чорний. Ого! Так живо! Ну, а можна знати, який він?

Білий. Знатимеш на місці. А тепер поміркуймо лише, яке значення може мати те, коли би Юра дійсно вбив Мошка.

Чорний. Га-га-га! Пускаєшся на філософію! Знайти, із твоїм третім способом дуже крухо¹.

Білий. Я поклав його Богу на коліна. А поки що мені здається, що на цьому вбийстві ти зробиш далеко гірший інтерес, ніж я.

Чорний. Ге-ге! Не вдалася штука! Хочеш збридити мені мій інтерес. Але на таку полову мене не зловиши.

Білий. А все-таки подумай! Адже в отруюванню своїх годованців Мошко не винуватий.

Чорний. Говори-плети! Не винуватий кримінально. Але своєю горівкою з недогоном хіба він справді не отруєє їх?

Білий. Він тепер, коли всі в коршмі полягали спати, сидить і читає Біблію й молиться.

Чорний. Ти сам дуже добре знаєш вартість його молитви і його побожності. Ти напустив на нього страх смерті. При загальнім обрахунку се йому потрутиться, а в результаті лишиться зеро².

Білий. Глянь, у його душі виринають добрі наміри.

Чорний. Як у літню спеку клубляться білі хмарки над Чорногорою. Дошу з них не буде.

¹Крухо – недобре, ламко, скрутно.

²Зеро – нуль, нічого.

Білий. А Юра – по доконанім убійстві минеться його завзяття, пропаде його злість, він покається.

Чорний. Так-так! I висповідається, і розгрішення одержить, і запричащається, а потім його, свято-го та праведного, повісять. Знаю-знаю. А все-таки результат буде – дві смерті й дві душі.

Тим часом Юра йшов поспішаючи. На небі Віз почав уже хилитися до заходу. Наблизялася пів-ніч. Стежка відбігла досить далеко від Черемошу, який глухо стогнав за корчами під своєю джер-гою¹ із сивої мряки. Ліворуч Юри стояла чорною стіною височезна стрімка гора, покрита смерековим лісом. Здалека із супротивного боку знову заскиглила трембіта; Юрі здавалося, що незримий далекий трембітар подає йому просто до вуха вістку про чиюсь смерть. Села, відділеного від Юри Черемошем, відси зовсім не було видно. Та ось стежка повернула вбік, перебігла ще дві-три сіножаті, перескочила два-три перелази й урвалася на зарінку перед самим Мошковим бродом. Черемош тут розіллявся широко. Ліворуч було плесо гладке, мов дзеркало, та дедалі воно, ширшаючи, морщилося, рябіло дрібнесенькими хвильками, мерехтіло, мов пересипаючися срібним пісочком, і шуміло якось глухо, втомлено, немов ріка, зітхаючи, спочивала по шаленім розгоні попередніх бистрин та клекотів. Тільки декуди на рябому тлі того броду видно було рівномірні ряди більших і жвавіших хвиль, що марширували одна за одною, мов довгі ряди гуцулів, утомлених довгою дорогою. Се були ті місця, куди йшла глибша течія води й де ріка навіть у найбільшу посуху сягала дорослому гуцулові до колін.

¹Джерга, дерга – рядно, покривало, килим.

Юра зирнув на брід. Тисячі разів на своїм віці він переходив сюди, нічого не думаючи, не вагаючись і не жахаючись. А тепер жахнувся. Брід видався йому широким-широким, удвоє, удесятеро ширшим супроти звичайного. Мошків шинок, що стояв зараз за бродом край дороги на підвищенні горбiku й глипав на нього своїм одиноким, підсліпувато освітленим віконцем, видався Юрі далеким-далеким. Перехід через Черемош – се ж для нього перехід з одного життя, із того, у якім він зріс і постарівся, у якесь інше, невідоме, далеке й страшне. Що то жде його там? Кого він там зустріне? Із ким доведеться йому жити, де і як умирati? У якій землі зложить він свої старі кості? Хто оплаче, а хто прокляне його смерть? Юрі мимово лі закрутилися слізи в очах, але він обтер їх кулаком і сів на великім гладкім камені серед зарінка та почав розмотувати на ногах волоки¹, щоб роззутися з постолів.

«Та що мені з того, як умирati та де спочивати? – думав він. – Хіба не все одно? Віку моего й так небагато, а тілу однаково гнити чи отут на цвинтарі, чи там де-будь на тюремнім «гофі»². Он Юрі Драгарюк не то був, що я, багатир був, та й молодий, та й дужий, та й що? Не завагував положити свою голову, аби помститися на своїм ворозі. А тепер про нього й пісню співають...»

І, розмотуючи волоки, він півголосно, на монотонну нуту почав муркотіти собі під вус:

Ой зазулька прилетіла та й ела кувати;
Збирається тяжка ровта, щось іде шукати,

¹Волока – мотузок, яким зав'язують постоли та обв'язують онучі на нозі.

²На тюремнім «гофі» – тіла повішених закопували під шибенцею на тюремнім подвір'ї.

Кували ми дві зазулі, дві разом завили;
А як вийшли до Бордючки, так Николу ймили.
Але в моїм огороді та явір зібгався;
Ой їмили Николика, Юріна сховався.
А зазулька прилетіла, зачала кувати;
Але дали від Бордючки до Юрини знати.
Убита ми доріженька в городі на просо;
Ой прибігла та Бордючка до Юрини босо.
Як ся село називає: «Жаб'є чи Ворохта?
«А ти, Юро, ісховайся, бо йде тяжка ровта!»

Юра урвав пісню й сплюнув. «Ну, завтра тут у селі буде також щось подібне. Набіжать жандарі з Жаб'я, зіб'ють ровту коло Мошкового шинку, будуть кричати, радити, висилати людей на ріжні дороги, але я вже буду далеко. Я вже буду доходити до Косова – ба ні, не доходячи до Косова, зараз на Монастирськім перебреду Рибницю, та й півпереки, горі горою, та на пистинський гостинець, а там я пан! Там я безпечний. Ніхто мене не бачив у селі, ніхто й не погадає на мене. Нехай собі ровти ходять та шукають! Нехай жандарі та пани перепитують по селі, чи не мав Мошко яких ворогів! Чи мало він їх мав? Кождий його годованець був його ворог, не лиш я один! А міг і хтось чужий, переходячи вночі коло шинку, забити жида для рабунку, а потім сполоситися та втекти! Мені байдуже. Нехай собі ламають голови, як знають!»

Нечутний для нього регіт його чорного товариша залунав над його головою. Юрі від того демонського реготу лиши мороз пішов поза плечима. Він підкотив штани вище колін, забрав постоли з онучами й волоками, зв'язав їх разом і прив'язав до лівої руки вище ліктя, узяв на локоть правої руки

сокиру, у долоню палицю, якою мацав перед своїми ногами воду й каміння на дні, і, сплюнувши ще раз, ввійшов у ріку.

Вода була бистра й дуже холодна. Юрів ноги, зігріті довгим ходом у шкіряних постолах та грубих суконних онучах, сильно почули той холод, немовби нараз були обуті в ледові черевики. Особливо верхня верства річної течії видалася Юрі дуже студеною й відразу обхопила його ноги в тім місці, де були перев'язані волоки, різала там, мов гострими бритвами, стискала обі ноги немило-сердно, мов тісно закручені залізні кайдани.

— Цураха¹ на тебе, іршена²! — буркотів Юрі. — Отосми студена!

І звільна, обережно переступаючи з ноги на ногу, він почав бrestи ріку. Перед його очима щез другий берег Черемошу в сивій мряці, а дрібні, мов із темно-зеленого скла вилиті, хвилі мерехтіли звільна, далі швидше, швидше, ширше, ширше, десь у безмежну далечінь. Здавалося, що той Черемош розливається чимраз більше, що гори розсуваються перед ним, ліси та чагарники біжать, мов отари чорних овець, спуджені вовком, а за ним жene рівне, зелено-скляне, злегка кучеряве плесо отих хвиль, і воркоче, і шумить, і стогне глухо... А серед того плеса не пеньок котиться, не дрібна комашка борикається, але він сам, Юрі Шикманюк, похилений на свою паличку, важко піддіймаючи заморожені ноги, бреде, бреде, визирає берега й не може знайти його.

А оба незримі товариші не покидали його ані на хвилю.

¹Цураха — гостра болячка.

²Іршений — хрещений (гуцули так називають не лише людей, а й коней і навіть воду).

Крізь шум Черемошу знов залунали їхні голоси,
нечутні для Юри.

Чорний. Сказавши по правді, я й зовсім не знаю,
чого б тобі так убиватися за тим жидом і за тим
гуцулом. Згине жид – то й так не твоя страта, а
пропаде гуцул – то чи він же один? Сам бачиш,
скільки їх пропадає день у день.

Білий. Справді бачу.

Чорний. Та й то ще з гуцулом твоя справа не за-
раз програна. Його зловлять на гарячім учинку, він
не буде мати нагоди ані можности вибріхувати-
ся, признається до всього, покається, а як при тім
вийдуть наверх Мошкові нечисті справи, то ану ж
його й не засудять на смерть?

Білий. І не засудять.

Чорний. І він у в'язниці житиме іншим життям.
Почуття сповненого злочину струсить його душу,
оторвіть йому очі на те, що треба чоловікові чи-
нити, як терпіти горе, як любити інших... тьфу!

Білий. Се справді так буде.

Чорний. А Мошкова смерть – се властиво чиста
страта для мене. Що мені з його душі? Із його оди-
нокої душі! Він цінний для мене не як індивід, а як
чинник розкладу й зопсуття на ціле село, на все
около.

Білий. Зовсім вірно міркуеш.

Чорний. Значить, його смерть – навіть потрійна
страта для мене.

Білий. Ов, аж потрійна!

Чорний. Авеж! Ось поміркуй! Умираючи тепер,
він не буде міг робити свого ремесла завтра, по-
завтра й далі-далі, рік за роком. Значить, міра його
індивідуальних злочинів буде тепер менша, ніж би
була завтра, позавтра, за рік чи за десять літ.

Білий. Певнісінько.

Чорний. Далі. Коли він згасне зараз, то й міра зла та зопсуття, причиненого ним усьому околу, буде менша.

Білий. Очевидячки.

Чорний. А нарешті, коли він упаде жертвою вбійства, згине з руки месника-гуцула, то подумай лише, який пострах піде по інших, подібних до нього!

Білий. І справді. Не вадило б навіть тобі подумати про се.

Чорний. Га! Ти кепкуеш собі з мене.

Білий. Некепкую, лише вповні згоджуєшся з тобою.

Чорний. Згоджуєшся! Так що се, я – твій дурень, щоб ти згоджувався зо мною? Коли-бо я з тобою не згоджуєшся!

Білий. Я й не прошу тебе згоджуватися. Але те, що ти отсе виложив мені, зовсім вірне, і я пристаю на те.

Чорний. Але я не пристаю! Я не хочу сього вбійства! Я кепсько обчислив свої користі. Я не допущу до сього.

Білий. Воля твоя. Знаєш, що я боротися з тобою за підпахи не буду.

Чорний. А може, й хотів би, та знаєш, що не перебореш.

Білий. А ти ось пробуй перебороти Юріву постанову.

Чорний. Думаєш, що не переборю? Ось підожди лише! Я тобі покажу, що я ліпше знаю гуцульську вдачу, ніж ти!

І він, мов різкий вітер, пошумів понад рікою вгору, против її течії.

А Юрія помалу, обережно брів по воді. Мусив іти помалу, бо був саме в найглибшій течії, де вода сягала вище колін і де, схибивши кілька кроків униз за струєю, можна було попасті в

глибшу воду, у бистрину таку, що сягає по пояс і в якій і найміцніший чоловік не вдериться на ногах. А тоді прощайся з життям! Ухопить вода, понесе просто на кашицю, на величезне гостре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревучий гоць, – навіть кістки цілої в чоловіці не лишиться після такої мандрівки. Обережно, Юро, на броді! Обережно! Дивись добре палицею воду й дно! Держи стежку просто, як до шнуру! Черемош – не брат, жартувати не любить!

А тут усе йому та Драгарюкова співанка по голові вертиться, довкола вуха бринить, мов комар. Ось Драгарюк ховається по доконанім убийстві.

Але куєт ми зазуля з верби вище плоту;
Але сховався Юрина вечер у суботу.
Ой він добре сокотився¹, аби не спіймали,
Аби його не в'язали, здоровля не псували.
Ой виросли на горбочку дві березки білі;
Ой той Юра сокотився чотири неділі,
Сокотився й п'ятий тиждень аж у полонині,
А на шестім сам ставився Юра в Коломії.

«І я так зроблю! – міркує собі Юра. – Коли на мене впаде пізнака, то що ж? Не буду тайтися та відпира-
тися. Що зробив, те й відпокутую. Уже як на те йду,
то треба на всякий конець гадку мати».

Він перебрів уже глибоку течію й вийшов на трохи мілкішу воду. Дрібнесененькі хвильки журчали йому коло ніг. Холоду вже не було чути так докучливо; ноги, здавна привичні до

¹ Сокотитися – стерегтися, оберігатися.

Черемошевої води, отерпли. Від вітрового по-дуву розвіялась сива мла над водою; другий берег Черемошу показався вже ось-ось недалеко, білявою каменястою пасмugoю, а посеред ней, мов підсліпувате око, миготіло одиноке освітлене вікно – те вікно, за яким – Юра знав се напевно – сидів тепер над своїм жидівським молитовником Мошко, відмолюючи опівночі гріхи, яких наробив за день.

Нараз плюснуло щось у Черемоші, якраз перед Юрою. Сильно плюснуло. Потім закрутилося по воді широким колесом. Потім ударило Юру по ногах чимось не дуже твердим, тупим, гладким та слизьким. Потім посунулося попри його голі ноги широкою, гладкою й слизькою площею, викрутілося ще раз колесом у воді й посунулося вдруге попри Юрів ноги.

– Ай, Госпідку! – скрикнув Юра. – А се що таке? Та в тій же хвилі він догадався. Юра, як і кождий гуцул, був завзятий риболов і відразу пізнав, що при його ногах в'ється велика риба.

– Мой-мой-мой! Се, певно, головатиця¹! – буркнув він і, не надумуючись довго, присів напочіпки, доторкаючись полами сіряка до поверхні води, і талапнув обома руками наосліп у воду. Головатиця крутилася на однім місці, мов приголомшена або затруєна. Юра лапав сюди й туди руками, замочив їх аж по лікті, але йому було байдуже. Вінувесь тремтів – та вже не з холоду, не з очікування того страшного, що мало статися там, на другім боці ріки, – тремтів лиш одним сліпим бажанням – спіймати рибу, що так несподівано та дивно наскочила йому під ноги.

¹Головатиця (лосось дунайський) – найбільша і найцінніша риба, що водиться в Черемоші; її довжина досягає понад 1,8 м.

— Бідничка! Бідничка! — приговорював він до риби, мов до заблуканої овечки, що, тікаючи від ведмедя, забилася в густе терня та гложжя¹. — А що ж тобі сталося, що ти так дурієш? Певно, хтось штиркнув тебе вістю, та не зумів придергати, і ти вирвалася від нього, а тепер дурієш з болю? Ну-ну-ну, чекай, чекай!

Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті-таки не вдалось наладити рукою на дерев'яний держак ості, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідчений рибак мусив зранити сю рибу, та не зумів удержанити її. Може, не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може, не надіявся такої штуки. Головатиця, зранена, тріпнулася напруго, зламала держак ості й погнала з водою, та тепер з болю не могла витримати в глибокому плесі й викарбулялася на брід. Налапавши рукою зламане держално ості, Юра вправним рухом обернув рибу головою від себе й притис її щосили до дна. Головатиця замахала хвостом, широким, як добрий праник², але вирватись уже не могла.

— Ну-ну-ну, бідничка! — приговорював лагідно Юрі. — Ну-ну-ну, не штрикай³, Бог би тебе мав! Ади, де тебе дзябнув! — мовив він, водячи другою рукою по хребті головатиці. — Аж у нижній половині! Тому-то ти й вирвалася. Ну, але в мене не вирвешся! Агов! Та чекай же! Де твоя голова? Ага, гезде, гездечки! Та Бог би тебе мав, нівроку з тебе!

¹Гло́жжя — терня глоду, кущі глоду.

²Праник — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання.

³Штрикати — скакати.

Виросла ти собі нічого! Мало не на п'ядь завгрубшки. Ади, ади, ади! Де лише твої зіви¹? Ага, гезде, гезде, гезде! Так, небого! Тепер ходи з нами!

Юра порався коло риби звільна, обережно, вміло. Він бачив, що вість, якою була скалічена головатиця, замала й заслаба на таку велику штуку й за сам обломок тої ості він не здужає підняти її з води. Тим-то він, натиснувши рибу одною рукою до dna вістю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови, і, застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зіви, здушив її за горло і тільки так обома руками по якімось часі по-пробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метр довга; Юра ще ніколи у своїм житті не спіймав такої головатиці. Хоч і як ослаблена раною від ості та дущенням, вона все-таки ще била сильно хвостом й оббрізкала Юру водою від ніг до голови. Але Юра не зважав на се. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він щосили стискав рибі горло одною рукою, а другою, держачи обломок ості, притиснув головатицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризкала його. Держачи отак головатицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питуючи напряму, широкими кроками чалапкаючи у воді, подався до берега. Правда, тут він уже був на мілизні, та й берег був недалеко. Але йому було боязко лиш одного: ану ж поховзнетесь, впаде й пустить рибу! Або ану ж риба й так як-будь вирветься, витріпнеться з його рук! І він поспішав до берега, біжучи тим швидше, чим мілкішу водучув під ногами.

¹Зіви – зябра.

Тільки вийшовши на сухий зарінок і відбігши ще кільканадцять кроків від краю води, він зупинився. Був мокрий, задиханий. У його руках ще кидалася риба, яку він тепер спокійно кинув на мураву перед собою. Аж тепер почав придивлятися їй, наскільки се було можливе в темряві зоряної, безхмарної ночі. Бачив лише, що риба була велика, така велика, якої він іще ніколи не спіймав і навіть не бачив. Хіба чував від батьків, що колись були в Черемоші такі головатиці, що як рослий гуцул візьме її обіруч за зіви й підійме її голову рівно зі своєю головою, то її хвіст досягає до землі. Але відколи прийшли прусаки й почали з гір пускати дику плавачку та потому клявзи, відтоді в Черемоші головатиць мало, та й то малих; на три, на чотири п'яді – то вже геть велика рахується. А отака, як ся, то хіба де раз на кілька літ чутка піде, що сей або той рибак убив, та й то часто прибріхують! Юра майже очам своїм не вірив. Він придивлявся дивовижній рибі, перевертав її з боку на бік, любувався її рухами та підскоками, зовсім не думаючи про те, що живина мучиться, конає в болю, душиться, винята з її природного живла. Предковіцьке почуття ловецького задоволення опанувало тепер його душу вповні.

Та за кілька хвиль у ній заворушилися інші ряди думок.

– Адже ся риба варта щонайменше п'ятку! – буркнув він. – Е, що п'ятку! Ну-ко, піди хто та злови таку головатицю! Адже іншим часом і десятку дай, то не дістанеш. Ніяк не дістанеш!

І він узяв рибу на руки, як дитину, і поколосав її, бажаючи зміркувати її вагу.

– За доброго підсвинка важить! Е, що, за річного, годованого! То собі рибка! От би Гарасим Попівчуків

поцмокав, якби побачив! І хто знає, чи не його то здобич? Там із гори видно було якихось із лучиною – певно, він іще з яким до спілки вибралися та й на таку головатицю наскочили, а тепер стоять на березі, та чухаються в потилиці, та охкають, що таке диво випустили! А ба! Так, видно, судилося! Не їхня мала бути риба, лише моя. Недаром кажуть: не того риба, хто дзьобне, а того, у кого вона в дзьобні.

Тільки тепер мигнуло в голові Юри нове питання: що властиво робити йому з цею рибою? Адже ж не для себе він уловив її, не на те, щоб її з'їв він сам, і Василь, і його жінка, і діти. Про се Юра ані не думав. Очевидно, треба продати її. Але кому? Занести завтра до Жаб'я? Ге-ге! Нехай би но здибали його жандарі та побачили рибу, та ще й скалічену вістю! Мався би він пишно! І рибу би взяли, ще і його би на кілька діб до арешту запакували! А може, понести до панотця? І се не погано. Але панотець – ми вже знаємо, який він. Скаже: «Добре, занеси там до кухні, ми вже порахуємося». І що буде? Рибу з'їсть, а потому колись, як йому схочеться, дасть дурному гуцулові банку-дві, а найбільше три. «Ні, панотчику! Моеї головатиці ви не побачите на очі! До Мошка занесу!»

І тут нараз урвалося пасмо його думок. Він став, мов оставпілій. Коли його думка ненароком наскочила на Мошка, йому нараз пригадалося все-все, що було так недавно, а тепер, аж до отсєї хвили, раптом немов зовсім щезло, розплілося. Адже він ішов до нього? Господи! Адже він ішов з певним, непохитним наміром! Де той намір? Що з ним сталося? Юра мацнув себе лівою рукою по мокрій правій, по тім місці, де в нього недавно була сокира – ого! Сокири не було ані сліду! Юра аж руками об полі вдарився. «Ах, сокира там, у ріці! Впала

тоді, коли я ловив головатицю. Гов, треба піти та пошукати її».

Він поступив кілька кроків до Черемошу й зупинився. Сива мряка з-над водяного дзеркала щезла вже зовсім. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбулькотане смоляне озеро. Не видно було ні броду, ні кашиці, ні закруту, лише широку, чорну пасмугу, із якої йшов глухий клекіт. Шукати броду – а на броді сокири – у такій темряві не було що й думати. Юра затремтів, зупинився й пробував свердлувати очима темне озеро, та надарма.

І знову нова думка шибнула йому в голові. Пощо йому тепер сокири? Аби йти до шинку й зарубати Мошка? А хто ж тоді купить у мене головатицю й заплатить за неї десятку? О, так, Мошко певно заплатить. Він має способи, має знайомих панів, що від них дістане ще більше. Йому жандарі нічого не скажуть. Гайда до Мошка!

І Юра вернув назад, на те місце, де, все ще підкидаючись, на муравнику лежала головатиця. Він намацав її, вирвав із її хребта вість і, відломивши держално, сховав заліznі зубці у свою дзьобню, а потім, знявши із себе сардак й обвинувши ним рибу, подався до шинку.

III

Ай-ай-ай! Тото клопотів зійшлося сього вечора на Мошкову голову! Учора, вернувшись з Косова, де виграв свою справу з Юрою, застав першу новину, що його годованець Пилип'юк умер. Се би ще байка, але Пилип'юкові «родій», сердиті на Мошка

за те, що мав забрати Пилип'юкове поле й половину, по всім селі трубили, мов у дзвони дзвонили, що Пилип'юк умер не своєю смертю, що Мошко отруїв його. Уже побігли гінці з тим доносом до Жаб'я й до Косова, уже з Жаб'я були коло трупа жандарі, розпитували та розвідували по селі та веліли не ховати покійника, дожидати судово-лікарської комісії. Мошко зі свого обов'язку кинувся було до хати, де лежав мрець, хотів робити порядки, що слід для похорону, але де тобі! Прогнали його, ще добре, що не побили. Даремно він клявся та присягався, що в отруєні Пилип'юка чує себе невинуватим, що зовсім спокійно жде комісії, не боїться слідства... Його запевнення приймали наругою, криками та прокляттями. Мошко пішов до священика, згодив у нього похорон, просив поховати покійника з найбільшою парадою й заплатив, що слід. Додав іще п'ятку на поминки та сорокоусти й просив священика, аби своїм словом успокоював нарід: нехай не вірять пустим байкам про отруєння Пилип'юка, нехай спокійно ждуть комісії, яка викаже найліпше Мошкову невинність.

Своєю дорогою, думка про комісію зовсім не потішала Мошка. Певна річ, виразної, явної отруті Пилип'юкові він не давав і щодо цього був безпечний. Але горілка, якою щедро угощав свого годованця – по думці зробленого з ним контракту, – була трошечки підправлена... трошечки, а чим, се вже його шинкарський секрет. Щоб комісія, щоб старий жаб'ївський доктор наскочив на слід того секрету й щоб навіть той секрет був безпосередньою причиною смерті старого Пилип'юка, се видавалось йому неправдоподібним. А все-таки хто знає? При тім його лякала інша

річ, далеко страшніша. Ану ж хтось із Пилип'юкових своїків, що за життя старого не дбали за нього, а тепер так побиваються його смертю, – ану ж хтось із них навмисно задав йому отрути, щоб увалити Мошка в біду! Самі отруїли його й самі наростили репету. Хто розголосив, той розпоросив! Мошка проймав циганський піт при такій думці. Адже, не дай Боже, якби се сказалося правдою, то його положення може бути страшенне. Він один заходився з Пилип'юком, годував і поїв його, він один мав інтерес у його смерті, він запевняв прилюдно, що Пилип'юк не отруєний, а тепер на тобі! Нема й балакання, що його зараз арештують. І се ще буде найліпше, бо якби його не арештували, то Пилип'юкові своїки самі уб'ють його, коли не вдень, під час похорону, то зараз першої ночі. А потім слідство, шукання, допити – і в'язниця, в'язниця, в'язниця! А що таке слідство в гуцульських горах против жида, на якого кождий має щось на пеньку, де з тисячі суперечних та недокладних зізнань і сам чорт не добуде правди й де на кожду сплетню, на кожду нісенітніцю можна знайти десять свідків, у яких при добрім заході вмовиш, що захочеш, і які потім готові заприсягти, що все се бачили на власні очі, – ой, Мошко знов се дуже добре! Адже й сам він не раз мочав пальці в таких справах, помогав заплутувати найпростіші справи, щоб і чорт у них не знайшов ладу, працював щиро над тим, щоб цісарське правосуддя зводити на манівці. А що, як тепер йому доведеться спійматись у ті самі сильця! Пилип'юкові своїки багаті, не пожалують кошту та й заходу, щоб обмотати, обchorнити, обвинуватити його. Певна річ, і він не одиночий на світі, і за ним, на його користь піде в рух

машина – велика, довгорука машина жидівського кагалу¹. Що-як-що, а вже пропасти йому не дадуть. Про те, щоб він міг бути засуджений, нема чого й думати. У крайнім разі, коли б усе складалося на його некористь, в остатній хвилі всі акти пропадуть із канцелярії, як се вже не раз бувало в подібних випадках, а тоді, по довгих місяцях, розпочинай усе слідство наново! Ну, так, але до того часу ти, Мошку, сиди в криміналі! Ай-ай-ай! Скільки біди, скільки клопоту! Чи не ліпше зібратися зараз та тікати? За одну ніч можна перехопитися через Чорногору – Мошко знає полонинські стежки – і бути на Угорщині. А там безпечно можна переваждати часи першого заколоту. А там проясниться, видно буде, чи можна вернути спокійно, чи, може, й зовсім перенестися туди, шукати за горами нового осідку, нового поля діяльності.

Але ні, Мошко відкинув сю думку. Хто ще знає, чи є чого полошитися? Побачимо, що скаже комісія. Його втеча була би найліпшим доказом на користь його ворогів. Утік – значить, почувався до вини. Се значило би для нього повну руїну. Стратити все, що здобув досі тяжкими заходами, довголітнім паньканням з отсимі дикими гуцулами. Лишити жінку, дітей перед сеї тічні²! Ні, наразі нема ще потреби. Якби справді грозило щось гірше, то у всякім разі буде ще час. Адже зараз на місці не арештують його, а хоч арештують, то й то ще не амінь, ще й тоді можна буде знайти способи до втечі.

Весь день Мошко бігав по селу, порозумівався з іншими жидами, яких у селі жило щось сорок

¹Кагал – єврейське громадське самоуправління й сама єврейська громада.

²Тічня – зграя тварин.

родин, нараджувався та розсылав післанців то до Жаб'я, то до Косова, до Кут, до Коломиї. Справу обговорено на жидівській нараді основно, з усіх боків, на всякі кінці, і зараз же молодше жидівське покоління, особливо жонота, пішло шниряти по селу, тягти за язики баб, жінок, дітвору, виловлювати та доносити старшому кагалові всякі погрози, догади, надії, свідоцтва та будущі зізнання гой¹. У селі клекотіло; готовилася війна, а нехібним її знаком було те, що всі жиди нараз зробилися незвичайно чені, приємні, людяні та братерські супроти гуцулів. А над усім тим клекотом, що йшов унизу, на вузькій Черемошевій долині, час від часу пролітав меланхолійний стогін трембіти, якою по черзі трембітали лéгені на пригорі коло одинокої хати, де лежало мертвe тіло покійного Пилип'юка.

А ввечері Мошкові новий клопіт! Із Косова надіхав судовий ад'юнкт. Він мав якесь приватне діло до Жаб'я, та в остатній хвилі перед від'здом пан радник, начальник косівського суду, одержавши донесення про наглу смерть Пилип'юка, поручив йому взяти з Жаб'я лікаря й перевести обдукцію² помершого. Пан ад'юнкт поспішав на ніч до Жаб'я, та нещастия хотіло, що якраз проти Мошкового шинку колесо в його возі зламалося, і то так, що сільські майстри не могли направити його до ночі. Пан ад'юнкт рад-не-рад лишився у Мошка на ніч, а візника вислав верхи до Жаб'я, щоб зараз дав знати лікареві, аби сей завтра вранці приїхав сюди для переведення обдукції. З інструкції пана радника знов пан ад'юнкт, що заходить підозріння в отруенні Пилип'юка й що підозріння паде на одного жида, але на котрого

¹Гой – іновірець, неєврей.

²Обдукція – розтин.

жida, cього пан радник у поспіху не сказав. I от пан ад'юнкт із чистим сумлінням заночував у Мошка, а привчений своєю практикою, вважав найвідповіднішим у розмові зі своїм господарем i з гуцулами зовсім не згадувати про се, що має поручення перевести обдукцію мертвого тіла. Правда, він завважав заклопотане лицце Мошкове й навіть знаки безсумнівного остраху його й усеї його сім'ї при його вступленні в шинок, але удавав, що не бачить нічого, і силкувався бути веселим, жартувати та дрочитися з жидами.

— Ну, Мошку, я до вас на ніч! — мовив він, скидаючи з себе запорошений дорожній плащ. — Маєте що на вечерю, бо я голоден?

— Ох, що пан сендзя¹ будуть вечеряти? У мене всего єсть.

— Я не хочу всого, Мошку. Мені лише пару пструг-жків² свіженъких по-жидівськи звари.

— Пстругжків! — меланхолійно осміхаючися, мовив Мошко. — Ох, де ж я пану сендзі візьму пструг-жків? Я ще сам сего року хіба стілько бачив пструга, що раз навесні в Жаб'ю.

— Як то! — з комічним пересердям крикнув пан судія. — Над Черемошем сидиш і пстругів не маєш? Тьфу! Та ні, се не може бути! Я мушу сьогодні на вечерю мати пструги! Роби, що хочеш, а пструги мусять бути!

— Дай Боже, щоб були! — мовив Мошко, й собі ж силуючися на жартливий тон. — Але в мене слаба надія. Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили клоци, а що було решта, то вилапали гуцули.

— А що ж ти за жид, щоб від гуцула не дістав усього? Зараз вишли рибаків, нехай iдуть на ріку.

¹Сендзя — суддя.

²Пструг — форель.

Ніч погідна, може, зловлять. І знаєш що, Мошку? Я обіцяв пану радниківі привезти йому головатицю. Накажи їм, аби мені конче, але то конче, зловили головатицю. Розумієш?

– Розуміти я розумію, але...

– Нічого але! Ніякого але я не чую й не слухаю! Так мусить бути, та й по всьому! А тепер давай горівки та й що маєш закусити, бо я голоден, як вовк. І зараз мені ванькир випорожни і постели, а чисто! Без мух, без блошиць, без стоніг, без мурашок, без вужів й іншого вашого дробу, розумієш? Бо я змученний до смерті, спати хочу! І жадної мені мови, ані розмови, ані балаки ні–ні–ні! Розумієш? Отже linksum! Marsch!¹

Мошко знав добре пана судію, знав його жарти і його в основі добре серце, але пан судія у своїй добродушності не знав Мошка, не знав особливо того, яким важким камінням на Мошкову душу падали його жарти. Іншим разом він жарт відбив би жартом, на запитання, де ж ті пструги й та головатиця, відповів би, що рибаки всю ніч ходили й нічого не зловили. Але сьогодні? Легко було пану судії говорити: посилайте рибаків! Та чи такий тепер настрій у селі, щоб який-небудь гуцул пальцем рушив, аби допомогти Мошкові, сповнити його просьбу? А з другого боку, Мошко, хоч нечув нічого й не допитувався про ціль прибуття пана судді, але знав, серцем і перепудженими нервами відчував, що він прибув для сеї справи, держить у своїх руках його долю, і рад би був усею душою зробити для нього все можливе, заспокоїти всі його бажання, задоволити всі його забаги. Він знав, що все се може йому дуже придатися, може заважити на взі його цілого

¹Linksum! Marsch! – Вліво зворот! Руш! (нім.)

життя, і йому страх не хотілося обертати дійсно в жарт жартливі накази пана ад'юнкта. Він метнувся робити, що можна, вислав одного наймита в село до рибака Попівчука, обіцяючи йому п'ятку за десять пстружків і десятку за головатицю, але наймит швидко вернув з короткою відповіддю, що: «Попівчук грошей не хоче й на рибу сеї ночі не піде». Так і знав Мошко, що така буде відповідь. До інших рибаків не було що й ходити, се були або свояки, або приятелі Пилип'юків. Мошко попробував іще остатнього способу, післав обох своїх наймитів у ріку, і їм справді вдалося зловити сачком пару кленьків¹. Урадувався Мошко рибками, мов не знати яким добром, велів жінці зварити їх і з тріумфальним видом подав їх на вечерю пану судді.

— Га-га-га! — реготовався суддя, побачивши рибу і не дуже й розбираючи, що се не пстружки, а клені. — А видиш, Мошку, що як тебе притиснуди, то ти таки до чогось придади. Недармо каже гуцул, що жид лише печений добрий. Нема пстругів та й нема, а як його приперти до стіни, то таки й пструги вродилися.

— Най пан сенджя їдять на здоровля! — радісно мовив Мошко.

— Ну, але тепер то я вже зовсім серйозно наказую, аби мені на завтра була головатиця. То є не мені, а для пана радника. Чуеш, Мошку?

Історію з паном радником пан ад'юнкт, розуміється, видумав. Ніякої інструкції про головатицю радник йому не давав. Але в пана радника була молода, гарна жінка, до якої пан ад'юнкт, старий кавалер, почував гаряче «поползвонені» сердечне; а ся пані радникова не раз у розмовах

¹Клень — головень, риба родини коропових.

жалувалася, що отсе вже третій рік живе в Гуцульщині й стільки наслухалася про ті головатиці, а ще й досі їй не траплялося навіть на очі бачити сеї риби, не то що мати її на своєму столі. Се згадав пан ад'юнкт іще сьогодні надвечір, коли, з'їхавши з Буківця¹, уперше почув шум Черемошу. «От би було гарно, — подумалось йому, — вертаючи завтра до Косова, привезти пані радниковій гарну головатицю в дарунку!» У його уяві малювався солодкий усміх, з яким пані радникова буде дякувати йому за пригістник, і задля того сподіваного усміху Мошкові прийшлося проводити безсонну ніч. Пан ад'юнкт, смакуючи рибки, прилагоджені Мошковою жінкою, чимраз більше запалювався думкою про головатицю.

— Слухай, Мошку! — говорив він, усміхаючись, але з безсумнівним притиском у голосі. — Не викручуйся мені, не говори нічого, не бреши та не тумани, бо головатиця мені мусить бути на завтра! Маєш цілу ніч часу. Про мене, хоч сам іди з жінкою й усіма баҳурами у воду, а щоб мені завтра рано головатиця ось тут лежала, на столі! Та й то не мала, а порядна, хоч на три п'яді! А не буде, то нещастя твоє. Воліло би тебе не бути на світі!

І пан ад'юнкт моргнув на Мошка, немов натякаючи на щось таємне та страшне. Він то собі на жарт, се у нього був звичайний жест, яким він пуджав² жидів, живучи в тій певності, що у кождого жида на сумлінні стільки гріхів та злочинів, що сам він уважає себе гідним шибениці й що, значить, торкни йому насліпо пальцем у сумління, дай йому одним жестом піznати, що знаєш про нього

¹Буковець — гора в с. Ясенові, через яку веде дорога з Косова до Жаб'я.

²Пуджати — лякати.

щось негарне, а напевно збудиш у його сумлінні переполох та тривогу. Мошко знов згадав сей жест, не раз приймав його за жарт, але сьогодні той жест заморозив його душу, кинув його в дрож і в гарячку. Тепер він не сумнівався, що «пан судія» приїхав у справі Пилип'юка, що знає про кинуте на нього підозріння, що пструги й головатиця – се не прості собі пструги й головатиця, але перша, нібіто невинна, форма хабара, що «пан судія» власне для того не згадує про ціль свого прибууття, аби ніхто не міг йому закинути, що ночував у підозрюваного і вимагав від нього дарунків. З розпукою в серці Мошко почав тепер розуміти, що від тої головатиці залежить для нього дуже багато, залежить, може, все його добро, навіть життя. І тим страшніша була його розпуха, коли холодний розум чимраз ясніше говорив йому, що роздобути головатицю сеї ночі без якогось надзвичайно щасливого випадку йому буде зовсім неможливо.

Він ще раз післав слугу в село, обіцюючи дводцять банок за головатицю, але його висміяли. Він післав жінку до інших жидів, щоб ті ужили своїх способів на гуцулів, щоб роздобути на завтра головатицю. Обіцяли, але надії великої не робили. Вода в Черемоші занадто велика, рибаки при такій воді рідко коли приносять головатицю. Надто жінка, вертаючи з села, принесла ще одну неприємну новину: Юра Шикманюк учора, програвши справу в Косові, не вернув із сином додому, але пішов до Коломиї; два гуцули, що вертали із заробітків, бачили його на горі за Косовим на пистинськім шляху. Мошко зразу якось не звернув уваги на сю відомість.

– Нехай собі йде! – буркнув він, махнувши рукою.

Було вже пізно вночі. Суддя давно спав у ваньки-рі на жидівських перинах. Мошкова жінка з дітьми

спали в кухні. Мошко, замкнувши шинок і погасивши світло, пішов до своєї кімнати, якої вікно виходило на подвір'я, далі на Черемош. Але йому не хотілося спати. Перелічивши зароблені сьогодні гроші, він якийсь час сидів у задумі. Що то воно буде завтра? І чим-то скінчиться ота історія з Пилип'юком? І чи роздобуде Дувид та Сруль голотицю для пана радника? І як буде держати себе вйті у сій справі – чи потягне руку за Мошком, так, як у справі Юри Шикманюка, чи, може, за Пилип'юками? Адже се його свояки!

Але загадка про Юру Шикманюка надала Мошковим думкам відразу інший напрям. Учорашня перемога в суді тепер ані разу не тішила Мошка. Тьфу, паскудство! Щоб виграти сю паршиву справу, треба було аж двох фальшивих паперів: фальшивого рахунку видатків і фальшивої оцінки Юрого грунту. Треба було панькatisя з вйтіом, підпоювати таксаторів. А яка з того користь? Ану ж Юра справді витягне справу до Коломії, зведе на місце нову комісію, зажадає присяги? Присяги Мошко боявся, як огню, та й знов, що вона тут небагато б і помогла йому. Ні, із цього може вийти погана справа.

А найгірше те, що Юра тепер буде Мошковим ворогом. Як він дивився на Мошка, виходячи із суду! Адже його погляд різвав Мошка без ножа! Чому він не вернув із сином додому? Чи справді так йому сквапно було до Коломії? А коли сквапно, то чому відіслав сина додому, чому не їхали оба до Коломії? Юра неписьменний, а Василь письменний, був у війську, знає в Коломії, де, що й куди, знає ліпше й суд, і адвокатів. Ні, без нього Юра сам не вибрався до Коломії! Не на те він лишився в Косові, а сина відіслав додому, щоб самому йти до

Коломиї! Що жаб'ївські бачили його за Косовим на пистинськім шляху – хто знає, може, він навмисно вийшов туди й ждав, поки подибле кого знайомого, щоб у село пустити чутку, що він пішов до Коломиї? Юрів очі, запалені ненавистю й холодною, непохитною злобою, так і стояли в Мошковій уяві. Ой ні, се не Коломиєю, не процесом і не адвокатом пахне! Юра, видно, щось інше надумав! Юра не пішов до Коломиї. Він потайки, верхами та відлюдними стежками, вернув до села. Юра не дарує йому – не так хати й ґрунту, як радше своєї ганьби, що був жидівським годованцем, а потім і своею стратив, і годованства позбувся. Юра тепер Мошків ворог, буде чатувати на нього, певно, надумав помститися на нім – кроваво, дико, без застанови й без милосердя, як лише гуцул уміє мститися!

Якимось диким вихром закрутилися в Мошковій голові думки, образи, висновки, поки не дійшли до того кінця, до тої ясної, непохитної певності, що властиво тепер, може, в отсій хвилі, найбільша небезпека грозить Мошкові від Юри, – Мошковій усій його родині. О, бо гуцул у таких хвилях помсти дикий, кровожадний, не знає розваги, ані милосердя. Сидячи на лаві кінець стола, Мошко при сих думках мов зомлів, одубів, отетерів із наглого переляку.

Щось душило його за горло, тисло в грудях, висаджувало очі з голови, спирало дух. Коли б так у сій хвилі почувся був стук до вікна або до дверей, коли б двері були нараз відчинилися і в них показався Юрі – Мошко, без сумніву, був би в тій хвилі вмер із самого страху.

Але довкола було тихо, спокійно. Черемош шумів глухо; із пригріка від Пилип'юкової хати ще раз застогнала трембіта й затихла. Мов хміль по тиці,

так Мошкова душа по тій тиші п'ялася вгору, шукала собі в ній опори, скріплення. Із тяжким зусиллям він підвів руку й обтер собі нею чоло – воно було покрите краплистим, холодним потом; потім він іще раз простягнув руку й присунув до себе грубу, у шкіру оправлену книгу – першу-ліпшу, що лежала скраю. Він розгорнув її – се була Псалтиря, гебрейська, стара, із заялезеними, пожовклими картками, друкована грубим квадратовим друком. Майже не тямлячи, що і як робить, Мошко ще ближче присунув книгу до себе й обернув на неї свої безтамні очі. Зразу очі скакали по буквах, мов гуцульський віз по камінню, але звільна пароксизм¹ переляку втишувався, квадратові букви почали немов оживлюватися, набирати виразу, в'язатися в слова й речення, і Мошко звільна, мов дитина, що вперше береться читати, або мов реконвалесцент², що вперше по тяжкій слабості береться ходити, почав складати слова в речення, речення перетворювати на образи й смати, пити всею істотою зі святої книги при помочі тих речень й образів щось, немов у спеку холодну, погожу воду.

«Боже, Боже мій, почуй мене! Пощо ти покинув мене?

Далеко від рятунку слова моїх прогріхів. Боже мій, кликатиму тебе вдень, і ти не почуеш, і вночі, і се буде мені мов безумство.

А ти живеш у святім, хвало Ізраїлева; на тебе надіялися батьки наші, надіялися, й ти вирятував їх; тебе покликали, і вибавилися; на тебе надіялися і не засоромилися.

¹Пароксизм – сильний приступ.

²Реконвалесцент – людина, яка ще не одужала остаточно, але вже не має яскраво виявлених клінічних ознак хвороби.

А я черв'як, а не чоловік; наруга людям і нікчемність перед людьми. І всі, бачачи мене, наругалися з мене, говорили ртами та похитували головами...»

Що се було? Мошкові здавалося, що в його нутрі живе щось окреме, незалежне від нього, щось сильне, гостре, жорстоке, що водить його очима по сих словах й обертає важку, болочу машину в його голові, а та машина, мов чародійська ліхтарня, освічує найтайніші закутки, найглибші безодні його нутра й показує йому там усяку погань, усякі страховища й всякі кари. Показує йому його самого в образі немилосердного гордяка, то знов в образі збитого, окровавленого та поруганого злодія, зловленого гуцулами на гарячім учинку, то знов в образі отруйника, що вночі з дрожжю в руках досипає отрути до напою, а потім хтось дає той напій пити його жінці, його хворій дитині замість ліку, а він бачить се й хоче бігти, вирвати її із рук погане питво або хоч крикнути, остерегти її – і не може рушитися, не може крикнути. І знов він бачить себе одиноким на світі, погордженим, випхненим із людської громади, і ніби його му чить страшенно та самота, і він біжить кудись, довго, без духу, без тями, озирається навколо, шукає, шукає людського лиця, живої людини. Та дарма! Кругом пустиня, безлюддя, мертвє каміння та ще мертвіші білі кості. Ах, лише одну живу людину побачити! Почути людський голос! Знати, що світ іще не вимер, що я не остатній живий чоловік на землі!

Мошко нараз прокинувся з полуздрімоти, що насіла була на нього. Чи се йому снилося, чи справді хтось стукнув сінешніми дверима? Ні, мабуть, снилося. А може, жінка... гов, а се що? Знов щось

зашелестіло в сінях – чап-чап... Клямка – брязь... Звільна відчиняються двері, звільна, широко, – і в дверях, мов намальований, розхристаний, мокрий стоїть Юра Шикманюк.

Мошко хотів крикнути, схопитися з місця, тікати, ревти та кликати помочі, але не міг рушитися, не міг видобути з горла найменшого голосу. Із рознятим ротом, вибалушеними очима, закляклими на книзі пальцями він сидів, блідий, як стіна, закаменілий, безтямний.

– Добрий вечір, Мошку! – промовив Юра, не то всміхаючись, не то любуючись видом жида, полу-мертвого з переляку.

І, не дожидаючи Мошкової відповіді, Юра почав наблизатися до стола, придержуючи правою рукою щось немале, обвинене сардаком і притиснене до його груді. Мошко в безсильнім переляку ледве здужав підняти одну руку й закрити собі нею очі, із його горла вирвалося щось мов глухий стогін. Юра зневажливо засміявся.

– Ха-ха-ха! Перелякався, Мошку? Чуєш, що скривдив мене, що варто би тобі за се іншого пристника, ніж я отсе приношу. Ади!

І він розвернув сардак, виняв із нього головатицю і, держачи її обіруч за голову, замахнув нею й положив її на столі, мов довгий, вузький полоть солонини¹.

– А що? Бачив коли таку? – тріумфально, радісно мовив Юра.

Мошко все ще мовчав, не міг прийти до себе. Він глядів тепер на головатицю такими самими не то переляканими, не то зачудованими очима, як уперед на Юру. Він силкувався пригадати щось,

¹Солонина – сало.

щось таке, що в'язалося з головатицю, але не міг. Страшна хвиля, яку він пережив отсе, змела все попереднє з його мізку, мов хуртовина змітає купу сипкого піску. Лише механічно, із купецької привички, він промовив нарешті:

— Ну, що хочеш?

— А що даси?

Мошко звільна приходив до себе. Він устав із місця, приступив ближче, доторкнувся до головатиці. Холодний дотик слизького риб'ячого тіла вернув йому всю пам'ять.

— Дай десятку! — мовив Юрій.

Мошко затрясся. Він бачив сповнення своїх надій, які ще недавно так турбували його, пригадав собі своє положення, із якого отся головатиця була для нього дошкою рятунку, і ціна, якої зажадав за неї Юрій, видалась йому смішно дрібною. Він скривив уста до сміху.

— Слухай, Юрій! Лиши мені ту рибу. Вона мені дуже потрібна — розумієш, дуже потрібна. Іди тепер спати, а завтра ми сторгуємося.

— Ого-го! Я на таке не пристаю! Я не лишу головатицю на обіцянє. Чи ще ти не досить мене дурив? Гадаєш, що я зовсім глузду не маю й дам водити себе, як кітка за стеблом? Зараз мені гроші сюди, а ні, то беру рибу.

Юрій говорив піднесеним, сердитим голосом. Мошко тривожно наблизився до нього.

— Пст, Юрій! Тихо, тихо! Тут за стіною пан спить.

— Що за пан?

— Пан сендузя.

— Ну, то що? То я не смію упоминатися за своїм? — мовив Юрій бутно¹, але понизивши голос.

¹Бутно — набундючено, гордовито.

— Тихо, Юро! Не говори, не кричи, бо сам не знаєш, що говориш. Якби ти зновував, яке добро ти зробив мені... Ой, якби ти зновував! То ти жадав би за сю головатицю не те, не десятку! Слухай, Юро, що я тобі скажу! Ану, признайся мені по правді, чому ти відправив учора свого Василя з Косова самого?

— Бо я хотів іти до Коломиї.

— А чому ж ти не пішов до Коломиї?

— Бо так мені випало.

— Що тобі так випало? Юра махнув рукою.

— Ет, не питай, а говори про діло! Купуєш головатицю чи ні?

— Чекай, Юро, чекай, чекай, чекай! Я говорю про діло, сто раз важніше, ніж головатиця. Що таке головатиця? Що вона варта? А ти послухай, що я тобі скажу, чому ти не пішов до Коломиї. Тому, бо потайки вернув сюди в село, А чого вернув? Бо хотів забити мене. Напасти вночі й забити. Правда, Юро? Скажи, що неправда!

Тепер на Юру прийшла черга оставпіння та переляку.

— А ти відки се знаєш? — ледве прошептав він голосом, здушеним зі зворушення.

— А видиш, що знаю! — мовив Мошко. — І ти не смієш відпертися, бо знаєш, що моя правда. Я ворожбит, правда, Юро? Ну, а де твоя сокира, Юро?

— Там... у Черемоші, де я ймив отсю головатицю.

— А видиш, Юро, чому я засміявся, коли ти зарадав за головатицю десятку? Чому я казав: якби ти зновував, що вона варта? Я зновував, що вона варта, що вона, може, врятувала мене від смерті. Що якби ти зажадав за неї сто, тисячу ринських, то й то не було би задорого. Я засміявся, бо зрозумів,

який ти дурень, Юріо! Старий, а дурний дурень! Ішов мене забити, а не знав, що в мене пан сендузя ночує й що я можу при першім шелесті зловити тебе й віддати в його руки. – Мошко брехав тепер усею силою пари, мов кінь галопує, зірвавшися з припону, бажав зовсім отуманити, ошоломити Юрія. – І ще тим дурень, бо не знав, що я виграв справу в Косові не на те, аби тебе скривдити, а лиш, аби показати тобі, який ти дурний та нерозумний, заходячи з Мошком у процес. А мені ані твоєї хати, ані твого ґрунту не треба. Чуєш, Юріо? Ось на тобі за твою головатицю: тут маєш той контракт, що ми зробили на твоє прогодування... не хочеш, як хочеш! А ось той рахунок моїх видатків, що я виложив на тебе, – бачиш, роздираю його перед твоїми очима! А ось тото ошацування твоєго ґрунту, що було читане в суді, – на. Усе тобі дарую, щоб ти не казав, що Мошко одурив й обдер тебе. Не віриш? Думаєш, що я даю тобі якісь фальшиві папери? Ну, візьми їх, а завтра підемо до панотця, нехай він тобі прочитає та й скаже. Я при нім повторю те, що кажу тепер. При нім і спалимо ті папери, то, може, тоді повіриш, що Мошко не є твій ворог. Добре?

– Та... нехай і так буде. Але... Мошку!

– Що таке?

– Скажи, бійся Бога, що се тобі сталося? Відки се в тебе... таке... взялося?

– То за отсю головатицю, Юріо. За те, що ти приніс її мені сеї ночі. Розумієш?

– Ні, не розумію.

– Ну, то й не розумій. Я ж кажу, що ти старий дурень. А тепер іди спати.

– Та куди мені тепер іти? До Василя далеко, а я весь мокрий.

— Візьми собі мою суху бекешу¹ та й джергу, — ось тут у комірці лежить, іди до стодоли та й зарийся в сіні. А мокре все тут поскидай. Там огриєшся.

І Мошко взяв зі стола лампу й пішов до сіней посвітити Юрі, поки сей перебереться в сухе. А ба-чачи се, білий велетень, що поруч чорного стояв під хатою і був свідком цілої сцени, у сердечнім зворушенні щиро стиснув обі долоні свого чорного товариша. Та сей при дотику білих, світляних рук ангела підскочив високо обома ногами, і зробив страшенну гримасу, що виражала нестерпний біль, і, вириваючи свої руки з дружнього стиску, шарпнувся назад усім тілом так напруго, що аж вивернув козла в повітрі й запоров рогами в шутер на подвір'ї.

— Дурню! — скрикнув він люто. — І якого дідька ти в сантименти впадаєш? І зараз стискатися лізеш! Ніби не знаєш, що мені твій дотик пече гірше пекельного огню!

Ангел усміхнувся.

— Ах, вибачай! Я й забув. Я лише хотів погратулювати тобі, що ти гарно виконав мій план.

Чорний. Твій план? Роззяво! Плаксо! Ти здібний видумати якийсь план! І гратулювати берешся, не тямлячи значення того, що бачиш очима.

Білий. Та вже певно, що твого диявольського значення не тямлю. Мені й байдуже до нього.

Чорний. Тото і є! Ти своїми підсліпуватими очима бачиш тут лише перемогу добра, ідилію.

Білий. Може, бачу дещо й більше.

Чорний. Може! Говори-плети! Якби бачив, то, певно, не ліз би гратулювати мені. Не присвоював би собі мого діла.

¹Бекеша — чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижками в стані.

Білий. Я й не чиню сього. Я лише кажу, що ти гарно виконав той план рятунку обох сих душ, який я перед тим поклав на Божих колінах.

Чорний. Рятунку! Га-га-га! Чудовий план! Щоб змінити постанову Юри, треба було збудити в його душі низький інстинкт захланності, жадобу зиску. Щоб наклонити Мошка до великодушності, треба було струсити до дна його душу жахом смерті. А результат? Мошко лишиться живий, у понятті Юри він буде ворожбитом, добрим чоловіком і добродієм. При помочі головатиці він піддобрить собі судію, так що той при обдукції буде дивитися крізь пальці на різні симптоми, завважені лікарем, і, сконстатувавши брак арсеніку, заспокоїться зовсім й оголосить Мошкову невинність. І життя в селі піде далі своєю чергою.

Білий. А все-таки Юра житиме з сином, і віддасть своє добро внучатам і ті будуть любити його. І, голосячи добре діло Мошкове, він уменшить у селі суму ненависті против жида. А Мошко не забуде тих хвиль, пережитих сеї ночі.

Чорний. І, думаєш, поправиться?

Білий. Називай се, як хочеш, – а все він буде поводитися, тямуючи сю хвилю.

Чорний. Овва! Під остражом! Силуване добро.

Білий. Господь різними дорогами тягне людей до добра. Одних страхом, других жадобою зиску, інших особистою амбіцією, ще інших подразненим самолюб'ям; лише невелика частина робить добро з чистої, високої любові до добра. Божа річ – цінити, яке добро вартніше. Моя річ – допомагати по змозі, щоб сума добра між людьми все більшала та більшала.

Чорний. Еге ж, еге! Вийшов сівач на поле сіяти, та й сіяв, кидаючи насліпо одно зерно на стежку,

друге в терня, третє в буйну пирійку, у надії, що
хоч якась частина зійде, і виросте, і достигне, і
дасть стосотні плоди. А я собі сю свій кукілець ро-
зумно, із гарним обрахуванням. Де не можу зовсім
заглушити твоєї пшенички, там хоч запоганю її.

Білий. Що ж, роби, як знаєш і як мусиш!
Поборемось!

Петрій
Й Довбущуки

ПЕРЕДМОВА

«Петрій й Довбущуки», моя перша повість, друкована в органі студентського товариства «Академіческий кружок» у Львові, у «Друзі» 1875 і 1876 р., написана в тих же роках рівночасно з друком. Се не була перша моя літературна проба. Ще від четвертої гімназіальної класи в Дрогобичі я почав писати вірші за прикладом моого старшого товариша Ісидора Пасічинського. Перший мій вірш під заголовком «Великден» був присвячений пам'яті моого батька Якова Франка, що вмер опівночі великоночної суботи 1865 р.

Другий вірш з описом зими, поданий як шкільна задача учителеві руської мови, був предметом критики того вчителя, Івана Верхратського, на годині руської мови. Своїм звичаєм він чіпався поодиноких слів та зворотів, а у зміст не входив. У вищій гімназії, попри досить багату позашкільну лекцію, я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим, переповів я віршами початкову історію Риму до часу Туллія Гостлія, переклав цілий «Короледвірський рукопис» та значну частину книги Йова, переклав також «Антігону» та «Електру» Софокла, сю другу з польського перекладу Малецького. Із драматичних проб одну комедійку я вислав Білоусові до Коломиї, а одне оповідання до виділу «Просвіти» у Львові, від якої я одержав дуже інтересну відповідь у листі тодішнього секретаря «Просвіти» Хоркавого. Рівночасно у мене набралася також спора збірка ліричних віршів, із якої дещо було друковане з «Друзі» р. 1874 і 75, але цілість я пізніше спалив. Мабуть, у п'ятій або шостій класі я, крім різних драматичних планів, написав по-польськи віршовану драму «Югурта» як шкільну задачу для професора Петра Паріляка, а також уривок драми «Ромул і Рем» німецькими віршами як шкільну задачу для професора Рішки. У сьомій класі я написав досить просторе оповідання з селянського життя як шкільну задачу для вчителя руської мови Ксенофонта Охрімовича; рукопис цього оповідання заховався припадком і дістався до рук д. Осипа Маковея.

У сьомій і восьмій класі я зачав також писати поему руським гекзаметром під заголовком «Пани Туркули», основану на усній традиції нагуївської Слободи, моєї родинного місця, про зруйнування татарами замку, який стояв колись на тій горі, де тепер міститься та Слобода, зруйнування, доконане через зраду одного з посідачів того замку, панів Туркулів,

який для помсти припрова див сюди татар і вказав їм вхід до потайного льоху, де містився склад пороху; запаливши сей порох, татари висадили цілий замок у повітря. Тема нагадує потроху основу поеми Словацького «Jan Bielecki», але закінчення тут далеко реальніше. Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох зошитів, із яких один містить переклад «Антігона», а другий початок віршованої драми «Славой», основаної на мотивах «Короледвірського рукопису». У восьмій класі написав я надто драму «Три князі на один престол», яку пізніше, 1876 р., у переробці Михайла Вагилевича, виставили на сцені аматори студенти, але яка також не діждалася друку.

Щодо повісті «Петрій й Довбущуки», то в ній найдутся ремінісценції моєї гімназіальної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста-Амадея Гофмана, далі оповідання покійного Лімбаха про селянина Петрія (recte¹ – Патрія), який збагатився найденим скарбом, і нарешті деяких народних оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша. Повість друкувалася під псевдонімом «Джеджалик», і я не мав наміру включати її в збірку своїх творів, уважаючи її плодом, замало дозрілим. Та коли тепер знайшовся чоловік доброї волі, що береться видати її друком і зарядив її переписання новим правописом і навіть підновленою мовою, я, входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні язикові поправки, лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки. На карб недозрілості того молодечого твору треба покласти його досить фантастичну топографію та не досить продуману композицію; се, так сказати, документ молодечого романтизму, який довелся мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків: Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Коженьовський, Дзержковський, Захар'ясевич та Валерій Лозінський, що вувузіх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичнім, а в напівреалістичнім дусі українські теми.

Львів, дня 31 жовтня 1910 року

¹recte – правильно.

ПЕРША ЧАСТЬ

I. ДВА ПРОТИВНИКИ

Коло половини липня р. 1856 спішив гірською стежкою, що вела посеред чудової карпатської околиці, селянин, віком коло сорока літ, у поряднім строю карпатських мешканців, до повітового містечка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах, трохи підсадкуватий, лице підголене й коротко підстрижений вус, – та на перший уже погляд можна було на його лиці відкрити благородніші риси, ніж би їх можна сподіватися по звичайнім гірняку. Стрій його, зрештою, зовсім не відрізняв його від інших гірняків, хіба те могло декого застановити, що з-під камізельки, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір¹ сорочки з тонкого полотна, вишиваної старанно і зі смаком. Борсукова торба, через плечі перевішена й украсена різними блискучими металевими пряжками та френзлями² з малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а нарешті, свобода рухів і, як здавалося, одвертий, зовсім не тупий погляд на красоту природи – усе те робило його чимось особливим у тій убогій околиці. Із рис його лица й з усіх його рухів пробивалася сильна воля, енергія, свобода духу, а око світилося живим, але спокійним блиском людини, що свої похоті й пристрасті приборкала, що вміла панувати над собою й над життям, але і з твердою вірою,

¹Ковнір – комір.

²Френзлі – торочки.

постійно й сміло, у самопевності йшла до якоїсь вищої цілі.

Той чоловік звався Кирило Петрій і був родом і ходом із села Перегинська, славного місця, де довше пробував капітан опришків Довбуш.

До містечка ще майже дві милі. Дорога веде вже через останні відноги¹ гір. Ще через один верх – а зайдеш на широку рівнину, що, незначно здіймаючися, тягнеться аж ген до бессарабських степів. Тою рівниною дорога, одностайна і монотонна – тож Петрій старався, доки ще не кинув милих, рідних гір, налюбуватися їхньою красою, їхньою свіжістю, їхнім життям. Погода була напрочуд гарна, – верх стримів поперед нього, здолу поріс густим смерековим лісом, котрий здалека синівся довкола гори, гейби кусень небосклона відрівався і, скотивши з верха, обліг його стопи довкола блакитним вінцем. Сам верх був без дерев, тільки розлогі рідкі корчі ялівцю, обнизані напереміну то зеленими, то темно-синявими, то чорними ягодами, понасторушували² на них густо, мовби задля оборони, свої коротенькі гострі шпильки. На самім вершку розсілася невеличка громада столітніх, підсадкуватих а прегрубих і розлогих буків, котрі мандрівникам літом у своїй тіні давали милий і любий відпочинок, а зимою посеред своїх конарів³ не раз спасали їх від вовків. Та мальовнича й прекрасна група дерев враз із цілою горою – се Довбушів верх. Поважно споглядають ті старі дерева довкола на сусідні гори з півдня й зі сходу і на безмірну, злегка хвилясту рівнину, которую перетинають шумні срібні струї

¹Віднога – відгалуження гори.

²Понасторушувати – найжачити.

³Конари – грубі гілки, що ростуть від стовбура дерева.

Лімниці. Але й щось тужного й сумного чути в шелесті тих буків, у журкоті зимної скальної криниці нижче; якийсь дух таємний, незнаний а сильний віє в тій самітній та так чудовій околиці, – серце й радо би розширитися далеко, обняти собою той «світ тихий, той край милий», – та чогось тремтити, чогось тривожитися. Мабуть, ще не час!..

Петрій прискорив ходу, щоб скорше дістатися на верх. Се місце мало віддавна для нього неописанну принаду. Поглянув широко довкола, довго, любо, майже вдивляючися на кожний бік, – вкінці, зітхнувши, сказав: «Боже мій, що за чудовий край, що за широкий, що за багатий край! А той нарід, який щирий, який добродушний, а все-таки...»

Не доказав, але дальнє пильно й тужно вдивлявся в прекрасну знану околицю.

– Мій батько показав мені й цілому нашему родові велику мету. Я її спочатку не розумів, але тепер вона ясна перед моєю душою, дорога до неї проста, але як же то до неї далеко! Боже мій, коли ми скінчимо ту дорогу?..

Та Бог мовчить, і природу залягла глибока тишина, лише збоку між буками злегка зашелестіло сухе торішнє листя, захрупотів лім¹. Петрій оглянувся – не видно нікого. Мабуть, серна² полохливою ногою перегнала сухим листям долів із звичайного леговища.

А на небосклоні високо плаває самітний орел, широкими розмахами крил здіймається вгору, то знов спокійно тоне легкими закрутами вдолину.

– Скажи, орле, може, ти розпитав у того ясного сонця, скілько разів іще має сходити над тими прекрасними горами?..

¹Лім – хмиз.

²Серна – сарна.

— Заки що, Петрію? — відізвався грубий, дикий і трохи хриплий голос іззаду, з-поміж буків.

Петрій оглянувся й спокійно, мовби того сподівався, зміряв очима того, що привітав його тими словами. Як запевняли ті, що знали Петрія, рідко коли щось могло його так нагло заскочити, аби на його лиці видно було який неспокій, аби з його уст добувся хоч би найлегший голос зачудування. Рівновага, не апатична, але зовсім свідома рівновага духу значила кожний крок його життя.

І справді, треба було цілої такої непереможної рівноваги духу, щоб не зачудуватися або й не перелякатися на вид чоловіка, що при тих словах ставув перед Петрієм.

Чоловік той дивно якось своєю фізіономією нагадував одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх. Такий, здавалося, був сильний, коренастий, грубий, такий високий ростом, такий загадковий у своїх руках. Віком був, здавалося, старший від Петрія. Лице його плескате, губи трохи віддуті, — додішню звичайно прикусував зубами, — чоло широке, як дошка, а на обох його кінцях кості, що виставали якось дивно, творили понад очима дві поздовжні, поперечні могилки, мовби насади двох рогів на голові вола, — усе те надавало йому видтарана, яким у давнину розбивали мури. Голова, велика, уся майже, крім рота, очей і чола, поросла чорним, коротким і, як щетина, твердим волосом, схилялася звичайно вдолину. Малі чорні очі мали живість ящірки і все з дивним виразом зверталися на одну точку. Якимось упертим, твердим й апатичним видавався той чоловік, так що, побачивши його перший раз, годі було не затремтіти на цілому тілі. А ще в широкій, як лопата, руці видніла булава, за ременем яснів топір і широкий ніж.

—Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій. — Слава навіки! — відповів він і, вийшовши зовсім з-між буків, станув як мур перед Петрієм, опершився на булаву й вліпивши свої маленькі очі в його лице. — А куди Бог веде, Петрію?

— До міста, сусідо. Маю там дві пильні справи. Лице «сусіди» скривилося легким іронічним сміхом. Прикусивши долішню губу, процідив крізь зуби:

— А відки ж мені та честь бути вашим сусідою, Петрію? Де мені до того?

— Ну, хіба ви самі від мене відхрещуетесь? Я вами, Довбущуку, певно, не гордував ніколи.

— Ну, так, так, правда, призвати треба, — душив насилу Довбущук. Та коли Петрій назвав його ім'я, затрясся цілий, мовби під ним земля захищалася, а його очі запалали якимось ярким світлом. Та се був одинокий пробліск внутрішньої бурі, котра, здавалося, збиралася в його душі. На час запанував над нею і, усміхаючися холодно, говорив далі:

— Нехай буде й по-вашому, пане Петрію! Те «пане» вимовляв завсіди з особливим притиском і якимось дивним тоном, у котрім змішана була гірка іронія з ненавистю й погордою.

— Я ніяк не можу вам перечити, крий Боже! Але, — перервав нараз зміненим голосом, — чи не можна знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— Чому би ні? Хочу відібрати сина зі шкіл; він мені тепер дома потрібніший, а як дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчиться. А зрештою, світ — найліпший учитель, бо учити жити, а в школах учать хіба читати, писати, рахувати або, може, й ще чого, зовсім не потрібного.

— Та може, й не без того, — завважив мляво Довбушук, — але яка друга справа?

— Друга? От іду до поліції.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви нині дуже цікаві, сусідо! — відповів усміхаючися Петрій. — Того я у вас досі не завважив.

Довбушук аж тепер отяминувся, що трохи задалеко загнався, та, закусуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, Петрію, що так наприкряюся¹... але... бачите... якась мене цікавість напала... Та я... зовсім... як називається... не хотів.... — Довбушук зам'явся. Видно було, що при остатніх словах думки його кудись-інде шибали. Язык несвідомо говорив слова без зв'язку. Петрій хотів перервати немилу стрічку і, подаючися наперед, сказав:

— Бувайте здорові, Довбушуку, — дорога далека, а мені дуже пильно, треба поспішати.

— Петрію, — крикнув нараз Довбушук, — не йдіть до Б.!

— А то чому? Я ж мушу! Адже я вам казав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він же уже дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоть би й так, то другої справи не можна відкладати. Я мушу....

— Петрію, прошу вас, вертайте додому! — говорив, м'якнучи нараз, Довбушук, хоч в очах його грав, видно, зловіщий огонь, ось-ось готовий вибухнути. Та неприродна для нього лагідність прикро відбивала від попереднього дикого й грізного тону.

¹Наприкрятися — набридати, надокучати.

– Що вам, Довбушуку? – вмовляв Петрій. – Чому налягаєте на мене, щоб я вертав, коли я таки не можу.

– Не можеш! Ха, ха, ха – не можеш! – крикнув Довбушук. – Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліції! Чув я дещо в селі.

– І що ж? А якби й так?

– Ні, ні... правда, нічого дивного! Але... але я тебе прошу... я тобі розкажу: вертай зараз назад! – кричав Довбушук щораз лютіше, а очі зайшли йому кров'ю від внутрішньої натуги, з якою здержував себе.

– Чи ви, сусідо, не загадали сьогодні бути окоманом¹, що наганяє панцизняків до роботи? Або – загадали бути вашим пращуром Довбушем?

Петрієві нерозважно вирвалося те слово. Чув, що змилив, та годі було направити. Чекав лише, який вплив матимуть ті слова на противника. А в серці Довбушука, як видко було по його очах і лицю, йшла страшна боротьба, у нім сильно кипіла кров. Ale сей раз іще здержалася себе. Зате дав волю словам:

– Прокляте, зрадницьке плем'я! Що вимовили твої собачі уста? Дивися, ти, пропаща душа, поглянь кругом на ті гори, поглянь на край той, що й тобі, собако, таким чудовим видався, на ту безмірну рівнину, дивися й скажи: хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того повітря, оленем тих борів, паном тих ланів аж ген по Дністрові воді? – Довбуш! Перед ким тремтіли смілі й сильні, корилися горді? – Перед Довбушем! На кого надіялися слабі, бідні й пригноблені? – На Довбуша! Хто був окрасою наших гір, начальником наших легінів? – Довбуш! Той самий Довбуш, рука якого

¹Окоман – економ.

замолоду садила ті буки, видобула з каменя отсю воду, той самий Довбуш, рука котрого позагарбувала від панів і вельмож безміrnі скарби, наділяючи здобутим бідних братів, – той самий Довбуш, якого підступно вбив і обрабував зі всіх його скарбів проклятої пам'яті поганець – твій дід! Скажи, собачий накорінку¹, де скарби Довбушеві? Скажи, де ті купи золота, срібла й дорогоого каміння, про котрі нарід, про котрі няньки розповідають дітям, про котрі легіні співають пісні, про котрі гомонять сумно отсі гори, де Довбуш гуляв?

Огонь страшного запалу та завзяття палав на лиці Довбущука. Очі його дико переверталися в голові.

– Скарби Довбушеві не ваші, – відповів спокійно Петрій, немов уже давно сподівався тої не зовсім приятельської розмови.

– Не наші! Я знаю, що не наші! Але чиї ж вони? Хіба ми не одинокі його внуки? Ми, його внуки, з голоду пухнемо, не маємо чим грішного тіла прикрити, взимі ходимо босі, а тим часом собаки, убійці нашого діда, розкошують, свої діти вбирають, до школи посилають і верховодять у цілій околиці, мов які пани!

– Не гнівіть Бога, Довбущуку! Розкошують із того, що запрацюють! Кажете – діти! Хіба я сам ваших обох синів не посылав до школи? Хіба не рад я був їх також у люди вивести? Та ви задля ненависті, задля ворогування до мене навіть своїм дітям не бажали добра з моєї руки і відібрали їх зі шкіл та вмовляєте в них безнастanco ту саму ненависть! А знайте, що та ненависть скорше вас усіх погубить, як одному з нас пошкодить.

¹Накорінок – потомок; поріддя, виродок.

— Не діждеш того, щоб я або який інший Довбушук приймав ласку з твоєї руки! Кождий із нас може справедливо домагатися, аби ти сам перед нами корився! Пропадай зі своєю поміччю! Най я зійду на жебрацьку торбу, та все-таки кусник хліба, котрий мені твоя рука подастъ, не варт і того, щоб я його свому псові кинув!

— Чого ж хотите від мене, коли ви такі фудульні?

— Свого! Своєї спадщини, Довбушевого добра, і то цілого, до крихти! Тілько тоді можеш ти сам, як матимеш охоту, спуститися на нашу ласку!

— Але ж тих скарбів я вам не можу дати, дайте мені спокій! — відповів різко Петрій. — Коли б вони були мої, я би вам їх віддав до остатнього крейцара, — не лише тому, аби вас не кривдити, але й тому, аби вас спекатися раз назавсіди!

— Га, вовк у баранячій шкірі! Ще буде плакати милосердними слізами, аби, обтерши слізози, тим легше пожерти! — воркотів крізь зуби Довбушук. — Петрію, — додав давнішим грізним тоном, котрий старався, як міг, злагодити, — Петрію, ще раз, остатній раз кажу тобі добрим способом: віддай Довбушів скарб справедливим власникам!

— Справедливим власникам? То у тебе такі справедливі власники, що по-злодійськи крадуть, що не їхнє? Довбушуку, дай мені спокій! Як тебе нужда припре, можеш усе прийти до мене — у мене все відчинені двері для біднішого брата, відчинена комора для потрібних!

— А, то йти до тебе жебрати!!

— Добро, котрим мене Бог поблагословив, — говорив дальнє Петрій, не зважаючи на слова Довбушука, — то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я власник тих грошей кривавих, не я маю

право розкидати! Вища рука править ними, мені трудно проти неї перти!

— Га, то я тебе попхну, безстыдний шахраю! — ревнув диким, сильно роздразненим голосом Довбушук і, порвавши з цілою силою свою булаву, замахнувся нею високо понад собою і спустив її потім на Петрія так, як рубач спускає сокиру, коли хоче відразу розлупати грубу й жилаву колоду. Але Петрій, як би того сподівався, у тій самій хвилині відскочив набік і своєю палицею так сильно вдаврив Довбушука по пальцях, що йому тяжка булава випала з руки. Затиснувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикості на лиці, той прискорчив до Петрія, зціпив його сильно правою рукою, а лівою, вийнявши з-за пояса довгий вигострений ніж, із цілої сили пхнув ним Петрієві в груди. Але, на диво, Петрієві груди задзвеніли сталевим брязкотом, а ніж безсильно зсунувся по них удолину. Мов ревуча хвиля о скалу, так розбилися його завзяття й дикість о непорушний спокій і сталеві груди противника. Бо Петрій був увесь час спокійний і з тихим, зневажливим усміхом дивився на свого противника. Ще одним рухом вирвав Довбушука він ніж із руки, щоб увільнитися від його не цілком приятельських обіймів.

— А се що? — сказав він перший енергічним, але спокійним голосом. — Не знаєте, що можу вас тепер зараз там, у місті, заскаржити й наробити вам немало клопоту й біди? Не грайте зі мною, бо все, все, що гадаєте мені злого зробити, ви самі на себе карбуете! Як самі бачите, я вас не боюся! Та зате — стережіться ви!

Якийсь час мовчки стояли один проти одного.

— Довбушуку, ви дуже лихо задумали собі цілу справу. Хотіли мене вбити! А вас же можуть зараз

вислідити, зловити. І нащо вам то все придалося б? Ви хочете добитися Довбушевих скарбів. Дивіться, якби мене було не стало! Хто, крім мене, знає, де скарби сховані? А самі ви їх, певно, і до смерті не найшли би! Ну, та бувайте здорові і не гнівайтесь за ту коротеньку научку. Вірте мені, я лише вашого добра бажаю, хоч ви все такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоч трохи сумний, пішов Петрій дальше.

А Довбущук усе ще стояв, мов завмер на місці. Вкінці підняв спущену голову, закусив спідню губу і, заскрготавши зубами, проворкотів до себе:

— Собака, добре стережеться! А тепер хоче ще бути велиcodушним, аби мене тим більше упокоїти! Ale зажди, зажди лише, я зумію зробити тебе троха податливішим, зломити той твій кам'яний супокій!.. Та, правду сказати, я глупо се все задумав! Він мусить жити, мені його потрібно живого. Постараюся ще дістати його в свої руки і, — додав, затискаючи кулаки, — я тебе дістану! А тоді... тоді... — і його очі заблисли.

Не договорив. Ale видно було, що в його середині кипіло збурене море, що в тім окropі варилися якісь грізні думки й плани, котрі заполонили цілу його душу. Хитаючися й не зважаючи на стежку перед собою, із піднесеною булавою зійшов Довбущук надолину й незадовго щез у гущавині бору, що тягся величезним вінцем у стіп Довбушевого верху.

II. ДОНОС

Різнородні думки тиснулися роями в душу Петрія. Задоволення й певність після перемоги над

завзятим Довбушуком перелилися в душі його в благодатне почуття надії, що скріпляє чоловіка перед новими небезпеками. Його уява розкривала перед його душою широкі картини будущини. Він бачив, як за Довбушеві скарби здіймаються по цілім краю народні школи й освітні інституції, у них удержануться й виховуються тисячі бідних сільських дітей, підноситься рільництво, родиться промисл, здіймає чоло ся робуча класа, виробляється своя інтелігенція, – а всі ті благодатні плоди ростуть, дозрівають під проводом його щасливих наступників, Петрів. Никне, немов чорна хмара, незгода між Петріями й Довбушуками, а за тим прикладом подають собі руки в згоді й інші роди, що сварилися досі за останки маєтків їхніх батьків, замість спільною працею збільшувати й вдержувати той маєток. І його душа, полонена близком тих чарівних картин, не могла від них відрватися. А його уява, під впливом нескінченно просторих ланів, котрі бачив своїми очима, розширяла щораз дальнє його душевний світ, показувала йому цілу велику, нерозкавалковану Русь, цвітучу і веселу, щасливу, славну і могутню!..

– Боже, – зітхнув із глибини серця, – коли все те станеться?

– Доброго полуудня! – поздоровив його жидок, що догнав його по дорозі.

– Доброго здоров'я! Самітні широкі поля мимоволі притискали душу самотою й німою мовчанкою і спонукували до розмови, до знайомості, хоч би з цілком незнайомим, здібаним по дорозі. Подорожній жид, котрого догнав Петрій, мав у лиці своїм щось таке принадне, таке нежидівське, таке руське та людське, що Петрій зараз за першим поглядом зупинився й зачав пильно приглядатися

йому. Свобода рухів, великі, розумні та ясні очі, простий ніс – знак енергії й сили характеру, щирість й одвертість – усі ті риси, такі незвичайні в більшості жидів, ударили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь-колись бачив те лице, хоч невідразно і недовгий час.

Розмова зачалася від звичайних питань: про дорогу, жнива, про село, звідки котрий ішов та про те, куди котрий ішов. Петрій довідався, що той незвичайний жид називається Ісаак Бляйберг і йде також до Б. у власній справі, яку вважав мало цікавою або мало важкою для того, щоб про неї оповідати іншому. У дальшій розмові побачив Петрій, що Ісаак цілком не говорить ізжидівська, а плавно і звучно по-руськи, як родовитий русин. Він почував щораз більшу симпатію до нього. Тому оповів йому свою справу, за якою йшов до Б. до поліції, – але про підозріння, яке мав на Довбушукових синів, промовчав.

– 5000 золотих ринських золотом і сріблом – що за велика сума на наші тяжкі часи! – скрикнув Ісаак. То був перший вислів, по котрім Петрій нагадав собі, що має перед собою жида.

– Знаєте що, пане Кириле, я знаюся з багатьма жидами і християнами в М. на Угорщині, де звичайний осередок усіх шпигів, що займаються виловлюванням злодіїв. Я міг би зателеграфувати зараз із Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зробити?

– Якби ви були такі добрі, то я просив би запитатися за двома молодими людьми, досить підозрілого і зухвалого вигляду, літ 18 до 20.

– Що? Адже ви менше-більше їх знаєте?

– Ну, я бачив часто двох таких людей, як снувалися туди, де лежали гроші. Та чого вони туди

лазили, не можу знати. Але все-таки я рішився був сьогодні рано перенести гроші на безпечніше місце, але вже й місце застило по них.

— Позвольте, — перервав нараз іншим тоном Ісак, — не бачилися ми вже коли? Ви мені щось гейби знайомі!

— І мені так здається, — сказав Петрій, — але не можу собі пригадати, де би то й коли то могло бути?

Наступила довга мовчанка. Кожний із них потонув у спомини, та ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані нагода, при котрій вони бачилися.

Прийшовши до Б., вони попрощалися. Жид обіцяв якнайскорше дати про себе чути й поспішав за своєю справою на Лап — часть міста, замешкану майже виключно жидами. А Петрій, поступивши по дорозі до сина й наказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Начальник ще більше здивувався, ніж сам Петрій, що таку велику страту має Петрій, і прирік йому зайнятися вишуканням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ісакові, промовчавши їхні імена й те, що він зновав їх.

Пошо подав Петрій такий донос? Чому просто не сказав, чия це справка? Чому, описуючи так неясно злодіїв, він ризикував на цілковиту страту так значної суми? Причина була ось яка. Він був зв'язаний присягою стерегти Довбушевих грошей і берегти їх у цілості. Присяга вимагала від нього поліційного слідства на випадок страти. Але присяга обов'язувала його старатися всякими способами прийти до згоди і єдності з Довбущуками, бо аж тоді мала наступити пора їхньої спільнотої роботи для добра народу. Він думав, що лагідністю, уступками позискає Довбущуків. Хотів їх щадити, але й

відзискати свою страту. Та бачив сам, що така поведінка не доведе ні до чого. Тому волів відректи-ся грошей, ніж явно викрити імена злодіїв.

Однако ж припадок допоміг йому відзискати страту й дав йому навіть нагоду показати своїм ворогам доброту свого серця, хоч се добре серце не довело до згоди з Довбушуками. Як се сталося, побачимо далі, а тепер перенесімося на Зелену вулицю, де мешкав Андрій. Та самітна й тиха вуличка, що вся, як бачилося, потопала серед зелених вишневих та грушевих садів, була найвідповідніша для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній роїлося й наповняло кожний закуток своїм криком, пустотами, ученими фразами та розмовами.

ІІІ. ПРОЩАННЯ ШКЛЬНИХ ТОВАРИШІВ

Андрій Петрійв був парубок близько двадцяти літ, з мілими та цікавими рисами лиця, котрі трудно було назвати гарними. Його русяве волосся спадало густими кучерями на плечі. Високе чоло все вилискувалося, а в його чорних блискучих очах відбивався внутрішній спокій душі. Як ближче придивитися, то на дні тих очей можна було викрити риси глибокої меланхолії, котра часом, передовсім у пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його напівпрозорим матовим світлом. Щирість і добродушність видна була у всіх його рисах, у цілім укладі його обличчя. Ріст його був мірний, і видно було, що з часом він стане такий підсадкуватий, як батько. Але його організм був цілковито й сильно розвитий, а в усіх руках видно було бистроту, зручність й енергію.

У товаристві був розмовний, веселий а навіть жартівливий, тому й товариші дуже любили його. Але в нього був нахил до самоти й роздумування в тишині. Лагідність і витривалість у праці, здорові погляди єднали йому всюди приятелів між товаришами, учителями й старшими. Коли було прийде на вакації, любив поговорити з селянами, прислухуватися їхній природній філософії, – так простій, а все ж таки повній глибокої етики. Між товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних хлопців, і для того найщиріша приязнь в'язала його з Олексою Тисяком, сином бідних батьків із невеличкого гірського села, кілька миль від Перегинська. Той Олекса із своїх гір, окрім здоров'я свободи рухів, виніс нічим не приборкану веселість. Пристрасно любив співи й пісні і сам співав досить гарним тенором, але ще більше любив товариство, жартувати й весело розмовляти. Непосидючий і обдарований бистрим дотепом, умів кожного втягнути в розмову, кожного зайняти, розвеселити й забавити. Але той, як здавалося, легкий гумор та пустота й веселість покривали глибоке, ніжне почування; вони були передовсім випливом буйної, веселої фантазії. Олекса ще від нижчих клас робив найліпше задачі, – він давно ще зачав пробувати виливати свою фантазію у віршах і славився між товаришами поетом.

У мешканні Андрія вже пусто. Голі стіни виглядають понуро. Речі ще вчора передав додому. Він уже готов до подорожі, чекає ще тільки товаришів, яких просив до себе на четверту годину, аби з ними попрощатися, і ходить задуманий широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить розпечатаний лист від батька. Ще від учора лежить він. Батько

пише, що Андрій мусить кинути дальші науки й вертати додому. Се зразу немило вразило й здивувало Андрія, бо батько перед тим ніколи йому про те не згадував. Шкода йому стало шкільних товаришів, із котрими в щирій, братній дружбі пережив так довгі літа, шкода йому стало й тих наук, які лише що зачав правдиво любити й цінити, які мав тепер кинути на все. А знов, з іншого боку – і рад був вирватися з міських мурів, що сковували його широкі груди. Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважав. Рад був не розставатися з матір'ю, котрої не бачив ще від великомінливих свят, а накінець – і йоготяг до Перегинська сильний магнес¹ – двоє блискучих, живеньких і чорних, як вуголь, оченят.

От про що думав Андрій, ходячи по своїй пустій кімнатці. Йому згадалася одна пригода з його дитинячих літ. Було се ввечері у неділю. Чудова весняна природа красувалася цілою повнотою свіжості, життя й запаху. Свобода й радість наповняли, здавалося, безмір і проникали наскрізь людські серця. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади різнобарвних цвітів із землі.

Щораз нові громади святочно одягнутих людей виходили із тісних хатин у поле, на вулицю, на прохід і дружню розмову. Коло батьків, що під вечір позасідали широкими кругами на колодах перед села, крутилися гурмами діти, граючися та наповняючи повітря криком і гамором, мов громада галок. Усі вони зібралися нараз і побігли в поблизький невеличкий лісок, що стелився на стоці Чорної гори і припірав майже до самого Перегинська. Із шумом і криком побігли діти в лісок на

¹Магнес – магніт.

цвіти й ягоди, хоч уже сонце хилилося до заходу. Із дітьми побіг і малий Андрій. Прибігши вже до стіп самої гори, заки ввійти в ліс, хлопчина мимоволі підніс очі вгору. Сонце якраз запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом облило за собою широкий край небозводу. На тій червоній основі рисувалася в диких, пошарпаних і гострих формах, мов скаменілий кістяк велетня, Чорна гора. Але той вид не був нічим новим для малого Андрія. Інший предмет заняв у тій хвилині цілу його увагу. На самім вершку Чорної гори, на найвищій скельній іглі, де хіба вірли¹ слали свої гнізда та мовчки просувалися хмари, стояв непорушно, як камінь, із зложеними нахрест руками, чоловік у гуцульській одежі. Його велетенська стать рисувалася виразно на криваво озаренім небі. Видно було його голову, схилену вниз, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає з гори на нього й киває до нього, аби не йшов до лісу. Але товариші його вже були в ліску й гуділи по нім, як джмелі, скачучи поміж смереками. Вони кликали Андрія. Андрій відвернувся від надзвичайної людини й побіг за іншими. Та не мінуло й чверть години, як сумерк запав уже на доли і яри. Густа роса сивим ліжником покрила вузенькі луги між горами. Тишина розслася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучніший, а вкінці кілька дітей вирвалося з ліска і зі страшним криком щодуху погнало в село.

Потім настала знов довга, важка тишина. І знов перервав її тривожний крик. То були голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, які встигли

¹Вірли – орли.

втекти, що два медведі напали на дітвому в ліску, узбройлися, чим хто міг, і кинулися рятувати дітей. Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюди, сюди, за мною... тут недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, що мав відвагу ще раз із людьми вернутися в ліс і показати їм дорогу. — Ходіть лишень! Ось тут ми збиралі ягоди, нараз заревіло щось за нами. Я в ноги. Оглядаюся, а то два медведі біжать просто на нас, — а такі вам велики! Не знаю, що дальше сталося, бо аж у селі отямився зі страху.

Хлопець запровадив поляканіх жінок аж на поляну. Тихо й сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити.

— Мати Божа, а се що? — крикнула одна селянка, спотикнувшись о щось м'яке під смерекою.

Засвітили ліхтарню, котру приніс один селянин, і очам усіх представився страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій поляні нещасливі, пошарпані діти, плаваючи в калюжах власної крові. Глибокі рани, із котрих капала ще кров, вказували, що життя покинуло вже давно їхні тіла й що для них немає вже рятунку. Із криком страшного одчаю, із пронизливим до кості криком, із яким відізвалася вся сила материної любові, кинулися нещасні матері відшукувати своїх дітей. А перед усіми Петрі́ха, котрій серце рвалося з болю за своїм одинаком. Тиха лісова полянка знов загомоніла страшними голосами розпуки й болю.

— Ось він, ось він! — крикнула Петрі́ха, кидаючися, напівомліла, на свого Андрійка. Нещасний хлопчина лежав між трупами, цілий підплівши кров'ю. Мати бере свою дитинку, ціла тремтить,

дивиться за страшною раною, котрою вийшло молоде життя, але рани нема. Лиш кров облила його головку, руки й плечі; рани не видно. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але вона могла виплинуть з інших трупів.

— Боже, хіба так?.. Іскра надії блиснула в серці бідної жінки. Розпука додала їй сил. Розірвала сорочку на дитині, прикладає руку до серця; серце б'ється в груді...

— Живий, живий! — крикнула не своїм голосом. — Води, люди добрі!

Принесли води. Андрійка покропили, і він ожив. — Де я, мамо? — запитала дитина. — Се ви, мамо? А той великий чоловік де? Ви його бачили?

— Який чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила.

— Не бачили? Адже він недавно тут був... саме прийшов, як медведі шарпали Семенка і Настюню... а ми, решта, зі страху збилися вкупу!

— Андрійку, як то було? — питали селяни, обсту-пивши щасливу матір.

— Кажу вам, прийшов якийсь чоловік, я його ще не бачив ніколи, аж нині перший раз, як сонце заходило.

— Де ж ти його бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної гори. Стояв, руки нахрест, як бабуня, коли мали їх брати у ямку.

Усі поглянули по собі з усміхом недовір'я. Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лише лице його ще було смертельно бліде.

— А потому, як медведі надбігли, я бачив, як той самий чоловік летів із гори, але зараз сковався в гущавині. Уже медведі всіх покусали, уже бігли до мене, аж нараз він явився переді мною, піdnіс

руки догори... Я настрашився ще більше, бо побачив, що медведі зачали йому леститися коло ніг, як пси. Що дальше було – не знаю.

І знову люди поглянули по собі. Але тепер уже ніхто не усміхався. Мимоволі всі звернули свої очі на вершок темної Чорної гори. Пошарпані скали і дики зворища бовваніли в нічному сумерці, і не одному здавалося, що всі вони поволі рушаються. Та живої душі не було видно між ними.

– Ходім, синку, додому! – сказала Петріха, беручи за руку Андрійка.

По лісі носився плач і завід нещасних матерей. Вони пообвивали покалічені й криваві тіла і, плачучи, несли трупи додому.

Який був той вечір у Перегинську, того й не казати. Настала темна і хмарна ніч. Вітер свистав у прогалинах Чорної гори, мов ішов уперегони з бідними родичами. І як прибиті горем і жалем люди втихи, поснули, нараз почувся крик: «Горить!».

Вогонь вибух у сусідній хаті коло Петрія, на кінці села. Вітер ніби підняв ту нову бурю на свої крила, ніс зі страшною швидкістю знищення по селі. У кількох хвилинах більша половина села бухала кривавим заревом. Крик, метушня, зойки мішалися з тріском дилин¹, що падали додолу з шумом полум'я. Про рятунок не було що думати. Вітер лютував страшно, а в селі ні одної сикавки².

Петрієву хату обхопив вогонь одну з перших. Не було часу виносити. Петрій, котрий у грізних хвилях ніколи не тратив притомності, зібрав, що було ціннішого, виніс на безпечне місце й побіг рятувати сусід, сказавши жінці йти з дитиною в город і стояти здалека від огню. Але нещаслива

¹Дилина – брус, балка.

²Сикавка – пожежна помпа, насос.

Петріїха, прибита вдруге нещастям одної днини, стратила зовсім голову. Коли отямилася в городі, побачила, що Андрія не було при ній, і пригадала собі, що серед метушні забула винести його з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива й, омліла, впала на землю.

А Андрійко після страшної пригоди в ліску спав твердим сном. Нараз збудила його духота, дим і жар, що змагався щохвилі. Бідна дитина зразу не могла зрозуміти, що се таке. Але, побачивши на-дворі страшний блиск і почувши крик і писк народу, зачала й собі кричати й плакати. Тим часом дим запирав дух бідному хлопчині, гарячість відібрала йому сили, він упав на постіль без руху. Ще раз розплющив очі й нараз перед собою побачив того самого таємного чоловіка, якого бачив сьогодні вже два рази. Його велична постать дивно рисувалася на червонім тлі пожару, що зачав уже бухати через вікна. Дивний чоловік прискочив до хлопчини і взяв його на руки...

Андрійко в тій самій хвилі стратив притомність, заплющив очі, а голова звисла наділ, як мертвому.

А в городі лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не йшов їй на рятунок, аж дощ, що пустився коло півночі, приклікав її до життя. Місяць проглядав де-не-де з-поміж хмар, і при тім світлі бідна мати побачила, що при ній, без руху і блідий, як увечері у ліску, лежав її Андрійко. І від того часу кожної ночі в сні ставав перед Андрієм незнаний, таємний його спаситель. Не раз бачив його наяві при заході сонця на верху Чорної гори на червонім тлі сонячного зарева, і Андрій ніяк не міг собі вияснити, коли бачив його в сні, а коли наяві. Дармо напруживав свого духу, щоб дійти, що може його

в'язати з тим таємним чоловіком, – бо сам чув, що його доля зв'язана з ним, чув, як йому здавалося, на собі якісь сильні невидні узли. І відтоді зарисувалася тінь меланхолії на його душі.

Але тепер поклав собі дійти на кожний випадок тої таємниці й піznати близче свого спасителя.

Такі думки снувалися по голові Андрія.

Ударила четверта година.

– Незабаром вони прийдуть, – сказав сам до себе тихо. – Незабаром попрощають мене товариші шкільних літ... може, і на все!

І по його лиці розлилася на хвилину глибока меланхолія.

Утім брязнула клямка, отворилися широко двері, і з криком увійшло кільканадцять хлопців у світличку.

– Ов, у тебе, бачу, зовсім уже пустка, Андрію, – сказав зі сміхом Олекса, входячи в хату.

– Як бачиш. Мої речі ще вчора поїхали в гори, а я нині забираюся, ось батька що лише не видно.

Тим часом інші ученики поскладали капелюхи на столик і заходили по хаті. Пустка загомоніла життям останній ще раз.

– Побачимося коли ще всі разом, як тепер? – зажинув Олекса.

– Товариші, – сказав, виступаючи насередину, високого росту брюнет, Іван Баранович, – послухайте, що я вам скажу. От ми сьогодні восстаннє бачимося по кількох літах, прожитих разом серед праці. Чи не добре би було, щоб ми тепер змовилися – пізніше, от так за десятьдванадцять літ, десь зібратися всім на означенім місці, кілько наст тут і хто буде ще живий? Хто чим буде: урядником чи попом, жонатим чи ні, най кождий ставиться!

— Добре, добре! — загомоніли всі. — Пристаємо! То буде найліпша пам'ятка нашого приятелювання.

— То буде оригінальне побачення, — сказав Олекса й додав, виступаючи насередину: — А я ставлю внесення, щоби більше в подробиці не входити, а рівно за десять літ 25 липня зібратися у Львові коло Народного дому. Хто з тим годиться, нехай підпишеться на отсій картці!

— Ні, не так, — сказав Андрій, — таких карток зробити стілько, кілько нас тут, і на кождій мають усі підписатися, аби кождий міг таку картку завсіди мати при собі!

Усі згодилися й зараз живо кинулися робити карточки. Нагорі на кожній картці написано було гарним і грубшим письмом:

«Львів. Народний дім. 25 липня 1866».

Потім ішли підписи учеників. Щирі, приятельські поцілунки запечатали той перший акт прощання. За ним ішли пісні, ті веселі, школярські, хвацькі пісні, ще з тих часів, коли ученики вищих класів вели зовсім інше життя, як тепер.

Вкінці майже одноголосно всі завізвали Олексу, аби задекламував свій вірш на прощання, бо вже кілька днів перед тим чули, що Олекса уклав вірш і хоче його віддекламувати на розстанню.

— Чи не до мене ви говорите? — спитав він жартливо й обернувся, бо якраз тоді розмовляв з Андрієм, своїм нерозлучним приятелем.

— А до кого ж, як не до тебе, — гукнув Баранович. — Шуруй, поете, насеред хати та виголошуй свій вірш.

— Дайте мені спокій! Де мені декламувати, коли мій Андрійко мене лишає, — сказав Олекса тихим голосом. Та все-таки встав і вийшов насередину. Усі стали оподаль довкола. Настала тишина.

Олекса спустив на хвилю очі вниз, потім, підіймаючи їх і поглядаючи ясно по товариших, задекламував дзвінким голосом і з живою жестикуляцією ось який прощальний вірш:

Сьогодні сонце світить ясно
В останній наш прощання час,
І в серцях наших нині красно,
Свобідно, хотіть і сумно враз.

Та чи нам світ так ясний буде
І так свободно у душі,
Коли упадемо на груди
Собі по довгому часі?

В нас дотепер плила і грала
Струя життя, несучи нас;
Чудовий край, сади минала,
Не замутилася ні раз.

Та чи така вона остане,
Чи не прийдесь нам їй на дно
Спуститься в намулля погане
І виплинути на... багно?

Донині праця була спільна,
В дружбі було нам мило житъ, —
В нас вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям вступитъ.

Не забувайте, браття милі,
В житті про приязнь юних днів,
Бо той на світі лиши щасливий,
Хто скрізь її знайти зумів.

Поет уклонився на знак, що декламація скінчена. Не чути було гучного плескання ані браво. Але очі всіх, звернені німо на підлогу, говорили ясно, що декламація молодого поета настроїла їхні уми до

поважних думок: глядіти в далеку, темну будучість. Перший Андрій кинувся Олексі в обійми. І пішли стискання і поцілунки, і знов гучніше зробилося в світлиці.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, правда? — мовив Олекса, обіймаючи його за шию.

— Ще питаеть! — відповів Андрій.

— Ага, зажди, бігме, що так! — похопився Олекса, нагадуючи собі щось. — Знаєш що, Андрію, ми ще сих вакацій побачимося! Я думаю робити екскурсію по горах поміж народом. Треба мені її для своїх віршів, умисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, ручаюся тобі, що багато скристаєш, — відмовив Андрій, — а мені й моїм батькам зробиш тим немалу приємність.

Брязнула клямка — увійшов старий Петрій.

— Слава Богу!

— Слава навіки! Як ся маєте, пане Кириле? — крикнули хором хлопці.

— Вибачайте, паничі, що, привітавши, мушу зараз прощати вас. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готов, тату! Бувайте здорові, товариші! До побачення, Олексо!

Але товариші не так скоро пустили старого й молодого Петрія. Андрія цілували, обіймали, а старого обступили й розпитували про роботи, про Довбущукових синів, котрі були також кілька літ іхніми товаришами, і про інші справи.

Але Петрій мало що говорив; він сказав лише:

— Вибачайте, паничі, дорога до Перегинська далека; хоть би й рад, та не можу тут з вами довше бути. Треба поспішати.

І знов, обернувшись до сина, спитав коротко:

— Вже?

Й Андрій, попрощавшися зі всіма, мовчки пішов за батьком. Поетичному Олексі аж сльози стали в очах.

Батько з сином мовчки перейшли вулиці міста. Андрієві видавалося, що його батько – моволя, невмолима, мовчазна цариця, але ласкова, з серцем, як батько. Оглядаючися на всі боки, він прощався зі всіма закутками, знайомими домами й особами, між якими жив довгі часи та з якими приходилося йому тепер розставатися і йти, куди його вела німа доля. І старий Петрій мовчав. Він мав, видко, багато дечого говорити з сином по дорозі, тому порядкував й укладав усе в душі, аби йому крок за кроком поволі вияснювати дорогу, якою має йти на будуче.

IV. ОПОВІДАННЯ ПЕТРІЯ

– Сину, – зачав Петрій, коли вийшли за місто, – маю тобі тепер, на твоїм вступі до нового життя, оповісти деякі речі, сказати тобі, що тебе чекає. Ти, може, уважаєш мене злим батьком, що я тебе тепер, як перед тобою саме відкривається широкий, вільний світ, відбираю зі шкіл і замикаю в сільській тишині й самоті. Вір мені, Андрію, і мене серце болить, що тобі складається мала й незнана доля, та, якби то було в моїй силі, я би з цілого серця видав останній гріш, аби лише тобі придбати ліпшу долю. Але я не можу... Досі я ніколи не говорив тобі про те, та тепер приходить уже пора не лише говорити, але й робити.

Ти вже, певно, чув, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом у Довбушевій банді, що був перший по

Довбушеві й був його повірником. Він знатав усі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, про нього й кажуть люди, що він убив Довбуша, аби забрати скарби. Але так не було. Іван, мій дід, тайком змовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло, а зі-брані гроши віддати на добро народу. Та так нараз се не могло статися. Вони оба боялися помсти загорілих старих опришків і поклали собі ще рік не відлучатися від банди. Се було ще за останніх часів Польщі, що ніяк не могла собі дати ради зі сміливим Олексою Довбушем. Але саме в тім часі наш край перейшов під австрійську владу. Зачали пильно слідити за славним опришком, назначили ціну на його голову, порозсилали по всіх усуодах рисописи¹. Тепер тяжко було сховатися. У самій банді зачалися незгоди й тайні підозрівання. Нараз Довбуш щез кудись, і слід пропав по нім. Банда розбилася, а мій дід довго ще ховався по лісах, поки не втихомирилася буря. Тоді вернув додому, до мого батька, і спокійно докоротав у нього життя. Про Довбуша він ніколи не загадував, про гроши й скарби також ні. Аж перед самою смертю відкрив синові всю тайну й зобов'язав його врочистою присягою ось до чого...

У ту саму мить тяжкі стогнання й приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій мимовільно здригнувся й оглянувся довкола себе. Та скрізь було рівне поле. Ніде не було видно живої душі, бо жнива ще не зачалися. Зойк усе повторявся. Поволі слаб, та ще більше пронизував душу, ще більше потрясав. Здавалося, що він добувається з-під землі тут-таки, під ногами подорожніх.

¹Рисопис – документ, у якому подається опис особи.

Петрій урвав оповідання й пильним, бачним оком став поглядати довкола себе.

— Певно, комусь трафилося якесь нещастя.

— Коли ж бо тут нікого не видно, — шептав Андрій, почуваючи, що мороз іде йому поза плечі.

Петрій нічого не сказав. Зійшов з дороги й певним кроком подався до невеличкого кіпця, зарослого терням, що недалеко обертає до дороги своє лице, насторошене тернами. Машинально поплівся за ним і Андрій. Тихі зойки доносилися щораз ближче. Видно, нещасливий напружав останні сили, аби видобути із своєї груді ті приглушенні, охриплі звуки. Подорожні мовчки добилися до кіпчика¹, за яким відразу добрачили чорний, темний отвір у землі, з якого добувалися ті страшні, пронизливі до кості стогнання.

— Бачиш! — сказав коротко Петрій. — Тепер лише треба рятувати.

Той таємний, темний отвір — се була вузенька, колись досить глибока польова криниця. Та коли в ній вода висхла, усі про неї забули. Сподом засунулася, цямбриння² обгнило і звалилося вниз. Тому, хто не знав місця, дуже легко було упасти в зрадливу безодню.

Андрій перший подивився до криниці. Темно в ній було, бо отіняв її оброслий тернами кіпчик. Але бистре око Андрія вмить додглянуло, що на дні рухалося щось брудно-сіре й звідти доходили ті жасні стогнання.

— А що? — спитав батько.

— Там щось є. Зачекайте тут, а я по тім цямбринню раз-два злізу вниз і ближче придивлюся, що

¹Кіпчик — кінець.

²Цямбриння — колодязний зруб.

се таке, – сказав Андрій і спустився по крухих¹ і спорохнявілих цямбринах на дно темної пропасті.

– Уважай, сину! – напоминав згори батько.

Ледво-не-ледво Андрій дібрався на дно й побачив перед собою скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не було можна розпізнати в сумерці. Дотикаючися руками там, де думав, що то голова нещасливого, наляпав щось мокре і, піdnісши руки догори, переконався, що се була кров. Нещасливий, видко, і не завважив зовсім, що не сам був у страшній ямі. Він уже легко стогнав і хропів. Видно, життя його гасло.

– Тату, тут якийсь чоловік конає, – крикнув, здригнувшись, Андрій.

– Тягни його наверх! – велів батько.

Андрій легко підняв нещасливого вище себе. Се був або малий ще хлопець, або худий, як дошка, старший чоловік. – Петрій схилився, досяг його згори руками й витяг наверх. Незабаром і Андрій виліз із криниці, й оба аж здригнулися, побачивши перед собою страшилище. Старець літ, може, 65. Лице його було страшно худе, запале й мало барву щойно зораної іловатої² ріллі або, як кажуть, зайшло цілком муравицею³. Сиве волосся позлипалося від крові, а руки стирчали, як поламані граблі, на яких, мов довгі зубці, видніли сухі й покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю; вони були страшно витріщені та вражали скляним, мертвецьким блиском. Уста були сині, як гнилі сливи, а напереді стирчали всього-на-всього два чорні зуби. Сухі, як дошка, груди ледве-ледве підіймалися – знак,

¹Крухий – крихкий.

²Іловатий – мулуватий.

³Муравиця – жовті або сині плями на тілі того, хто вмирає.

що нещасний ще дихав. Ціле тіло судорожно корчилося, так, як корчиться жаба, котрій відрубали голову. Батько і син з першого погляду відвернули очі від того виду, від тої страшної людської руїни. Але зараз-таки добре серце перемогло відразу. Вони рішилися затягти нещасливого до себе додому, хоть до Перегинська був іще немалій шмат дороги, а сонце хилилося вже геть-геть із полудня. Андрій скочив до поблизького потічка і приніс води. Напівумерлого старця покроплено й облито водою, обв'язано його рану, котру він, видно, вибив собі на голові, падаючи вночі в криницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, цілий день, від ночі аж дотепер, мучився в тій страшній пропасті серед безлюдного поля й не лише не мав сили вилізти з неї, але навіть піднестися. Щастя ще, що впав головою, котру собі перед тим розбив о цямбрину, у м'яку глину на дні й там його рана заліпилася, бо інакше він, певно, був би через уплів крові не діждав рятункової руки. Одначе удар сам був дуже сильний і небезпечний, нещасливий старець, хоч підвівся при помочі Петріїв на ноги, ненастально стиха стогнав та воркотав якісь, як здавалося, слова, котрі, однако, переходили в невиразні тони, що роздирали вуха. Очі його обернулися в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки, як стій¹ помалу повели його з собою. Свіже вечірнє повітря та зимна вода покріпили його видно, бо перестав стогнати, але стан його ні в чім не змінився. У його висохлім тілі все ще було чутиту саму дрож і корчі.

¹Як стій – зразу ж.

Довго йшли вони мовчки, ведучи нещасливо-го старця. Старий Петрій кілька разів заглядав бистро в очі старцеві. Йому здавалося, що вже десь-колись бачив те обличчя й ті риси, але не міг пригадати собі, де, коли і як. Андрій знов рад був звернути розмову на давню тему, бо сподівався, що з неї роз'ясниться в нього в душі багато дечого. Але на його питання Петрій відповів, що мусить ждати догіднішої пори. Ще лише такими словами доповнив переднє оповідання:

— Довбущуки думають, що справді мій дід, Іван Петрій, забив Олексу Довбуша й забрав його великі скарби. Вічно ворогують на наш рід і допоминаються скарбів. Батько нашого Довбущука, а син Олекси Довбуша, також Олекса — у них, бачиш, кожний найстарший у роді називається Олексою на пам'ять ославленого опришка — ціле життя сварився і гризся з моїм батьком... а по нім і мені прийшлося двигати дальше ворожнечу й родову ненависть... а та ненависть до того розгорілася в серцях Довбущуків, що хочут мені навіть віку збавити, як не виявлю, де Довбушеві скарби, і не віддам їх їм до останньої крихіточки. Не лише Довбущукові сини, пронюхавши ковбасу в борщі, украли з осібного сховку срібла і золота на 5000 ринських, але послухай ще щось. Нині рано хлопець старої Довбущучки, Іванко, же-нучи корови в ліс, підбігає до мене на вигін коло Довбущуківки та й каже: «Нанашку, ви нині не йде-те до міста?» — «Іду, або що?» — кажу я. «Стережіть-ся, Олекса щось погане хоче з вами скойти». Більше нічого не сказав, але я вернув до хати і взяв стару дідову нагрудницю. Дивися!

І при тих словах Петрій розщепив камізельку і показав під нею здивованому синові нагрудницю, сковану із сильної сталевої бляхи.

— І добре мені бляха прислужилася, — говорив Петрій далі й оповів синові про свою зустріч з Довбушуком.

Андрій зблід із тривоги. Аж тепер, хоть іще не зовсім ясно, стала перед ним відкриватися тяжка-важка будучність. Сонце нахилило своє золото-червоне повне лице на самі вершини гір, немовби грозило своїм червоним жаром запалити непротглядні, темні ліси. Саме тоді подорожні зблизилися до Перегинська. Далеко на заході, як під широкою шибою західного сонця, бовваніли пошарпані фантастичні й дикі кручі Чорної гори і в почварних видах рисувалися на тлі криваво озареного західного неба. Від полуудня потягав теплий вогкий вітер і по-нависали чорні хмари, що час до часу палахкотіли золотими блискавицями. Збиралося на бурю.

Петрій, під навалою важких думок, що тисли його душу, ішов, похнюпивши голову, ведучи старця, котрий доразу сперся на нього. Андрій, серце якого ворушили тисячі почувань, піdnіс очі вгору, вітаючи своє рідне село. Мимовільно звернув очі на велетенський поламаний кістяк, на Чорну гору. На її найвищій кам'яній іглиці, стрімкій і гострій, стояв величний чоловік із похиленою вниз головою, із руками на грудях навхрест; бистре око Андрія догляділо, як вітер грав його довгим, як сніг білим волоссям. Жодного руху не можна було дослідити в тій дивній прояві. Й Андрій, побачивши її, і сам мимовільно став як камінь серед дороги, не зводячи очей із дивного, таємного чоловіка, що вдалечині, високо в повітрі чорнів на криваво-червонім тлі неба. Серце його стисло якесь лихе пропуття, уся кров уступила з лиця й збіглася до серця, як збігаються під крило квочки курята, побачивши половика.

— Що тобі, сину? — сказав Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув слів батька. Він немовби весь затонув у тім велетні в повітряній височині.

— Чого стоїш, хлопче, чому не йдеш? Та куди ти дивишся? Рахуеш звізди на небі? Я ще й одної не бачу! — крикнув голосніше на сина Петрій.

— Чого я стою? — спитав Андрій, спускаючи по-волі очі на батька. — Чи рахую звізді? Ану, подивіться самі!

І за тим словом Андрій показав пальцем на Чорну гору. Петрій підвів туди очі, але — на велике здивування Андрія — іглиця була пуста й врізуvalася глибоко в синє, тепер уже темно-червоне небо. Таємний старець зник із неї, мов привид, мовби його вітер звіяв.

— Що ж там такого? — запитав батько. — Я нічого не бачу.

— Бо вже тепер і нема нічого, — відповів Андрій.

— А хто мав там бути.

— Хто? Не пригадуєте собі того таємного чоловіка, що мене п'ятнадцять чи чотирнадцять літ тому назад два рази одної ночі спас від смерті? Я ж вам часто говорив про нього.

— Ну, і що? Xіба ти його й тепер бачив?

— Ось якраз бачив, і на тім самім місці, де його бачив перший раз. Дивно лише, де би він міг так нараз щезнути.

— Дивне диво! — сказав сам до себе Петрій, а потому додав голосніше: — Але чому ж я його ще ніколи не бачив? І знов звісив голову і, ведучи старця повільно гірською стежкою, пішов до своєї хати.

Але в Андрія серце все ще трептіло й щеміло незнаними, таємними прочуттями. Кілько разів у

житті показувався йому той таємний чоловік, що стояв на кривавім тлі вечірнього неба на вершині Чорної гори, стільки разів якесь нещастя навідувало Петрієву хату.

І з тяжкими та сумними думками в душах батько й син уже пізнім вечером додибали до хати.

V. НЕЗВИЧАЙНИЙ РУКОПИС

Коли тобі, ласкавий читачу, доводилося колись переїздити залізницею зі Стрия до Станіславова і минати невеличке містечко Болехів, то, певно, виглянувши потім віконцем із вагона на гарну підгірську околицю, ти мусив звернути увагу на гошівську церкву, що біліє далеко своїми муріваними високими стінами. І справді, рідко де лучиться у нас побачити таку гарну будівлю, щоб так мальовничо рисувалася серед прекрасної природи. Гошівська церков із чудовим образом Богородиці притягає до себе рік-річно безліч богомольців зі всіх сторін нашого краю. Вона здіймається разом із монастирем на вершку гори – і ще й те додає їй незвичайної мальовничості, що та гора, остання з того досить довгого побічного пасма Карпат, врізується глибоко в болехівську гладку рівнину, що аж до краю небосклона хвилями спадає на північний схід. Монастирська гора гордо стримить над долиною, поросла з боків ліщиною та глогами, котрі, мов малі діти, обтулюють собою ті боки й ребра матері-гори. А внизу під тими кручами шумить сердито й піниться Свіча, бистра і немала гірська ріка, б'ючися о кругле каміння, що залягає її дно, як кам'яні барани. За нею, на широкій ріні,

розсілося гарне, велике й охайнє село Гошів. А ген дальше сердита Свіча схovalася між лозами, мов та розсерджена пані, що завине своє чудове, молоде личко в серпанок і відвернеться набік. Вузькі, кручени, старанно вичищені й дрібним піском посыпані стежечки в'ються крутым берегом угому, ведучи на не дуже широку, але рівну й широкими плитами виложену площу, серед якої здіймається високо до неба монастирська церков, до котрої тулиться низька монастирська будівля.

Ціла площа обведена довкола від заходу, півночі й сходу по краях, де спадають стрімкі, крути береги, низьким, але старим живоплотом із глогів, що, сплівшися своїми кільчастими галузками, утворили густу непробиту стіну. Лиш там та сям видно в тій стіні проруби з фірточками. Від півдня, куди дальше тягнеться пасмо гір, попереване темними, вузькими та глибокими поперечними деберками¹, на нижчій, хоч не обшарпаній, терасі розрісся невеликий, але досить розкішний садок василіан з хідниками і з альтанками, отіненими хмелем та диким виноградом. Господарські будинки розложилися аж ген на долині. Здається, рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної та мальовничої висоти, що мала статися місцем Божої хвали й молитви, спокою й самітного, чернечого роздумування, усю мирську суєту, аби не закаламувати побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще дальше йшла слава про побожність і святість гошівських ченців, про чудову ікону – і немало легенд і казок жило й живе досі між народом про Гошів.

¹Деберка – зменш. від добра (лісистий яр, улоговина) – невелике провалля, ярок.

— Бачите, отче Методію, що я нині найшов у нашій бібліотеці? — мовив отець Спиридон, маленький сивий старець з грубим лицем, дрібними, сивими, усміхненими і ласкавими очима, що сиділи глибоко в голові, до ігумена монастиря, старця вже більше як сімдесяти літ, ввечері того самого дня, коли Петрії вернули з нещасним старцем до Перегинська.

— А що ж ви таке знайшли? — запитав о. Методій, защіпаючи вікна своєї келії і спускаючи віконниці, котрими термосив вітер.

Надворі вже зачиналася страшна боротьба природи, грізна, гуляща літня буря, так дуже подібна до боротьби почувань, до кипучої грізної боротьби пристрастей у молодому серці.

Старець замкнув перед бурею свої вікна і засунув їх віконницями так, як замкнув уже давно своє серце перед бурями пристрастей, як відрікся світу і всіх його почувань, його радощів і бід. Лиш релігійне почуття лишилося в душі і світило ясно в його серці, як та масляна лампа в його тісній келії.

Позамикавши вікна, поправивши лампу та поставивши на своє місце великий і важкий срібний хрест, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, яка зрештою нічим не різнилася від келії звичайного братчика, о. Методій сів знову при старім дубовім столику побіч о. Спиридона і, обернувшись звільнена, поглядав на предмет, про який говорив о. Спиридон. А треба додати, що Спиридон був доглядачем невеличкої монастирської бібліотеки, досить багатої старими книгами та рукописами.

Той предмет — то був рукопис на сивім, але міцнім і грубім папері, на якім звичайно писали при кінці вісімнадцятого і з початком дев'ятнадцятого століття, заки ще повинаходили наш білий, тонкий

і слабий папір, що сам від себе по якімось часі ні-вечіє і розпадається, мовби був зроблений із сухого тіста. Рука була, як бачилося, досить тяжка і незручна, але букви були велики, старанно писані.

— Де ж ви се знайшли і що то за письмо?

— Сьогодні в полузднє я заглянув до бібліотеки і побачив отсе письмо на столі. Що я голови наломив, щоб відгадати, хто там міг положити те письмо! А що тут за письмо, що за мова, того цілком не второпаю. Цілий день нині мучився, щоб прочитати ті знаки, — ані руш!

— Як то, — сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, досить правильний ніс окуляри, оправлені в грубі рогові обручки, — адже се, як бачу, досить чітке руське письмо!

— Ну, то будьте ласкаві прочитати його, отче настоятелю, — сказав, здвигаючи плечима, о. Спиридон.

Ігумен узяв рукопис і, придержуючи його до лампи, зачав придивлятися до дивних знаків, аби відцифрувати їх. Наверху одно виразно написано: Моя пам'ять. О. Д. 1772.

— А бачите, отче, я прочитав надпис без усякої трудності, — сказав старець, урадуваний, як дитина.

— Я прочитав його також, та ще прочитав і на кінці кілька букв, але решти ані суди Боже!

І справді, немало здивувався о. Методій, коли далі з цілого досить великого рукопису не міг прочитати ані слова. Букви скидалися на руські, письмо було досить старанне, чисте і, як на свою давнину, дуже добре збережене. Стежачи далі старанно, встигли оба ченці тільки переконатися, що не все писане в однім часі, що між письмом поодиноких кусників, розділених відступами,

уплило немало часу. На самім кінці були чітко написані такі слова: Час 25 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.

— Що се значить? — спитав здивований ігумен. — Що то за слова? Котрого нині?

— 25 липня.

— А отут хіба не той самий день?

— Той самий.

І, роздумуючи над тими словами, ченці поглянули на рукопис.

— Котра година? — запитав ігумен.

— За п'ять хвилин одинадцята.

— Гм... 1856, сього року, а Гош. мон. — хіба се значить Гошівський монастир? — міркував напівголосно сам до себе старець-ігумен.

— А Бібл. — може, то бібліотечна келія? — докинув бібліотекар, о. Спиридон.

— Боже, тут, може, щось недобре койться? Може, наші священні мури мають нині стати свідком якого поганого, безбожного діла, що шукає скритості й думало знайти її аж у наших тихих мурах?

— Того нема чого боятися, отче Методію, — сказав відважніший бібліотекар. — Двері позамикані, а зрештою надворі така буря — кому ж би тепер хотілося підкрадатися аж сюди?

І як на доказ сих слів отця бібліотекаря завила буря, зашуміла грізно. Гори заграли стократним відгомоном громів, аж шиби задзвеніли в олов'яних оправах вікон.

— Нещастя і зло не спить! — промовив коротко й похмуро отець ігумен. У тій самій хвилі світло на столі дивно якось задрижало, захиталося, хоч у келії було тихо, зачало слабнути, темніти й нидіти. Нарешті спалахнуло ясно й сильно і горіло потім далі спокійно одноманітним і ясним полум'ям,

як і перед тим. Ченці дивно якось переглянулися. На їхніх спокійних старечих лицах не видно було жодної зміни, жодної блідості, але серця їхні мимоволі якось живіше й нерівно забилися страхом.

— Що робити? Хіба побудити братів і службу? — озвався ігумен і вже сягнув рукою дзвінок, коли о. Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба передчасно тривожитися. Мені все здається, що тут не грозить ніяка небезпека. Знаєте що, отче настоятелю, ходімо радше тепер самі до бібліотечної келії. Заждемо там до дванадцятої, побачимо, що там буде. Але я все думаю, що таки нічого не буде.

Старому, трохи вже здитинілому ігуменові тяжко було зважитися на це. Він усе бачив якісь нечувані злочини, тому що в старості був дуже схильний до містицизму. Але вкінці, взявши хрести зі святыми мощами, свячену воду й кропило, вирішив піти вслід за о. Спиридоном. Той був молодший і сміліший, уявив лампу й рукопис і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, подався наперед.

І знов надворі загудів вітер, зашумів, засвистав, і знов гори розревлися страшними голосами й відгуками громів, і знов задзеленько тіли шиби у вікнах, і знов таємно захиталося й немов прижмурилося світло, неначе сонце, щоб по хвилі ще ясніше, як перед тим, блиснути ясним, матово-золотим оком. У тій самій хвилині годинник, дзвінко й проразливо шиплячи, видзвонив три чверті на дванаадцяту. Обом стало знов, не знати чому, моторошно й сумно. Оба задержалися на хвильку в дверях.

— Наперед, отче Спиридоне, — повелів тихим, але спокійним голосом ігумен.

Двері за ними зачинилися, і оба вони щезли в вузькім, крутім монастирськім коридорі.

VI. СПОВІДЬ ОПІВНОЧІ

Бібліотечна келія була в причілку монастирської будівлі, ченці мусили сходити до неї по кількох темних вузьких східцях. Та келія була далеко старша, як сам монастир. Коли кільканадцять літ тому було побудовано новий монастир, тодішній ігумен не казав валити відразу старої будови, але будувати частинами, а нову будову ставити на тих самих фундаментах, бо старі були ще цілком сильні й добре. Не знати лише, із якої причини ігумен не казав на той час рушати бібліотечної келії. Він тільки запевняв, що вона переживе ще й новий монастир і тому не потребує naprawи. Так говорили зрештою й мулляри. Її грубі старинні мури, збудовані з твердого піскового каменя, не мали, видно, охоти признавати над собою власті зуба часу й стояли так твердо, так незрушно, як тоді, коли їх поставлено. Та келія мусила мати колись якесь інше призначення й була дуже давня. Різні знаки вказували на те, що попередній монастир так само добудовано до неї, як новий. Тому-то братчикам здавалося, що від неї віяло якимось таємним духом старини, що пронизував німо, але все-таки сильно серця не тільки молодих, але й старих монахів. Ще попередній ігумен, отець Атанасій, що вмер 105-літнім старцем, був у якихось дивних відносинах до тої келії, бо часто братчики бачили вночі, як тихо, мов тінь, він посувався темними коридорами й щезав у ніші, у якій були двері до бібліотеки. І зараз потім було чути придушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, скрип, що пригадував стогін людини в годині скону. Нікому не вільно було входити до тої келії, а ключ від неї носив завсіди сам ігумен при собі. Аж коли ченці, як усе, весело

обходили соту річницю уродин о. Атанасія й обси-
пували його бажаннями та іншими доказами своєї
лю보ві, тоді старий ігумен, розвеселений трохи,
віддав ключ від бібліотеки 25-літньому о. Спири-
донові, що тільки недавно постригся в ченці. Але
о. Спиридон запевняв усіх цікавих, що не знайшов
у старинній келії нічого незвичайного, і незабаром
про цілу історію забули. Отець Атанасій умер, на-
став інший ігумен. Бібліотечна келія лишилася аж
до цього часу під надзором о. Спиридона, який зав-
сіди всіх запевняв, що не знаходив у ній нічого над-
звичайного. Рукопис був першою несподіванкою.

Ченці не без зворушення вступили в старинну
келію. У її прегрубих, почорнілих від старості сті-
нах було всюди повно ніш і фрамуг¹, у яких стояли
тепер полиці з книжками. Видно, у тих фрамугах
були давні ще входи, але з часом їх позамурову-
вано. О. Спиридон поставив світло на старинний
стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусів,
і запалив ще дві свічки. Потім ченці зачали пиль-
но розглядати простору кімнату. Але, хоч як шу-
кали, не знайшли в ній нічого підозрілого. Уже й
о. Методій зачав поволі заспокоюватися. Вітер усе
ще свистав і гуркотав віконницями й брамою; ре-
віла буря, і грубий дощ шумів, ополікуючи стіни
монастиря.

— Що ж нам тепер робити, о. Спиридоне? — спи-
тив ігумен.

— А що робити? Сядьмо й заждімо до 12 години.
Як не буде нічого, повернемо назад до келій.

Посідали, і за хвильку огорнула їх гробова ти-
шиня, немов грубий, непроникний мур. Світло
горіло слабо й мелькало раз у раз то ясніше, то

¹Фрамуга — ниша.

темніше, освічуючи похмуру кімнату. І знов пово-лі, під впливом тої гробової тишини, якась триво-га обняла ченців. Їхня кров, хоч холодна, зачинала нерівніше бити й вся спливалася до грудей, до сер-ця. Рука ігумена самохіть стискала ручку кропила, зануреного у свяченій воді, а о. Спиридон хапав раз по разу рукою за посвячений срібний хрестик на своїй груді, немов думаючи в потребі оберегти себе ним від злого духа й злих людей.

Старинний, заржавілий механізм великого го-динника на стіні зашипів, зашаркотів і меланхо-лійним тоном, поволі вибив дванадцяту. А вслід за тим запанувала гробова, непроникнута тишина, котра немов зливалася в одно тіло з тою рівно грубою, рівно непроникною пітьмою, що нараз за-лягла скрізь природу.

— Слава Богу, нема нічого! — прошептав, устаю-чи, ігумен, а груди його відітхнули свободно, мовби позбулися немалого тягаря, що їх давив.

Але в тій самій хвилі почувся дивний, скрипли-вий тон зараз недалеко нього. Ченці обернулися в німім здивуванні в той бік, звідки доходив тон, і в тій самій хвилі отворилися тайні двері, доклад-но вправлені в стіну, а яких при поверховім огля-данні ніхто не встиг би відкрити. Темнота дихну-ла холодом із того отвору, і на її тлі зарисувалася велетенська, висока стать чоловіка в старому, та все ще доброму гірському вбранні. Біле як сніг во-лосся покривало його голову, яку старець, мимо дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в темноті не можна було добре розпізнати. Поба-чивши ченців, старець не дуже здивувався. Сміло поступив кілька кроків наперед, закрив лице по-лою і в одну мить погасив світло, крім одної свіч-ки, що розливала непевний, тремтячий блиск,

який тільки з трудом опирався густій темноті, що зі всіх сторін налягала на нього.

Ченці не могли наразі з диву прийти до себе й не спиняли таємного чоловіка в ніякім його кроці ані ділі.

Тим часом він, заходячи від світла, аби лице його лишилося в тіні, приступив сміло до ігумена, що стояв без руху, мов статуя, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, вибачайте мені за ті трохи неприличні й незвичайні відвідини вночі; але я сподіваюся, що мені вибачите, бо я се роблю з вищої волі, як ви, певно, се й самі бачили на кінці моого пам'ятника. Я ж зі свого боку дуже тішуся, що мій сон не обманув мене й що врешті-решт наблизилася хвиля, коли не один тяжкий камінь має спастися з моєго сумління.

Отець Методій стояв як укопаний. Своєю головою не міг ніяк зрозуміти тих слів, і в голові в нього все ходило ходором і мішалося, зливаючися в невиразний, напівсонний образ дійсності.

— Хто ви, чого вам тут треба? — спитав через силу ігumen прихожого.

— Сідайте лише, всечесний отче, — говорив прихожий смілим і виразним голосом. — Я не можу згодитися на те, щоб ви стояли, коли я оповідатиму, — ви ж старий чоловік. Я виявлю вам усе, бо й прийшов сюди з тою метою.

Побачивши, що се справа з одною, живою й старою людиною, яка, мимо свого велетенського росту, — чоловік був майже цілою головою вищий від не цілком низьких ченців, — не мала ніякого злого наміру, ігumen відітхнув свободніше, а о. Спиридон випустив свій посвячений хрест із руки й цікаво почав придивлятися прихожому, що, як здавалося, старався роздивитися в рисах його лиця. Та се

йому не вдалося, бо прихожий зараз-таки попросив ігумена, аби був ласкав у чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді. Отець Спиридон мусив, рад-не-рад, віддалитися, засвітив собі одну з погашених свічок і, переходячи попри старця, умисне блиснув нею збоку в лице незнайомому, котрий того цілком не сподівався. I o. Спиридон заспокоїв свою цікавість. Він побачив виразніше лице незнайомого і з немалим здивуванням відчув, що він уже десь бачив те лице. Пригадався йому той величний ріст, тільки не міг ще доглупатися, де саме бачив його. Коли o. Спиридон вийшов, прихожий поглянув за ним із виразом неохоти, заглянув навіть на коридор, чи чернець не хоче його підслухати, замкнув оковані масивні двері із середини й знов зблизився з повагою до o. Методія, що сидів нерухомо на кріслі й стежив очима за кожним рухом старого. У його душі знов збудилася попередня тривога, коли побачив обережність незнайомого й почув, що він замкнений сам на сам із ним у тій напівтемній кімнаті із входом до тайного льоху, про який досі не доводилося йому навіть чути. Але той страх зараз щез, як тільки незнайомий сумирним і тихим кроком зблизився до нього й заговорив такими словами:

– Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із диву, що, мовляв, я, людина тут чужа, знаю тайни сеї будови краще від вас. Ale ви не подивуйте; та будова – я кажу про сю старинну залу – мені дуже добре відома... вона служила мені не раз, не два за мешкання. У ній пробував я, правда коротко, у році 1836, у ту саму пору, що й тепер... у ній бував я ще давніше, у році 1806, а навіть у році 1771. Тоді, безперечно, вона вирятувала мене від соромної смерті. Я тоді сидів у ній чотири роки.

Незнайомий своїми словами й своєю хронологією не тільки не вивів о. Методія із здивування, але ще й навпаки – аж тепер цікавість його стала зростати. Ігумен розкрив широко очі й уста.

– Та хто ви такий? Відкіля? Кілько вам літ? – спитав уриваними словами старець, котрому прийшло на думку, що він року 1776 побачив світ Божий, а мав перед собою чоловіка, який тоді вже тікав перед переслідуваннями; так бодай можна було міркувати з останніх його слів.

– Хто я? – повторив, усміхаючися злегка, прихожий. – Я би вам сказав, всечесний отче, тільки боюся за ваше здоров'я. Бачите, мое ім'я свого часу мало таку дивну силу, що наповняло страхом кожного, хто його почув. Тому боюся, що воно ще й до сьогодні, може, має її, а вас, слабого чоловіка, сota часть його давньої сили могла би добити. Я сам так давно вже чув його, що боюся його впливу навіть на себе самого.

Отець Методій щораз ширше витріщував очі й відкривав уста. Його здивування запирало йому подих. Ченцю здавалося, що грубі чорні мури бібліотечної келії забажали, накінець, по довгім часі тяжкого стояння, трохи відпочити й звалитися на нього, мов на подушку, гнітячи його страшно своїм тягарем. Ченцеві здавалося навіть часом, що се все сон. Він навіть ущипнув себе в худу ногу й вкусив себе за язик, аби нібіто пробудитися, але все те переконувало його ще більше, що се все справді діється, що він не спить, а бачить направду все те, що бачить.

– Але годі, – тягнув по короткій паузі незнайомий дальше, – годі, годі отягатися¹! Я прийшов сюди,

¹Отягатися – зволікати.

отче, сказати перед вами все, що мені тяжить на душі... Одним із тих тягарів – се мое нещасне ім'я.

Тут голос прихожого почав м'якнути. Здавалося, що ось-ось на його старечих очах, ще досить ясних і блискучих, виступлять сльози.

– Я Олекса Довбуш, славний колись капітан опришків, – сказав, тремтячи зі зворушення.

Ігумен затремтів цілим тілом. Перед його очима станули його дитинячі літа. Тоді він немало наслухався повістей про ту людину, що тепер, уже майже сто літ по тім, стояла перед ним у своїй величині, проста, як ялиця полонини, а сива, як укрите снігом чоло Бескидів. Чернець не міг знайти слова, не міг заговорити до славутного розбійника. Німо, із натугою слухав його оповідання.

– Всечесний отче! Сподіваюся, що будете ласкаві вислухати сповіді нещасного злочинця. Не дивуйтесь, коли скажу вам, що ви самі й ваші братчики при кождій службі Божій молитесь за мене, згадуючи ктиторів¹ і благодітелів святого храму сего. Ктитором його є я: моїм коштом він направлений і відбудований, і не лише він один!.. Та не думайте, щоб я вірив, що мені щось поможе перед судом того, до якого незабаром оба поспішимо...

Хвилю він помовчав зі зворушення, а потім почав говорити ось як:

– Заки зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мене спонукало обрати собі для неї таку незвичайну пору. У році 1772 оголошено ціну на мою голову. Мене стали переслідувати. Я сховався сюди. Тодішній ігумен приймив мене радо й скривав у сій кімнаті чотири роки. Від того часу я часто тайком загоштував сюди. Отець Атанасій навіть дозволив

¹Ктитор – особа, на кошти якої збудовано або заново убрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир.

мені бути тут довгий час і розмовляв зі мною багато про покуту, про наш бідний народ, котрому моя покута повинна також бути корисна. Але я ніколи не приступав до сповіді, не надіючися розгрішння. Я хотів цілим останком свого життя прилагодитися до неї. Хотів по змозі приготувати поле, на котрім мали пізніші покоління збирати добре плоди із моїх злих справ.

Ігумен усміхнувся милосердно на ті слова. Довбуш говорив дальше:

— Таку постанову я поклав собі, маючи 34 роки; я стояв тоді ще в цвіті віку. Я не мав дітей, крім одного сина в моєму ріднім селі, і той син появився на світ, заки я став... Ви, певно, чули, всечесний отче, ту сумну історію, що попхнула мене на поле проступків і злочину. Але я не хочу нею виправдувати себе... Не хочу виправдуватися тим, що розпуха серця, що розбиті надії, що біль і ненависть попхнули мене в пекло злочинів...

Я поклав собі відбитися від світу, жити самітно, незнайомим, блудним. Я поклав собі під різними постатями обходити свій край, помагати чим можна свому народові. Було се в році 1776. Вночі дня 25 липня я бачив такий сон. Мені снилося, що я десь лежу на зимній кам'яній підлозі. Не знаю, чи довго я так спав, коли нараз підо мною тріскає підлога, а з-поміж каміння добувається велетенська, чорна, як вуголь, рука, котра подає мені велике письмо. Я десь устаю, йду до світла й читаю: «Житимеш, поки твій рід не буде числити сім членів. Твоя смерть буде знаком, що надходить час роботи. До сповіді приступиш аж перед смертю. А тепер іди й покутуй!»... Я пішов, полишивши тут свої спомини, в яких описане ціле мое життя. По тридцяти роках я знов очував

на підлозі сеї келії й знов бачив той самий сон. І знов по тридцяти роках я був тут і знов бачив той самий сон, читав те саме письмо, та на його кінці стояло ось що: «Час 12 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.». Я вписав ті слова на останню карту своїх споминів і пішов геть.

І ось настала пора, так пожадана для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в роздумуванню, замкнені від світу, від своєго народу, від його життя. Я дивився на те життя зблизька, дивився на нього такий час, як цілий ваш вік – 80 літ! Яке його горе, яка його біdnota, який його гніт, того нещасного народу! Кілько разів я кривавими слізами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив і чим він був колись... А тепер, всечесний отче, слухайте моєї сповіді!..

Отець Методій довго, довго й уважно слухав сповіді старого опришка, що, потішений побожними словами ігумена, так закінчив оповідання:

– Лише раз іще в тім довгім сумнім життю вигнанця блиско для мене щастя, та – Божа воля – воно зараз і погасло! Я подружився з молодою внучкою воєводи Шепетинського, вкраденою тої ночі, коли я напав на його замок. Вона кудись утекла й пропала... Я ніколи більше не чув про неї, і так по році знов скінчилося мое щастя! Мойому синові Олексі не пощастило в родиннім життю. Два його сини прогнали його з дому, побивши його тяжко... Він пішов на жебри, і вже кілька літ, як я стратив його з очей... Пропав десь нещасний, як камінь у воду. Мої скарби, ті гроші, криваві гроші, котрі колись мають послужити задля великої справи піднесення нашого народу, ті скарби і

цілу справу я склав на Петрія і його рід, бо я бачив, що мої потомки через вроджену їм дикість, самолюбство, марнотратність і лінівство нездібні перейнятися ніякою вищою гадкою. Незгода моїх внуків із внуками Петрія спиняє розпочати справу, але незабаром, думаю, прийде час... бо... смерть моя близька! І ще одна надія кріпить мене перед сконом. У віщих снах, котрі я бачив... я бачив віразно, що мій рід числитиме сім членів, як я умру! Коли мій син Олекса ще живе, то всіх членів нашого роду шість... і... сподіваюся, що живе ще сьомий член – другий мій син від моєї любої Емілії!

І старець упав на коліна й молився голосно, довго, гаряче, молився за прощення своїх гріхів, за добро своєї родини, за добро свого народу, а гарячі сльози, що скочувалися густим градом з очей, були вимовним свідком, що не охололо ще серце в старечих грудях і що билося живо, молодечим жаром. Коло нього на колінах молився із сльозами в очах о. Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, усе ще гуркотіли громи, усе ще свистав вітер, грюкаючи віконницями й брамою й кидаючи густими краплями дощу на монастирські мури. Тільки на сході злегка блідли грубі хмари, набираючи поволі більше фарби. Видно було, що недовго вже до сходу сонця, недалеко вже світло, недалека перемога дня над ревучою бурею та темнотою.

VII. ДОВБУЩУКІВКА

Матрона Довбушчка, жінка Олекси Довбушука, таки не видержала, таки наважилася зблизитися

до свого чоловіка й запитати його про те, що її цілу ніч мучило всіма муками вагання й непевності, що їй забрало сон, помимо втоми й гризоти. Чоловік її сидів, хоч ще було рано, цілком убраний за столом, чорний і похмурий, як та буря, що лютилася сеїночі. Видно, все ще йому з голови не сходила вchorашня сцена з Петрієм на Довбушевім версі. Можна навіть було догадуватися, що ні Олекса Довбущук, ні жінка ані ока не зажмурили сеїночі. Він думав про помсту над Петріями, про Довбушеві скарби, про те, як-то він Петрія живим дістане у свої руки, як дасть волю своїй дикості й лютості й доти мучитиме ненависне, зрадницьке кодло, доки той не покаже йому криївки, у якій Олекса вже бачив у душі купи золота та срібла, що були досі в руках Петрія.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де наші хлопці? Де вони поділися, що роблять, що їх уже другий день нема дома, що вже другу ніч не ночували дома? — говорила тримтячим голосом Матрони й наблизилася до чоловіка.

У тім її голосі тримтіла на дні глибока, сильна, щира материнська любов. Матрона Довбущучка дуже любила своїх синів. Вона тішилася ними, як ще були дітьми, плакала й тішилася, коли Петрій забрав їх до міста й разом зі своїм Андрієм віддав до школи. Кілько вона не наплакалася, кілько не насумувала, як її чоловік, у безумній ненависті до Петрія і його доброго серця, відібрав їх зі школи! Їх із природи дика натура стала під проводом такого самого батька ще дикішою й безпосередньо завела хлопців на дорогу зла й злочину. Вони поводилися з нею, як і батько, без серця, без огляду на вік і слабе здоров'я. Вона ніколи не почула ні від них, ні від Олекси щирого, ласкавого слова. А все-таки вона любила

їх, а все-таки плакала за ними, плакала над їхнім занепадом, плакала, бо не могла зарадити злому. Батько кермував кожним їхнім кроком, вів їх до злого, підсичував у них гордість і ненависть до Петрія й інших чесних людей, учив уважати їх за сторонників Петрія, перекуплених Довбушуковими грішми проти Довбушевих потомків, батько робив із синів таких, як був сам, а бідна мати не сміла навіть заглянути, навіть запитати, куди він їх веде, як вони жують і що з них буде.

— Олексо! — сказала ще раз, зближаючися й обіймаючи чоловіка за шию. Олекса ще дужче нахмурився й сидів, опершися ліктями об стіл, і мовчав, немовби його зайшли цілком інші думки. — Не чуеш, що я тебе питаю? Хоч би раз мені сказав, що діється з моїми дітьми? Куди ти їх післав? Що вони роблять? Чому не вертають?

Довбушук вовком зирнув на неї дрібними горючими очима, похилив голову ще нижче, мовби хотів узяти її на роги, закусив долішню губу, — знак, що лютість бухнула жаром у його душі, і по хвилі мовчанки крикнув до неї:

— Марш, дрантя! — так звичайно говорив своїй жінці. — Що тобі до них? До кочерги й мітли твоє собаче право!

Та мати, що, видно, не раз уже чула таку лайку, не дала нею відстрашити себе і, тремтячи цілим тілом, говорила жалібно далі:

— Олексо, Олексо! Чим я провинилася, що ти зі мною гірше собаки обходишся? Скажи мені, де мої діти? Я ж мати! Як то мені нічого до них?

— Марш до чорта, дрантя! — крикнув знов Довбушук і, відвинувши¹ руку, пхнув нещасну в груди

¹Відвинути — відвести, розправити (про руку).

так сильно, що була б, певно, впала на землю, коли б її не була сперла стіна. Зітхнувши й, очевидно, дармо силкуючись заплакати, пішла мовчки до сіней і взялася до якоїсь роботи.

Тим часом Олекса сидів, похнюпивши голову. Сидів та роздумував про Довбушеві скарби. Робота в полі стояла, та йому і не в голові було братися до неї. Думку, що він мусить стати великим багачем, що Довбушеві гроші – то його гроші, піддержуваючи ще більше вроджене йому лінівство.

Нужда виглядала широкими очима з кожного кута його старої, занедбаної хати.

Тим часом надворі настав уже давно чудовий день, такий день, які бувають у нас після літньої нічної тучі¹. Сонце, немов урадуване своєю перемогою над темнотою й зливою, світило удвое ясніше. Темно-зелені ліси шуміли. Строкаті гірські поляни дихали розкішним запахом. У глибоких потоках шуміла й валила клубами каламутна вода. Люди весело йшли до роботи. Там та сям зачинали жати жито; інші пололи ще пшеницю та льон або з граблями та вилами йшли до сіна.

Усе рухалося, усе йшло. Тільки на невеличкім присілку – Довбущуківці – не видно було того сільського життя. Там усе дивилося понурим і немов мертвим оком. Лише кілька штук нужденної худоби повільно пошкандинібало на пашу до лісу, а за ними поволікся брудний, заспаний і заплаканий хлопчина, син Демка Довбушука, Олексового брата, що пас усю худобу з Довбущуківки. А та Довбущуківка – то була слобідка з чотирьох хаток, що розсілися на невеличкім горбі, окруженнім із трьох боків густим смерковим карпатським лісом. В одній

¹Туча – густа темна хмара, яка приносить дощ, град, сніг.

із тих хатин жив Олекса Довбушук із жінкою й двома синами, у другій, яка на око ще була найбільше порядна і сяк-так охайна, молодший брат Демко, у третій – стара мати обох братів з малим своїм вихованком Іваськом, а четверта звичайно стояла пусто, хоч люди в селі немало говорили про різні нічні сходища різних «добрих людей» у тій хаті, і не один говорив, що бачив у ній світло вночі й чув голоси багатьох людей. Ніхто ніколи не заглядав до тої пустки, та й взагалі мало хто з Перегинська заходив до Довбушуківки. Вона немовби й не належала до того села, бо лежала аж за рікою, на другім боці долини, запхавшися в сам кут, мов злодій у лісі на засідці на прохожого.

– Добрий день, брате! Ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш ніде зі своєї хижі?

– Та чого виходити? – буркнув Олекса. – Мені й так голова крутиться. Світ мені обрид. Не хочу на нього дивитися!

– Ей, кому він не обрид? – відповів Демко. – Ти десь учора ходив ніворотом¹ і, певно, не чув, що у нас нового?

– Нового?

– Еге, нового! А то, що чесні громадяни виповіли нам, усім Довбушукам, село.

– Що? А се що знов?

– Що? Проста річ. Кажуть: «Ми вас не хочемо мати за сусідів; ми вас не хочемо бачити межі сою, ми вас не хочемо знати», та й годі.

– Та за що, про що? – спитав Олекса, встаючи й випростовуючися, і впер свій зір у лицє брата.

– От і маєш! Ти допитуєшся, немовби не знав, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі.

¹Ніворотом іти – блукати.

Пасе вчора хлопець худобу на облозі, он там, знаєш, на тім куснику, що припирає до Козубищеного. Непотріб, хлопчище, задрімав, чи що, – досить, худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий¹, як не прибіжить – та хлопчину палицею. Я недалечко там якусь пеню на полі робив; чую крик. Пек тобі, бідо, що таке? Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть обкривавив, геть йому голову розчерепив костуром. Я кинув роботу, порвав якусь паровину² – та до Батлана. Трохи його там обчімхав³, а тут зачався крик, мені на біду. Якби на який знак, немов із-під землі виринуло з півсела: вйт, присяжні, уся голота, та до мене. Я не питаю, держу навісного Батлана під ногами. Якось нас розірвали та й у крик. Ну, а нарешті вйт, як тобі кажу, виповів нам село. «Нехай мені, – каже, – ніхто з вас не важиться показатися межи чесними людьми, бо його зараз кажу зв'язати й віддати до циркулу⁴. Не бійтесь, найдутися тут у нас досить ключок на вас, найдутися і свідки. Затаскаємо вас там, де світу Божого не побачите». Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір). Як зачне дзявуліти, плакати, проклинати нас. «В'яжіть, – каже, – того окаянника, підіть ще по другого, в'яжіть обох! Я сама піду до суду, я сама на них свідчитиму. Вони мені життя збавляють, вони мене на жебри виженуть із поламаними кістками так, як вигнали свого батька, що, може, десь під чужим плотом замерз!» Така тобі, брате, кумедія сталася в нас учора. Я заткав вуха, плюнув на все та й пішов додому.

¹Польовий – наглядач за виконанням робіт на панському полі.

²Паровина – довгий дрюк.

³Обчімхувати – обчухрувати.

⁴Циркул – округ, волость.

— Знаю я, хто тому причина, знаю! — крикнув Олекса і, затиснувши п'ястуки, дико поглянув на захід, у той бік, де у стіг Чорної гори стояла Петрієва хата.

Довбущук кожного разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен. І громада не без причини відцуралася його роду. Тисячні пакості робили Довбущуки людям: крали збіжжя, заганяли на очах товар у царину, бились з кожним, хто упімнувся за своє, — словом, так усім надоїли, що люди й ім'я Довбущуків боялися вимовити.

— Але, о! — додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п'ястуки й грозячи ними на захід. — Він, собачий накорінок, не втече моеї руки!

— Ой, як у тебе душно в хаті, брате, — сказав знов Демко. — Хто вигадав у таку гарну днину сидіти в такій норі? Ходи пройдімось трохи! Ти ще, бачу, і так нині з дому не виходив.

— Та ні, — відповів Олекса. — Але куди ж підемо?

— Підемо на поле, а ти по дорозі розповіси мені, що тобі вчора трапилося.

І Демко хитро моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, узяв старий солом'яний капелюх на голову, й оба вийшли з хати.

А Матрона Довбущучка, заламуючи руки й сумово поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій! Він іще з моїх дітей поробить таких злодіяк та неробів, як сам! Ax! Боже мій, Боже! Що мене тоді заманило та засліпило, що я від свого татуня пішла сюди, у те пекло, та ще за нього, за такого кальвіна, за такого розбійника, що мені світ зав'язав, що мене збавив життя й здоров'я, що мені діти на нінашо зводить та ще мене копає та тручає¹, як собаку?

¹Тручати — штовхати.

І зачала хлипати, як дитина. Жаль давив їй серце, та все-таки ні одна слюза не заблісла на її глибоко запалих очах.

Нараз заскрипіли двері, і до хати влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись, може, була й біла. Лице її було жовте, зів'яле й порито густо зморшками. Тільки очі світилися ще якимось надприродним огнем, і в червоних обвідках надутих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими й дикішими. То була «стара» – мати Довбушуків, Горпина.

– Щасти тобі Боже з нинішньою дниною, Матроно! – промовила дзвінким іще й енергічним голосом.

– Дякую вам, що ще хоч ви не забуваєте мене, бідної! – сказала жалібно Матрона й зітхнула.

– Олекса де?

– Пішов що лиш із Демком у поле, та, певно, не до роботи!

– А хлопці де?

– Або ж я знаю, мамо? Нещастя мое! Десь мій медведюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно запитати, що з ними!

– Прокляття матері на нього й на його брата! Мое прокляття, а за ним скоро піде й Боже! – крикнула піднесеним голосом стара, а очі її дико заблизьшли. – Оба поганими дорогами йдуть! Побили й прогнали свого батька, тепер пов’язалися з якими-сь злодіяками! Ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

«Пустинею» називали в Довбушуківці стару незамешкану хату, про которую згадано вище. Ходила чутка, що в ній родився Олекса Довбуш, – тому Довбушуки шанували її й не розвалювали, як пам’ятку, і не дозволяли в ній ні кому замешкати.

— Яке світло, мамо? — спитала Матрона. — Я нічого не бачила.

— Бо ти сліпа! — крикнула Горпина, попадаючи в лютість, але зараз, злагіднівши, додала: — Ні, ти боязлива, запуджена¹, бідна. Чоловік казав тобі йти спати, а ти пішла.

— Та так, мамо, а він зараз вийшов.

— Злодій, розбійник! А їх там, у тій проклятій пустині, відкись назбиралося, як круків до падла! Але я бачила, я чула все, що вони говорили!

— Та про що вони говорили, мамо?

— Ей, та й дурна ж ти! Ти, небого, злякалася б, якби почула, що твій чоловік там говорив! Але я їм помішаю їхні прокляті плани. Я сама піду до суду, присягну, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше й не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік. Вона боязко відсунулася від темної намітки, що, як їй бачилося, закривала якусь страшну тайну, а та тайна кожного, що знає про неї, мусить безпечно потягнути в погибель. Горпину вона виймігла з числа тих нещасних жертв, бо її очам стара, недоступна й енергічна жінка давно ввижалася якимось еством, обдарованим надприродними силами, еством, що все зуміє запанувати над обставинами.

— А де ви, мамо, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що мене не було дома?

— Як знаю? Я ж була у вас учора кілька разів. Нікого нема, хата засунена, навіть Іванка нема...

¹Запуджений — заляканий.

Ага, де ваш Івась дівся? Корови вчора самі прийшли з лісу. Демкові пас таки його хлопець, а наших не було кому вигнати.

— А чула ти, що через того хлопчика наробилося?

— Та чула й хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори шукати Іваська.

— В гори? А він чого в горах?

— Чого в горах? Чортів їх батько знає! То вже десь твої легіні його запакували! Але ж бо й догулялися!

— Що, що таке, будьте ласкаві, мамо, скажіть! — напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини нині вже сидять в арешті в Сиготі на Угорщині!

— Боже мій, — крикнула Матрона, — за що?

— Я їм стільця приставила, і я знаю за що. Але ти, — додала грізно, підступаючи до заляканої жінки, — не важся мені про се ані словечка писнути свому чоловікові, бо пам'ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, мамо, не скажу, тільки, будьте ласкаві, скажіть, як довго їм там сидіти?

— Не бійся, недовго, — потішала її стара, — їх випустята. Але я тобі кажу, жінко, пильний їх, вони на дуже злій дорозі. Як нею підуть дальше, то зайдуть на...

Стара не вимовила того страшного слова, але в бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку.

— Але де мій бідний Івась? — репетувала стара, попадаючи в гостріший тон. — Я прийшла у твоєого вовка питати за ним, де вони його запакували, що йому зробили?

— Або я знаю, мамо? Або вони мені хоч словечком скажуть, що роблять? Я тут як остатня собака. Мене кождий кóпає і тручає!.. Боже милосердний, коли скінчиться мої муки?

— Не бійся, дурна, все те ще якось буде, — потішала Горпина. — Я йду, бо бачу, Олекси мені не діждати. А пополудні прийдеш до мене?

Се питання було властиво приказом, так що Матрона не могла відмовити.

Стара кинулася прожогом із кімнати.

VIII. ПОГОНЯ

— Хто там, Демку, не пізнаєш? — питав Олекса Довбушук брата.

— Мені здається, що се Петрій зі своїм паничем, — відповів Демко з якоюсь, видко, затаєною байдужністю.

При самім слові «Петрій» Олекса судорожно затрясся і, закусивши долішню губу, схилив голову надолину, немовби хотів увесь світ узяти на роги.

— Еге, се вони! І йдуть, здається, на Чорну гору!

— Що за щаслива година! — аж скрикнув Олекса.

— Як то?

— Вони йдуть туди, як Чорна гора. На полі пусто, ніхто не побачить. Там у ліску наші... — шептав Олекса, а груди його дико хвилювали, голос ставав іще грубіший і ще хриплівіший.

— Ну, і...?

— За ними, брате! Заберемо пташків у свої руки, а Чорна гора має багато криївок, туди ніхто неходить... Спрячено їх так, що й світу Божого не

побачать, і зачнемо поволі, натщесерце, допитувати їх, де наша спадщина!..

При останніх словах голос Олекси став якийсь залізно-холодний і ржавий, а його малі сірі очі заблищають демонічною радістю.

Демко не сказав нічого, але схилився і, мов лис, погнав межею за Петріями. За ним подався Олекса.

Та поки скажемо далі про ту погоню, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу в Петрія.

Стара Петріїха не мало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син привели так тяжко недужого старця. Звичаєм усіх мужицьких газдинь стала воркотіти, що з її дому роблять шпиталь, але, почувши від чоловіка, де і як його знайшли, злякалася, думаючи, що се якийсь лихий дух у тій постстаті дістався до їхньої хати, щоб до них внести із собою багато біди й нещастя. Але Петрій, знаючи забобони своєї – до речі, доброї – жінки, велів їй пильнувати старого, що все ще був непритомний: не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого і, крім того, не мав анітрохи сили. Із трудом змогла Петріїха перемогти свою відразу й близче заглянути в очі нещасливому. На своє немале здивування, побачила, що й вона десь-колись бачила того чоловіка, те лице, хоч в іншому, може, не так осоружному вигляді. Та її здогади блукали сям та там і лиши морочили її голову так, що вона незабаром зовсім перестала ними займатися.

Уночі хворий заснув тяжким, твердим, майже летаргічним сном, схожим на цілковиту мертвоту. Коли пробудився, почув у собі трохи сил, але не міг іще отяmitися. Кидався неспокійно, трясся й воркотав напівголосно якісь дикі, хрипліві звуки, котрі ніяк не могли скластися в слова.

На другий день Андрій зачав знов із батьком розмову про Довбуша. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від батька майже все те, що він знав. Вкінці Петрій умовився із сином піти там, де були скриті скарби Довбуша. Зацікавлений хлопець поспішив за батьком стежкою через поле на Чорну гору. Та в тій дорозі мала їх стрінути несподівана пригода. Зайняті розмовами, вони й не побачили, як за ними двома бічними стежками бігли хильцем два чоловіки, задихані й почервонілі від утоми, у яких очі палали диким вогнем ненависті й лютості. То настигали їх смертельні вороги – Довбущуки.

Нараз Демко, що біг передом і не зважав на стежку під ногами, спіtkнувся об гострий камінь і збив собі сразу палець. З болю мимоволі йойкнув, а той голос звернув на себе увагу Кирила. Він оглянувся й в одній хвилині відгадав намір своїх гонителів.

– Сину, – крикнув він, – утікаймо, бо смерть наша!

І, не чекаючи відповіді, вхопив Андрія за руку і, потягнувши його насильно за собою, великими скоками почав гнати в напрямі до ліску у стіп Чорної гори, до ліску, що так страшно вбився в пам'ять Андрія ще за його дитинства.

Довбущуки побачили, що зрадилися, що їх доглянули і то тоді, як уже були близько цілі. Вони оба скрикнули з досади й лютості, але, побоявшись, що інший не почув крику, мовчки кинулися вперед і, мов стріли, помчали за втікачами. Олекса напружив усі сили і швидко перебіг Демка.

– Слава Богу, – шептав він, – що чорт їх несе просто в руки наших! Ім не втекти, як дістануться до ліску.

І справді, незабаром око його засніло дикою радістю, Петрій не кричали, але, мов наполохані медведі, кинулися в лісок і зникли в гущавині.

— Маємо їх, маємо їх! — крикнули оба брати. — Гони! І погнали вихром до ліска, боячися все ще кричати на своїх товаришів, аби тим не зрадитися і не по-псувати цілої справи.

Від ліска ділив їх іще простір близько двохсот кроків. Петрій як би здогадувався, що і в ліску мусить бути засідка і що небезпечно було би здіймати крик. Він бачив інший рятунок перед собою. Стрілою перескакував ліском, вузькою стежкою все вгору. За ліском, де підіймалася висока гора, стирчало безліч великого полуਪա-ного каміння. Сила закутків, печер, щілин тво-рила тут якнайдогідніше місце до схованок. Пе-трій, усе ще не випускаючи руки Андрія зі своєї, скакав із каменюки на каменюку, з іглиці на іг-лицю, перескакував щілину за щілиною, як дика коза, і пропав нарешті в тім хаосі безладно, дико розкинених скал.

Довбущуки добігли до ліска. Мов скажені вовки, вдерлися на невеличку полянку. Втома запирала їм віддих. Олекса свиснув із цілої сили, і в тій са-мій хвилі почулося довкола з гущавини п'ять таких самих свистів. Незабаром на п'яти досить віддален-них точках дався чути тріск лому... На поляні поя-вилося п'ять чоловік.

— Се ти, ватажку? — відізвалися грубі, дужі голоси.

— Я, — відповів сердито Олекса.

— Що прикажеш?

— Не бачили ви, як сюди втікали супостати?

«Супостатами» вони звали Петріїв у своїм товаристві.

— А чому ж би ми їх не бачили? Ось нема і трьох хвилин, як туди оба перелетіли, мов скажені.

— Капуста з вас головата! — заревів Олекса. — Чому ви не притримали їх?

— Притримати? Пошо, по яке? Хіба ми могли знати, що ви оба власне робите на них полювання?

— Та то невелика річ буде догнати шпачків, — відізвався один із товаришів. — Вони ще не дуже далеко.

— Ану, за ними! — крикнув Олекса. — Треба закінчити цілу нашу роботу.

І лісні волоцюги, не розуміючи, чого від них хоче ватажко, розскочилися лісними стежками на різні боки доганяти Петріїв.

Півгодини шукали по ліску, перетрясали кожний корч, кожну гущавину. Півгодини розщібалися по камінню, дивилися в кожну щілину, в кожну печеру, але надармо. Петрій немов під землю запали, слід за ними пропав.

Олекса пінівся зі злості, кричав на брата і на товаришів, що стратили таку добру нагоду.

— Не бійся, брате! — потішав його Демко. — Вже ми колись своє надгородимо, а ті пташки скорше чи пізніше попадуть у наші руки.

— Сподівайся, діду, аж тобі курка яйце знese! Ідіть на свої становища, товариші, а вночі — ну, ви знаєте, що кождому робити!

І Довбущуки пішли додому, а товариші мовчки розійшлися по гущавині.

А Петрій немов справді пропали під землю. Перескакуючи через щілини і каміння, опинилися нараз на дні досить глибокої яруги. На однім її кінці, досить широкім, лежав мохом порослий камінь, котрий рушити, здавалося, треба було надлюдських сил. Та Петрій скорим кроком приступив до нього і вхопив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чей двох нас дасть сьому дідові раду.

Андрій і собі причепився до каменя, і оба з невеликим трудом відвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору.

— От сюди нам дорога, синку! — сказав Кирило і пішов попереду.

Увійшли в довгий кам'яний хідник, слабо освічений тільки декуди денним світлом, що продирається крізь вузькі щілинки. Хідник вився і крутився в різні боки. Петрій увійшов накінець до невеличкої, трохи ширшої кімнатки, і тут оба з Андрієм на хвилю зупинилися.

— Ну, що ж, синку? Чи ще й тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?

Андрій був молодий. На світ дивився рожево. Про кожного думав добре доти, доки наочно не переконався про його злу волю. Він не міг зрозуміти тої ненависті й злоби, якою палали Довбушуки до його батька й до нього.

— Я ще, тату, не знаю, що сказати. Хто знає, чого вони від нас хотіли?

— Того, чого від мене вчора домагався Олекса на Довбушевім версі, сину. Та думай собі як хочеш, а я покажу тобі причину, чому вони нас ненавидять, чому вони нас переслідують, покажу тобі Довбушеві скарби!

Ті слова сказав Петрій таким піднесеним рішучим голосом, що в тісних, понурих хідниках нараз почувся відгомін і пройшло кілька хвилин, доки голос не замовк.

— Але мусиш мені присягти, сину, що ні місця, ні жадного слова, що я тобі сказав про сю тайну, не зрадиш нікому, хоч би тебе і найтяжчими мукаами силували до того. Тоді тілько матимеш право відкрити все Довбушукам, як настане щира згода між нами. Присягни мені заразом, сину, що тих

скарбів, котрі тут криються, не порушиш на свої власні потреби, але уживатимеш їх аж тоді, як прийде назначений Богом час роботи на користь і піднесення нашого народу.

Поважний і піднесений тон тих слів дуже врочи-
сто настроїв уяву і душу парубка. Той настрій зріс
і зміцнився, коли батько підійшов напотемки до
одної цілком чорної стіни і засвітив два грубі дав-
ні свічки-поставники, виліплені з кількох фунтів
домашнього воску. Ті свічки стояли (як Андрій при
їхньому таки близьку побачив) на залізних, у кам'яну
стіну вбитих свічниках; за ними ж у невеличкім за-
глибленні стояв звичайний хрест, зроблений із чор-
ного каменя.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолив-
ся широко і зложив присягу, що мала мати великий
вплив на його долю.

— А тепер ходім до скарбниці, — сказав батько.

Кирило зігнувся і з невеличким кусником шнур-
ка, напущеного воском, якого звичайно уживають
у гірських околицях, подався наперед у темний
вузький отвір, котрим незабаром зайшов до про-
сторого склепіння, старанно викуваного в ка-
мені. Слабий блиск гнота відбився сотки разів від
блискучих золотих і срібних предметів, накопиче-
них купами в тій кімнаті. Безліч срібних свічників,
дорогоцінних канделябрів й інших посудин сто-
яла або висіла довкола, граючи й мерехтячи при
слабім свіtlі гнота. У шкіряних мішках і великих
калітах стояли купи старої щирозолотої моне-
ти, у казанах іскрилися усіми барвами клейноти
і дорогі камінці різної вартості. Андрій аж очі свої
забув, поглянувши на ту безодню багатства. Разом
із своїм батьком почув якийсь острах і боявся ді-
ткнутися тих блискучих предметів, тих божків, що

для значної часті світу бувають метою всіх бажань, а яким наші часи надали всемогучу силу. Міркуючи приблизно про їх вартість, Андрій оцінив усе на кількасот тисяч.

— І все те ви застали так, як воно тут? — запитав він батька несміло.

— Ні, мій батько, а по нім і я мусили все тайком зносити із далеких сторін. По цілім нашім Підгір'ї, по всіх горах розсипані були сховки Довбушевих скарбів, а реєстр їх, ним самим зроблений, зберігається в сьому місці.

За сим словом Петрій вийняв з одного пуздерка¹ великий звиток паперу, цілий списаний. Та через слабе світло не можна було ані слова в нім прочитати.

— І всі скарби вже тут?

— Усі. Лишився тільки один сховок у недалеких горах, але, що до нього дуже близько, я лишив його на остаток. Та Довбущуки якимось способом пронюхали й обікрали його.

— Відки ж ви знали про ті печери, про ті хідники?

— Мій батько показав мені їх, так, як ось я тобі показую; а йому знов його батько, Довбушів повірник.

— І ніхто, крім вас, не знає про них?

— Здається, ніхто, — сказав Петрій, а на його лиці зарисувалася тінь вагання. — Та, — додав тихіше, — мені здається, що ще хтось, окрім мене, заходить сюди, і то частіше, як я сам.

Андрій зачудувався.

— Як? Може, який злодій?

— Ні, сину, тих скарбів він не рушає. Се все, як тут стоять, я сам поуставляв і почислив до найменшої штуки, і до сього часу ще ніщо не пропало. Але...

¹Пуздерко — дорожня скринька.

— Але що? Як же вам знати, що ще хтось сюди, крім вас, заходить?

— Бо не раз у віддалених хідниках, куди я сам ніколи не посмів запускатися, чую стукіт тяжких кроків, не раз тут, за тими стінами, чую якийсь воркіт, немов глухий чоловічий голос.

— А ви там не були за стінами?

— Ні, навіть не знаю, чи й куди там можна дістатися.

Син і батько замовкли. Тисячі почувань і здогадів мішалися в їх душах.

— Чуєш? — сказав нараз Петрій.

Стало тихо, як у гробі. Із-за стіни почулося глухе, ніби людське муркотіння. Стіни глухо задудніли від ходу якихось тяжких ніг.

Кров застигла в жилах Андрія... Він запирав у собі дух, а його розворушена уява показувала йому в невиразнім світлі картини з його минувшини, що мигали перед його душою, лишаючи по собі сірий, невиразний сумерк.

— Ходімо звідси, сину, — прошепотів Петрій.

Вийшли. Андрій ішов тихо, мов мара. Його слух і серце потрясало дуднення кам'яних стін за їх кроками. Довго йшли, нічого не говорячи, і нарешті побачили перед собою зачинені двері. Петрій вищукав ключ, відімкнув, а блідаве світло пробилося до них. При світлі пізнав Андрій, що він у старій, опущеній іздавна пивниці під своїм домом.

Незабаром оба Петрії були вже у світлиці, і ніхто не добачив, звідки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як у трупа, злякалася і запитала, що йому. Він ледве дихав від внутрішнього зворушення. Але батько виручив його, оповівши матері небезпечну пригоду з Довбушуками.

— І коли ті люди вже раз перестануть нас переслідувати? І чого вони хочуть від нас? — зітхнула Петріха, а серце її забилося з ляку на саму думку, в якій небезпеці були дорогі їй люди.

IX. ІСАК БЛЯЙБЕРГ

Батько й син сіли обідати. Трохи запізнилися та й добре проголодніли. Домашні вже були по обіді і порозходилися до щоденної роботи. Лише Петріха сиділа дома, а на запічку, на теплій м'якій постелі лежав неспокійно хворий старець усе ще без пам'яті, кидається раз по разу, а в його суглобах знов можна було бачити вchorашні корчі, хоч уже слабші, як учора. Не встигли ще пообідати, як нараз на оборі¹ загавкав пес. Петрій виглянув крізь вікно і побачив свого вchorашнього товариша з дороги, Ісака Бляйберга, що обганявся довгою хворостиною від пса.

— Підеш, Лиску! — крикнув Петрій. Та Лиско все ще гнівно бурчав, хоч, послушний волі газди, відвернувся від прихожого і ляг на приспі², шкірячи до нього свої гострі зуби.

— Добрий день, пане Кириле! — сказав Ісак, уходячи в хату.

— Доброго здоров'я! Сідайте, прошу, нехай усе добре з вами сідає, — говорив приязно Петрій.

— Нема коли. Я до вас за справами.

— Що таке, кажіть!

— Ваша згуба знайшлася, а властиво люди, про котрих ви говорили, вже зловлені і сидять у

¹Обора — відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби.

²Приспа — призьба.

Сиготі. Як я вам казав. Ще вчора ввечері мені телеграфували знайомі. Їх зловили в лісі на границі. Якась стара жінка навела стражників на їхню криївку.

Петрій моргнув жінці, аби вийшла з хати, і вона, послушна, вийшла. Вона вже віддавна звикла до таємної поведінки свого чоловіка і, діставши від нього наказ, ніколи ні про що не допитувалася.

— А то, певне, ваш син? — спитав Ісак, поглядаючи скоса на Андрія, гейби дивувався, чому й він не йде собі.

— То Андрій, укінчений гімназист. Говоріть далі! А гроші також стражники знайшли?

— Гроші не знайшли, тільки їх зловили.

Петрій трохи завагався, почувши ті слова. Він не знов, що тепер почати, а Ісак так говорив далі:

— Моя рада — ходімо зараз до Сигота. Я там також маю справунок, підемо разом; а по дорозі я вам ще маю дещо розповісти. Зрештою я маю в Сиготі багато знайомих і пораджу вам, де і як обернутися і що робити, аби дістати назад свої гроші в руки.

— Але що вам займатися так щиро моєю справою? Вона вас ані болить, ані свербить.

— Що мені? — сказав усміхаючись Ісак. — Нішо. Хіба то велика річ! Ходіть лише, зберіться раз-два, я вам по дорозі все розповім.

— Добре, зараз! — сказав Петрій рішуче. Покликав жінку і слуг і дав їм потрібні розпорядки в господарстві, казав пильнувати хворого, спакував у свою борсукову торбу, що було потрібно на дорогу, узяв, на раду Ісака, пістолет за пояс, бо Ісак мав також пістолет, попрощався ще раз з Андрієм і жінкою, але обіцяв, що незабаром поверне, взяв у руки палицю, перехрестився і пішов услід за Ісаком, що скорими кроками вийшов уже на дорогу.

Мовчки вийшли оба за село. Дорога крутилася вузькою гадюкою поміж високі, порослі борами гори, понад потоками, що бурилися ще з ночі від зливи та шуміли, серед величавої, чарівно-гарної і дикої бескидської природи. Чисте небо усміхалося своїм безмежним блакитом до темної зелені борів. Співи нечисленних птахів у темній, таємній глибині лісів були одинокими ознаками життя в тій широкій гористій околиці. Аж до угорської границі не було вже ані села, ані жодної людської оселі. Подорожні були, як їм видавалося, одиночними людськими ествами серед того буйного і різnobарвного світу.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати, — зачав Петрій.

— Так, — відповів Ісаак. — Ви питали мене, що мені так до вашого добра, і я хочу вам сказати. Послушайте лиш, будьте ласкаві, отсєї оповідки.

Петрій поглянув здивовано на жида. А Ісаак зачав оповідати:

— Перед кільканадцятьма роками стояла за селом Розгірчем велика мурвана коршма. Молодий орендар, що в ній сидів зі своєю родиною, славився на цілу околицю дуже багатим і чесним жидом. Говорили, що в нього великі скарби, що він знайшов один сковок Довбуша і забрав із нього немало золота. Але то була неправда. Він був собі, правда, не дуже бідний, але й не багатий. От сидить він собі раз у суботу ввечері при шабасі, а коло нього молода Рухля, його жінка. Було то восени. Зимний дощ цідив як із відра, а вітер кидав грубими краплями в очі, як тільки було надвір показатися, та термосив запертими віконницями коршми.

«Не дай Боже тепер бути кому в дорозі в таку слоту», — сказав жид.

«Мені якось аж лячно тут самій, на тій пустині, так далеко від людей», – прошептала Рухля, надслухуючи з тривогою.

Утім, крізь свист вітру і плюскіт дощу почулися надворі людські голоси. Хтось сильно застукав до брами.

«Грицю, біжи відчини браму!» – сказав жид до парубчака, що служив у нього.

Гриць поволі, нерадо піднявся зі свого тапчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та «хвилина» тяглася в нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму, до якої все ще не переставали стукати і громістати.

Незабаром заскрипіла брама на завісах. Стукіт утих. Почулися змішані крики, навіть, як здавалося жидівці, голос Гриця долетів до її слуху. Та в тій самій хвилі завив і засвистав вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Настало хвиля німого чекання в коршмі. Чекає жид, чекає свого Гриця, нема Гриця. Жде подорожніх, прикладає лице до вікна, аби виглянути надвір. Вікно мовби смолою обліплene.

Нараз широко відтворяються двері, входить п'ять хлопів з недобрими, зловіщими поглядами і страшними, густо оброслими обличчями.

«Добрий вечір, жиде!» – крикнув перший із них, низький, рудий, плечистий хлоп, як здавалося, старший між ними.

«Доброго здоров'я!» – відповів жид.

Рухля задеревіла, побачивши незвичайних гостей. Стояла бліда, опершився об грубу¹, і не рушалася з місця.

¹Груба – піч, що служить для опалювання приміщення.

«Ну, бачиш, братчику, ми прийшли до тебе в гости-ну! Ти нас не сподівався під нинішній час, правда?»

«У мене дім гостинний, панове, – відповів жид, – я мушу кожного часу гостей сподіватися».

«Ну, як так, мій любенький, – заговорив знов рудий, – то гости нас і стався як треба! Або знаєш що, дай сюди ключі! Нас більше, скорше самі собі услужимо, а ти не потребуєш, серденко, трудитися».

Товариші рудого різко засміялися на ті слова. Жид, хоч потерпав на всім тілі, все-таки нетратив надії, що ціла річ, котра аж тепер зачала йому являтися грізною, закінчиться пиятикою.

«Ні, панове! – відповів, услужливо кланяючися. – Хто бачив, аби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на те?»

«Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажемо! А зрештою, як тобі не хочеться стояти, то можеш положитися собі, ніхто тобі не боронить! Давай же сюди ключі!»

«Але, панове...»

«Нічого але, нічого але, – гукнув рудий, – ключі сюди!»

Жид без слова віддав ключі.

«Хлопці, за мною!» – крикнув рудий, і гурма людей заповнила коршму.

«Нате ключі, шукайте, перетрясайте, беріть усе, що нам може придатися!»

Жид стратив цілком притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети миготіли ясними плямами.

Рухля зі слабким криком упала, зомліла, на землю.

«Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує!» – закричав щосили жид.

«Ого-го, братчику, ми на таке не годимося! Анute, хлопці, зв'яжіть їх обох, зав'яжіть їм роти, аби не вередилися, та винесіть туди під шопу¹, на мерву, нехай трохи перевітряться!»

Хлопці скочили на жида, зв'язали його і напівзомлілу Рухлю і без милосердя, з диким сміхом винесли під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кості пронизувала напівголих. Вони бачили свою згубу і з німою рішучістю вичікували.

Тим часом опришки перешукали цілу коршму, перешукали всі закутки, поперевертали і повалили все, що здатне в господарстві, а для них непотрібне, та, крім невеликої суми грошей, і то дрібними мідяками, не могли знайти ні шеляга.

«Га, клятий жид, – заверещав розлючений рудий, – правду казав, що приготовився на наш прихід! Ану, хлопці, беріть соломи, вогню, беріть що треба, будемо по ширості допитувати наших чесних господарів, де поділи гроші?»

Із криком кинулися опришки до жидів. Декотрі встигли вже добре підхмелитися горілкою.

Рудий приступив до жида і, бачачи, що він зовсім не рушається, мов неживий, копнув його ногою.

«А що, нехристе, думаєш, що ти так легким котлом від нас видобудешся? Ні, братчику, ми не такі, щоб за нізащо трудилися! Скажи, де гроші сковав?»

І за сим словом зірвав йому хустку, якою зав'язано йому рот.

Жид вився по землі, котру дощ розполоскав у рідке болото, стогнав і цокотів зубами, та не сказав нічого.

¹Шопа – покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу.

«Скажеш чи ні, собача кров?» – верещав рудий.

Жид мовби онімів і тільки скляними очима водив із виразом тупої байдужності і розпуки по обличчю грізного ватажка.

«Питаю тебе останній раз, скажеш, чи ні, де гроші?»

«Ласкаві панове, убийте мене, посічіть мене на кавалки, як знайдете у мене хоч півфеника більше, крім того, що в столику!»

«Певне, не знайдемо, як ти їх позаховував, – гукнув один із напів'яних пройдисвітів, – але ж бо в тім річ, аби ми знайшли!»

«Кленуся Богом і всім, що у мене святе, дороге й міле, що у мене нема більше грошей, нема ніякого сховку ані навіть наміру вас дурити!»

«Бачите, як м'якне, собака? Та швидко він ще ліпше скруші! Хлопці, ану до роботи! Де солома, загрійте його трохи в ноги! Або ні, знаєте що, беріть насамперед його прокляту жидівку! Бачите, як поблідла і скорчилася, мов муха в окропі! Вона нам швидше все виспіває, як лише її припече. Добре то старі люди кажуть, що жид лише печений добрий!»

Опришки вхопили без милосердя нещасливу напівмертву Рухлю. Вона, мабуть, іще не прийшла до себе, бо голова її звисла, лице посиніло. І слівця не писнула, як її брали. А інші вже зачали перевеслами із сухої соломи обкручувати їй ноги.

«Боже мій, моя Рухля!» – крикнув у крайнім відчаю жид і, зібравши останні сили, закричав знов:

«Гвалт, гвалт! Хто в Бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загибати!»

Саме в тій хвилі стих вітер на хвилину, і розпусливий голос жида дзвінко розлетівся по лісах і горах.

Але опришки як стій зав'язали йому рот, і нещасний мусив німо дивитися, як ті нелюди кинулися мучити страшними муками його любу напівмертву жінку. Серце його стискалося в груді в почутті безсилля, що бачить її тяжкі муки, а не може їй допомогти.

Уже кляті обступили Рухлю, вже засвистали в повітрі їхні канчукки, вже серед проклять, сердитих слів дався чути слабий стогін мученої, вже її випи-тують за гроші, та вона нічого про гроші не знає, вже ватажко кричить голосно: «Вогню!», в груді жида стигне остання крапля крові, – коли нараз почувся гук рушниць, упали два вистріли, і рудий і другий опришок трупами впали на землю. Решта розбігла-ся з криком, покидаючи свої нещасні жертви. Тільки коршма, серед котрої опришки розложили великий огонь, горить усередині. Дим валить вибитими ві-кнами, а полум'я рухомими огняними язиками лиже вже стріху, що тріщить, сичить і куриться.

У світлі пожежі бідний жид бачить при собі чо-ловіка невисокого росту, який розв'язав його і каже йти за собою в село. Сам він бере на руки за-деревілу Рухлю, обвиває її своїм широким серда-ком і несе, мов дитину, до села.

Та що довше оповідати? Ви вже самі всього до-гадалися, Кириле! Той нещасливий жид – то я, а його несподіваний порятівник – ви! От чому мені на душі ваша кривда.

Вчора ввечері перед сном дивлюся на образ Рухлі, що його ношу на грудях, і дивлюся, і... на-гадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене моєго мешкання, моєго спокою і моєго щастя на ціле життя!

– Добродію, – додав Ісак зі сльозами в очах, – ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели

нас до села, ви, бодай ще на хвилю, врятували життя моєї Рухлі! Та вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й зимні... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів'яла на моїх руках!

Петрій живо пригадав собі ту пригоду. Він саме в той час з одним тільки слугою подався до Розгірча, бо в тамошнім¹ камені була також одна з Довбушевих криївок, хотів із неї забрати гроші і перенести до головного сковбу. Лишивши слугу в селі, сам обережно, озброєний рушницею-подвійкою і парою добре набитих пістолетів, рушив до каменя; вертаючи вже з грішми, почув страшний крик Іса-ка і поспішив скоро на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду, — казав жид, — я вам завдячуємо своє життя, чому мені вам не віддя-читися? Лише що значить та мізерна річ, у якій вам хочу помогти?

— І то багато значить, приятелю, — відповів Петрій, — бо показує ваше шире серце! Але, будьте ласкаві, розкажіть, що з вами було далі.

— По смерті моєї небіжки Рухлі життя мое сталося одним неперерваним пасмом жалю, горя і смутку. Я лишився без дому, без засобів, без нічого, я не мав ні батька, ні матері, ні жадної рідні на світі, став круглим сиротою. Коршма згоріла не вся, та незадовго розвалилася, бо не було кому взятися до naprawи. Я від того часу не міг і поглянути на те місце, що бачило мое страшне нещастя, і блукаю по світі між чужими людьми.

— А чим же ви займаєтесь? — запитав Петрій.

— Чим займається? О, на те тяжче відповісти, як запитати! Тисячі робіт, тисячі справ переходили

¹Тамошній — тамтешній.

через мої руки. Я поклав собі після того нещастя решту життя помагати своїм братам!

Петрій широко видивився на незвичайного жида. Ті слова здивували його. Йому ніколи не случалося бачити жида, котрий би займався чимось подібним. Йому навіть видавалося зразу, що страшне нещастя і тривога тої ночі, про яку оповідав Ісаак, помішали його розум. Але, поглянувши на тихе, спокійне лице Ісаака, на його ясний, розумний погляд, він покинув ту думку і в задумі мовчки йшов даліше.

X. ІВАНКО

— Мій батько, — говорив далі Ісаак, — був досить бідний орендар, але все-таки, не маючи дітей, крім мене, старався мене вивчити, посылав мене до школи. Там-то вже в моїй душі постали перші зароди думок, які вас тепер, певне, дивують. Батько мій постарів, не міг даліше сам вести коршми і взяв мене зі школи додому. Я скоро звик до газдівства, оженився і по смерті батька зачав вести його зарібок, шинкував. Тут, у відлюдній тишині, мої думки, перше трохи неясні, дозрівали і міцніли, та я все ще таки не знав, що робити. Аж страшний удар попхнув мене до діла.

— Що ж ви хочете робити?

— Я вам так вдячний, добродію... ви спасли мене і заховали для нового життя, для нової дороги, якою досі в нашім краю ні один жид не йшов. Я вам скажу все так щиро, як ще нікому досі не казав! Ви бачите самі, що в нашім краю багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по

чужих краях, аби пізнати їхнє життя і ставлення до християн. Знаете, Кириле, там багато дечого інакше! Там жид – горожанин держави так, як кождий інший, а у нас він п'явка, що висисає цілий нарід!

Петрій мимовільно зітхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійсність, але чути такі слова з уст жида було йому дивно.

– Най вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що тайти їхніх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що се справді так, що вони замість вдячності тутешнім людям за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їхній добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення – се ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсильлюють його. А крім того, з якою ж погордою вони дивляться на гоїв!

– І як же ви думаете всьому тому зарадити? Чи можна ще направити те страшне зло?

– Для щирої охоти і сильної волі нічого нема неможливого, – сказав піднесеним голосом Ісак. – Ходіть, я вам скажу, які мої погляди на сі справи і що я зробив досі на тім полі, чого я добився, що думаю робити на будуче.

І Ісак зачав розвивати перед Петрієм свої думки, більше-менше такі самі, які сьогодні в устах усіх, а до котрих здійснення змагає тільки небагато щиріх сердець...

Тим часом подорожні звернули з гостинця і вийшли на вузеньку, досить добре убиту гірську стежку; нею було близче, хоч іти небезпечноше. Стежка вела високими верхами і густими смerekовими борами, в котрих крилося багато дикої звіринини. Взимку ніхто нею не ходив через вовків і сніжних заметів, та й улітку рідко пускалися нею

сам на сам подорожні. Зате вдвох-утрьох, із доброю рушницею в руках можна було туди йти безпечно, – а дорога була далеко приемніша, околиці далеко різнопідніші, ніж гостинцем. Петрій дуже добре знав ту стежку і ті ліси, а жид ані хвилі не вагався йти за ним.

Оба ввійшли незабаром під густе темно-зелене склепіння відвічного бору. Немало там було таких місць, на яких не ступала людська нога, де сокира ніколи не діткнулася свободних дітей пустині – столітніх смерек і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном або червами повалені на землю, залягали вони її своїми велетенськими пнями, поволі, десятки літ гниючи і вкінці розсипаючися на дрібне порохно.

Вже зачинало вечоріти. Подорожні прискорили кроки до найближчого села, до котрого було ще три милі доброї лісової дороги. Розмовою скрочували собі час подорожі і не оглянулися, як довкола них почало темніти, як предмети ставали щораз невиразніші, зливаючися з іншими в темну стіну.

Нараз перед ними щось зашелестіло, немов кинувся який звір, виполошений із свого леговища. Петрій бістро поглянув за предметом, що втікав, але предмет не подобав на звіра. Петрій бачив, що се біжить щось біле просто, на двох ногах. Нараз те, що тікало, видно, запуталося ногами в гущавині і з розмахом гримнуло собою об землю, видаючи страшний людський зойк болю.

– Ти хто? Стій! – гукнув Петрій. – Стій, бо стріляю!

– Та я вже не тілько стою, але й лежу! – простограв утікач плачливим хлоп'ячим голосом. – Будьте ласкаві, панове, даруйте мені життя... я нічого не винен... змилуйтесь... не губіть мене!

—Що таке! — буркнув сам до себе Петрій. — Чи мене слух зводить, чи се й справді Іванко Довбушуччин?

І Петрій приступив до хлопця, що все ще лежав на землі і жалібно стогнав, просячи дарувати йому життя.

—Але ж бо мовчи, дурню! Кому треба твого комарового життя? — крикнув сміючися Петрій. — То ти, Іванку?

— А то ви, стрику Кириле? Слава тобі Господи, що ви надійшли... Я вже гадав, що згину в тій проклятій пустині!

— Ти що тут робиш? — питав Петрій, підіймаючи його й оглядаючи, чи не покалічився.

— Ні, стрицуню, я ніде не покалічився, лиш удалився трохи в голову і потовк собі коліно. Але се нічого. Коли ви тут, я вже не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку і, держачися його, ніби для більшої безпеки, за полу, говорив далі:

— Я вчора рано вигнав худобу до лісу і пасу. Аж приходять до мене Сенько й Ленько, Довбушукові сини, і кажуть: «Іванку, ходи з нами!» А я кажу: «А худоба? Хто буде худобу завертати?» А вони кажуть: «Не бійся, дурню, чорт худоби не забере! Ходи, татунько казали, аби ти йшов із нами!» А я знов до них: «Та пощо маю йти з вами?» Але вони мене один за одну руку, а другий за другу, та й кажуть: «Ходи, дурню, і не питай, коли кажемо!» Я пішов. Ми йшли лісами, дебрями, чагарями такими, що крий мати Божа, вони передом, а я за ними. Я собі геть ноги пооббивав, плачу, кричу, аби заждали на мене, але вони все кричать: «Борше, борше, ти, жабо мала, ми не маємо коли!»

— Я вже не питаю, біжу за ними щосили. Нараз вони стали, казали мені зачекати на місці, а самі полізли в дебру, та таку глибоку, темну та страшну,

що я боявся й заглянути до неї! Незабаром потім вилізли, несучи щось у мішках під полами. І знов зачали ми йти, але вже поволіше. Я питаю Ленька: «Що ви, вуйку, несете?» А він мені каже: «Мовчи, дурню!» Ми пішли далі. Аж десь геть із півдня зайшли сюди, ось тут, де та яма під берегом у дебрі. Там вони пішли до ями, а мені казали зачекати надворі. Всередині були досить довго, нарешті, вийшли вже без нічого. Ленько питає мене: «А що ти, Йванку, змучився?» А я кажу: «Ще й як!» – «На, – каже він мені, – тобі хліба і чекай тут, доки ми не вернемося!» – «А коли ж ви вернете?» – питаю я. «Ми не забавимо, – відповів Ленько. – Але пам'ятай, ані крок не відходи мені звідси!» – «А знаєш що, – додав Сенько, – я тобі дам роботу! Назбирай і наклади моху під суху ялицю, ми тут заночуємо. Але не важся мені йти там, – і показав яму. – Як ми прийдемо, то зараз пізнаємо, чи ти там був, а як так, то пам'ятай, що твоя смерть!» Я напудився¹ дуже, а вони пішли.

– Ну, і ти чекав на них? – питав Петрій.

– Ба, а як, стрику, чекав! Моху наносив, укусив два-три рази хліба, напився води з потоку та й чекаю, чекаю... нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, далі дивлюся, нема нічого небезпечного, то й ляг спати. Нині рано збудився, зачав оглядатися. Пригадав собі, де я, сів на свій мох та й сиджу.

– До ями ти не заглядав?

– Ні, стрику, я боявся туди йти: хто знає, що там!

– Ну, а чого ж ти туди нишпорив?

– Я ходив довкола, виглядав вуйків, а надибавши ту доріжку, сів коло неї, думаючи, що вони нею надійдуть.

¹Напудитися – перелякатися.

— Як так, то провадь нас до тої ями!

У душі Петрія засвітала несподівана надія, що відшукає свою згубу! Він не сказав Ісакові нічого, але за Іванком рушив у глиб цілком уже темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великим трудом можна було крізь них дібратися додолу.

Вони продерлися більше-менше до половини глибини дебрі й спинилися під грубезною сухою ялицею, вершок котрої Перун скинув їй самій під ноги.

— Ось тут мое місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи з утоми. — Ось тут можете переночувати на тім моху!

Тим часом Петрій добув гніт, який мав усе при собі. Бліде світло облило предмети довкола них, а темрява за ними стала ще густіша.

Подорожні оглянули мохову постелю, дерева довкола і подалися до темної печери, котру вижолобила вода в стрімкій стіні яру. Та пізніше людські руки, здається опришків, розширили її і зробили з неї вигідну криївку, заслонену гнилими трамами, густими корчами колючих ожин і всякого хабузу, що око невправного чоловіка ніяким чином не відкрило би її. Петрій знав її добре, і не раз вона ставала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші та мусив ховатися перед різними неприятелями, людьми і звірами. За Петрієм, остережно пробираючися крізь густі корчі ожин, ішов Ісак, а за ними малий Іванко. Він дуже був цікавий побачити, що сковали вуйки в тій темній норі.

Петрій пильно перешукав усі закутини печери, та не міг відкрити нічого. Аж за другим разом у щілині, котрої перше не добачив, знайшов два шкіряні мішки і, витягнувши їх, показав жидові.

— Ось моя згуба! — сказав Петрій.
— Яка згуба? — запитав здивований Ісак.
— Гроши, що мені вкрадено.
— То ті вуйки, про котрих хлопець говорив, були... Ага, вже зачинаю розуміти!

Петрій не відповідав. Усі вернули назад під ялицю, де мали спати, і, покріпивши тим, що мали при собі, полягали. Місяць піднявся саме на небі і, проридаючися крізь густе галузязя, ледве-ледве заглядав у лиця подорожніх.

Глибока тишина залягла цілий величезний бір.
— Спите, Кириле? — спитав по досить довгім часі Ісак виразним, але тихим голосом.
— Ні, не сплю, або що?
— Та нішо, я не можу заснути.
— І мені не хочеться спати.
— Говорім дещо.
— Та про що?
— Я маю вас щось запитати. Ви, здається, вернетe тепер додому, правда?
— От і я про те думав. Але я вже рішився: піду на Угорщину з вами.
— А то чого?
— Мушу тих бідаків увільнити з в'язниці.
— Що вам до них? Нехай злодії сидять!
— Ні, приятелю! — сказав Петрій. — Ви, певно, підозріваете мене, що я нещирій, скритий, і догадуєтесь, що більше знаю про злодіїв, ніж говорю. Воно й правда, та вибачте, що не можу вам сказати всього, як і що... Велика присяга в'яже мене, не можу нічого говорити, що могло би їм пошкодити, а, навпаки, мушу для них робити добро!

Ісак здивувався немало, почувши таке. Не допитував Петрія ні про що більше, тільки звернув розмову на інший предмет.

— Як ідете зо мною, Кириле, то я скажу вам ще щось, — може, вам воно придастися. Ті гроші, котрі ви тепер віднайшли, зложіть у банку в Сиготі. Се, певно, великі гроші, то з них наросте великий процент.

— То небезпечна річ, — сказав Петрій зі звичайною в русина недовірливістю до всяких спекуляцій.

— Нічого тут небезпечного! Я беру цілу справу на себе, а думаю, що мені можете повірити.

Петрій не сперечався довше й пристав на те, що казав жид. «Хто знає, — подумав собі, — в якій пригоді можуть стати ті гроші, як не мені, то комусь по мені!»

— А що буде з малим? — закинув Ісак.

— Малого відошлю додому, скажу йому добре куди йти, і най іде!

Й оба довго ще говорили про всячину. Нарешті їх перемогла втома, й оба поснули твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, що спав між ними, кидався і кричав крізь сон... Видно, вуйки нагнали йому немалого страху.

XI. ЛЮБОВ АНДРІЯ

Олеся Батланівна була гарна, дуже гарна дівчина. Андрій знов її ще з малку й давно, давно полюбив її. Ale любов його не була та пристрасна, гаряча, шумна любов, що вбирає любу особу яскравими фарбами ідеалу, що говорить багато про себе, добираючи найтонших барв, аби висловити найменші відтінки чуття. Се була тиха, сильна й повна саможертуві любов, ніжне прив'язання брата до сестри, бажання тихого, родинного щастя в житті.

Бувало, Андрій давнішими літами цілі вакації проводив із нею. Він щиро думав подружитися колись із тою гірською цвіткою. Він старався дати їй більше просвіти, аби тим зблизити її до себе. Навчив її читати й писати, впойов у неї любов до рідного краю й освіти, доставляв їй книжки, котрими могла просвічувати свій ум і своє серце.

Батько Олесі, що був у громаді війтом і вважався одним із перших багачів, не спиняв того. Він пізнав щирі наміри Андрія й лишав дочці досить часу читати та розмовляти з Андрієм.

По відході батька на Угорщину Андрій подався зараз до Батлана. Йому хотілося побачити свою цвітку, як звичайно звав Олесю, поговорити з нею, почути її щирі слова, – та йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися зі своїх діл та почувань. Його в'язала присяга...

Батлан сидів недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хоч і не новою вже хатою простягався старанно оброблений і управлений город під ярину. Саду, як звичайно в горах, не було. Сильні морози й каменистий ґрунт не дають розвиватися кращим овочевим деревам.

Увійшовши в хату, Андрій застав у ній тільки старого Батлана, що лежав на постелі від учорашибної бійки, та стару сумну Батланиху, що заходилася коло нього. Олеся полола в городі. Батлани привітали його чемно.

– А все-таки ви ще про нас не забули, Андрійку, – сказала стара весело.

– От дала би ти спокій зі такою дитинячою назвою, Юстино, – озвався з постелі Батлан, – адже панич уже не дитина, щоби ти їх кликала Андрійком.

— Ну, ну, нанашку, я тим дуже тішуся і зовсім за те не гніваюся! Хіба в нас у школі інакше кличуться ученики між собою?

Й обое старі почали щиро й зі співчуттям розпитувати Андрія про шкільні часи, про товаришів, про повернення.

— А де ж Олеся? — запитав, легко червоніючи, Андрій.

— Ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але й моїх не вільно кидати їй у кут, — сказала мати, котра, видно, гордилася своєю дочкою. — Пішла в город. Там щось треба обполоти, а я мушу сидіти дома! Бачите, яке нещастя нас постигло, і то на гладкій дорозі?

І за тим словом показала на старого, котрий лежав на постелі, обв'язаний хустками.

Андрій короткими, але щирими й сердечними словами виразив свій жаль задля того нещастя, а по короткій розмові вийшов у город шукати Олесі. Вона саме скінчила роботу і вертала додому, коли нараз побачила гостя.

— Ах... Андрію... се ви! — скрикнула, весело йдучи йому назустріч і подаючи руку. — Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Кілько раз я вас уже просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я дівчина, не панна!

— Ну, ну, не гнівайтесь, Олесю... я так... забувся! Але як же ж ви тут проживали на селі?

— А як же би... спокійно! Трохи було нудно без вас, — сказала вона, почервонівши, — але зато я мала ваші книжки. Що за гарні річі, — як я їх читала, то й спати не хотілося, все би читала! Але чекайте лише, щось-то я вам такого мала сказати!

Ага! Коби ви знали, який мені сеї ночі сон дивний приснivся!...

— Ну?

— Е, ви би хотіли, щоби я вам його під голим небом говорила? Вертаймо до хати. Мамуня десь уже злагодили дещо, ви будете кріпитися, а я тим часом розповім. Я ще нікому того не оповідала, то будуть і мамуня, і татуньо слухати. Не знати, що вони на те скажуть?

І вернули обое до хати, де Батланиха вже накрила стіл чистим білим обрусом і заставила на нім попросту, та смачно зварений сільський обід.

— Бачите, Андрійку, — позвольте називатися так, бо я, стара, вже так до тої назви привикла, що не втну інакше! Ми нині троха запізнилися з обідом, тож, будьте ласкаві, Не погордіть нами й пообідайте з нами разом, по-давньому.

— Але ж я вже обідав дома, — сказав Андрій.

— Се нішо, не перейстеся, — жартувала Олеся.

Андрій усів за стіл обік старого Батлана, котрого жінка підвела з постелі й посадила за стіл. Олеся не сідала разом із ними. Вона була за господиню і, приносячи страви, оповідала свій сон.

— Пригадуєте собі, Андрію, як ви давніше часто мені розказували про ту страшну хвилю, коли на вас у лісі під Чорною горою напали медведі? Отож-то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що саме вечоріло. Сонце на заході обливало хмари кривавим світлом, а на нім темними рисами вирізувалася Чорна гора. На найвищій кам'яній іглиці стояв той сам високий старець із похиленою головою і з руками нахрест на груді, той чоловік, про якого ви мені оповідали. А під горою серед скальних, гострих відламів я бачила вас, як ви дерлися вгору. Нараз за вами вирвався

якийсь страшний, чорний чоловік, ухопив вас за руки і з розмахом кинув у глибоку розвалину, на дні котрої стриміли щербаті зуби гострих кам'яних відломів. Немов червона блискавиця, злетів таємний старець із вершини іглиці й підхопив вас на лету на руки. Щербаті кам'яні зломи розступилися під ним, глибока пропасть дихнула холодом і чорною темнотою, а в тій самій хвилі ви провалилися оба в глибину. А чоловік, що вас кинув, від великого розмаху стратив також рівновагу на гострій скалі й гримнув собою тяжко на другий бік на такі самі щербаті, гострі кам'яні зубці. Я чула страшний, смертний стогін його, бачила кров, що близкала високо догори. Я стояла, здавалося мені, десь нібито на камені, а підо мною шуміли і близкали хвилі глибокої ріки. Я бачила все те, і серце в груді стялося ледом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися. Нараз видалося мені, що з густого лісу вирвалися два страшні медведі і зачали мене шарпати. Я стояла мов окаменіла. Бачила глибокі рани, чула біль, та не бачила крові і кричати не могла. Нарешті в страшному відчаю я добула всіх сил і з окриком кинулася зі скали в глибокий шум води, що розприслася підо мною сріблом. Я ще останній раз закричала і в тій самій хвилі пробудилася.

Старі різно толкували той незвичайний сон. Андрій мовчав. Його лице покрилося хмарою задуми і меланхолії, що виступала в нього все на саму згадку про страшну пригоду з дитинячих літ. По обіді попрощався з Батланами і пішов додому.

Мати сиділа сама дома і шила. Слуги порозходилися до роботи, тільки недужий старець стогнав і кричав охриплим голосом якісь невиразні

слова, перериваючи загальну тишину. Лице старця все ще було таке ж страшне, як учора, й Андрій не міг без внутрішнього зворушення глянути на нього. Загальна тишина в домі немов очарувала його. Він вийшов під хату і, сівши на приспі, потонув у думках.

Уже зближався вечір, й Андрій усе ще сидів у задумі на приспі. Душа хлопця була в дивнім настрою. Враження двох останніх днів сильно її зворушили і, здавалося, надовго прогнали її спокій і рівновагу. Усе мішалося в його уяві... Почуття одні за другими тислися, мов тумани в темний лісистий звір, – він не міг ні одного з них зрозуміти, хоч кожне відчував окремо й виразно. Вкінці над усіми думками запанувала одна думка, перед ним виринуло поле його роботи, пусте, тернисте. Його добродушна натура все насувала йому на ум вагання щодо злоби Довбущуків, усе шептала йому: «Хто знає, чи не можна би щирим, приятельським способом порозумітися з противниками? Хто знає, чи не далося б привести до згоди обі родини і з так великими засобами, які були в руках Петріїв і Довбущуків, зачати зараз роботу для народного добра, по селах і містечках закладати руські народні школи, попирати шкільну руську молодіж, аби виробити з неї народну щиро руську інтелігенцію». Такі думки, як світляні огники, блискали перед його уявою і щезали, блискали і щезали, та, виринаючи щораз частіше, поволі скріпляли в його серці намір пробувати щастя, першому подати завзятим противникам руку до згоди. Не можна заперечити, що тут було також і немало молодечого егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивування батька, як він, вернувшись з Угорщини, довідається про згоду і щиру дружбу Довбущуків

із ними, уже тепер чув похвали, котрими батько вихваляє його рішучий крок.

Темнота, що поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки. По вечері заснув Андрій, поклавши собі в голову – неодмінно завтра піти на Довбушуківку і подати ворогам руку до згоди.

XII. СТАРА В ПУСТИНІ

Загляньмо ще раз у Довбушуківку. Темна, але погідна тепла ніч прикрила землю. Уже пізня пора, і в Довбушуківці всі, здається, полягали спати. Тільки в одинокій просторій пустині мигтить блідий каганець і непевним блиском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

«Пустинею» звалася, як уже давніше згадано, маленька, віком похилена і ніким не замешкана хата на збочі Довбушуківки. Там, як казали, родився Олекса Довбуш.

Каганець світив блідо. Крізь щілинки полупаних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобілені стіни були порохняві й погризені черв'яками. У самій хаті не було нічого, крім старої дерев'яної лави і грубої ялової колоди насередині, яка, здавалося, була ще з тих часів, як на подібних колодах падали невинні руські голови.

За якийсь час увійшли до хатини брати Довбушуки. Попереду йшов, схиляючися вдвоє, понурий Олекса, прикусуючи долішню губу, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

– Уже пізно, а наших нема! – сказав Демко.

Олекса мовчав, схиливши велику, як таран, голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє? — відізвався Демко, звертаючися до Олекси.

— І як мені не гніватися, коли то твоя вина, що ми мусимо дальше завдавати собі муки і праці з тими поганцями? Уже були би їх обох певне мали тепер у руках!

— Що ж робити! Роздумай сам, чи я винен, що крикнув нехочачи з болю? Ну, але не бійся, швидко ми за те гарно відплатимося їм!

Знов наступила довга мовчанка. Олексі, видно, не хотілося говорити. Демко зачав перший:

— Олексо, не чути нічого про твоїх синів? Прийдуть нині на збір?

— Не прийдуть.

— Ба, але товариші чекають на поділ грошей. Що ти їм скажеш?

— Скажу їм, що нема хлопців із грішми!

— Але де ж вони? Я їх дома не бачив.

— Ну, я був би дурний держати їх дома, як знаю, що прокляті пройдисвіти могли би кождої хвилі прийти по них. Я їх вислав, аби скрили гроші, доки я тут із товаришами не впораюся.

— А як же ти хочеш з ними впоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Чекаю, доки мені не зловлять Петрія, а пото́му...

— А потому?

— Брате, можна спуститися на тебе?...

— Як на себе самого! Хіба не знаєш, що й мені треба позбутися того небезпечного спільництва?

— Як так, то добре! Робімо разом! Як закінчиться робота з Петріями... треба скликати їх разом у лісі, на Чорній горі... і там почестувати...

Се останнє слово вимовив Олеска якимось дивним тоном. Демко ще не догадався нічого і допитливо поглянув на брата.

— Гай, тож-то дурна голова! Я цілком чесно думаю... Принесемо барилку горілки, заправленої різними коренями, та й годі!

Тепер Демко порозумів пекельну думку брата і затремтів на цілому тілі.

Під хатою щось зашелестіло. Олекса замовк і став надслухувати.

Довкола було тихо.

Правду сказав славний поет: «*Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss!*¹» Так сталося і з Олексою Довбушуком. Спочатку незлий чоловік, він міг би під добрым проводом стати й цілком добрым. Але батько його впоїв у нього смертельну ненависть до Петріїв, що, мовляв, стараються на всякий спосіб знищити його рід і його самого, правого спадкоємця Довбушевих скарбів. Зовсім природним наслідком того було, що Олекса звик до неробства (бо ж мав мати Довбушеві скарби), що звик усяке нещастя, всяку недолю, котра його постигла, складати на шию Петрія, що зачав рішуче думати про відплату злом за зло, про знищення Петріїв. Тому з'явився з шайкою лісових розбишак, а тепер, як побачив, що їхня спілка може більше зашкодити, як помогти йому, наважився на страшну річ — усіх потруїти! Демко похнюпив голову, почувши страшні слова.

Оба брати довго мовчали, не сміючи глянути один на другого.

Нарешті з криком і галасом увійшли товариші, і зачалася нарада.

Олекса говорив їм про свої плани, як би то дістати Петрія в руки, як його допитувати і мучити, аби показав місце, де скрив скарби Довбуша, та нічого

¹Це прокляття лихого вчинку, що, народжуючись, раз у раз мусить плодити тільки зло (nîm.).

не згадував про гроші, які при помочі тих самих товаришів удалося йому вислідити і викрасти.

— А ба, ватажку, — відізвався один низенький, живий і досить добре убраний нероба, — та же, здається мені, головна мета, чому ми сьогодні зібралися, був поділ винайдених грошей! Де ж ті гроші? Давайте їх сюди, нехай порозділюємо!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни. Він спокійно відповів:

— Ще нема синів; вони пильнують грошей у горах, і я казав їм нині принести їх сюди. Вони надійдуть незабаром.

— А хто їх там знає? Може, їм там трапилася яка біда, — сказав несмілим голосом Демко, котрого в грудях душило ще після страшних слів, які чув від брата.

Розбішаки зачали бурчати на спізnenня. Вони сподівалися вже застати все готове, а тут незадовго й ранок. Олекса сидів тихо. По хаті йшла голосна розмова про різні злодійські штучки, аж нараз заскрипіли двері хатини і, мов мара, всунулася досередини стара Горпина в довгій білій сорочці й білій намітці. Вона звільна подалася насеред хати, а каганець освітив у тій хвилі її страшне лице. Очі її блищали диким вогнем, а червоні обвідки повік надавали їм іще більше страшного виразу.

— А поздихали би ви всі! Щоб ваші діти попере-водилися, та щоб вашу роботу Бог прокляв! Я дав-но сліджу за вашими поступками, синочки любі, і тілько вам кажу: «Нехай вас Бог проклене так, як вас прокляв батько, якого ви, збитого, викинули у ліс, як вас ось тут проклинає мати! Щоб ви на ши-бениці позадирали ноги, а круки щоб вам заспівали похоронну пісню, щоб поклювали ваші тіла! Щоб усе, що зачнете робити, вийшло вам на безголов'я!»

Олекса без слова вихопив ніж із-за пояса і замахнувся ним на матір, та Демко здеряв його за руку.

— Пусти! — крикнув Олекса.

Тим часом стара, мов відьма, зникла з-поміж них.

— Стій, — спам'ятував його Демко, — дай спокій дурній бабі! У них усіх така вже натура, що мусять кричати! Але той крик — то пустий вітер!

Олекса сів знов. І знов зачалися наради, знов залинуали сміхи і жарти, але всі щораз неспокійніше дивилися на обох братів, що не мішалися до їхнього товариства і мовчки сиділи на лаві.

— Ми, здається, надурно ждемо на ваших синів і на наші гроші, ватажку, — промовив той самий низенький чоловічок, що перед тим говорив. Він мав прозвище Невеличкий.

— Ну, то розходіться тепер, а за три дні чекаю вас тут знов. Я гадаю, що мої сини до того часу вернуть.

— Е, нехай чорт забере твоїх синів, коби лише наші гроші вернулися! — буркнув під носом Невеличкий і вийшов.

Довбущук не чув тих слів, він потонув у тяжкій задумі. Незабаром усі товариші вийшли і щезли в поблизькім лісі.

— Слава Богу, якось сей раз минулося! — аж легше відітхнув Олекса.

— Нащо ти їх за три дні сюди скликав?

— Я вже знаю чому! Ходи, я тобі розкажу по дорозі! Час іти спати!

Демко взяв каганець, й оба брати вийшли, зачинивши за собою двері.

Та товариші, як лише увійшли в ліс, зараз пристанули й утворили колесо довкола Невеличкого. Невеличкий стояв поважно всередині.

— Що, що? Що вони говорили із собою? — питали всі разом.

— Пст! — шепнув Невеличкий, поклавши палець на уста.

Товариші зрозуміли знак і замовкли. Невеличкий оповів їм тихцем розмову обох братів, яку підслухав. Усі аж об полі руками вдарили.

— Ось воно що! А ми їм вірили!

— Ми їх розірвемо на кусні, ми їх посічемо! —кричали деякі.

— Стійте! — говорив Невеличкий. — Я маю гарний план, оповім вам потому. Але тепер треба нам ще слухати їх і лиш не треба їм нічого дати пізнати! Треба ж дістати в руки Петрієві гроши! А тепер кождий на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші й миттю, мов нічні сови, розпурхнулися по лісі.

XIII. АНДРІЙ У ДОВБУЩУКА

На другий день рано по сніданні, не сказавши навіть матері нічого про свій намір, вибрався Андрій, повний надії, на Довбущуківку. Серце його мимовільно стискалося зловіщим прочуттям. По дорозі вступив до Батлана. Старому було вже далеко ліпше, а Олесі знов снилися неспокійні сни. І їй нічого не сказав Андрій про свій намір. Та вона така була неспокійна, так рада була його довше при собі задержати, що старі аж дивувалися. Мати мусила їй навіть зганити те, що так довго задержала Андрія. Розставшися з Андрієм, Олеся почула себе так самітною, так неспокійною, що сльози самі від себе виступали їй на очі й котилися по її гарнім лиці. Вийшла з хати, аби на самоті виплакатися, хоч сама не знала, що з нею робиться.

Андрій із тяжким серцем ішов дальше. Його запал, здавалося, поволі остигав, але він таки рішився будь-що-будь поставити на своїм і спробувати, чи не вдасться привести добрим способом роз'єднані родини до згоди.

— Слава Йусу Христу — промовив він, входячи до Олексової хати.

Матрона, що заходилася коло печі й варила барболі на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, про котрого її чоловік згадував не раз із такою злобою. Вона не знайшла в груді голосу, щоб відповісти на його привітання, лише переляканим, майже мертвим лицем дивилася на нього. Олекса спав іще після нічної наради, та Матрона не сміла перестерігати Андрія при ньому. Вона боялася свого чоловіка, навіть тоді, як спав.

Андрій здивованим, але спокійним оком поглядав на ту непривітну оселю. Його очі падали то на нещасливу жінку, що мов тінь стояла коло печі, то на нутро помешкання. Все було занедбане, давно не чищене й брудне та проймало непереможною відразою. Олекса в брудній, давно не праній сорочці лежав на постелі, маючи під головою приколоток¹ соломи, накритий брудною веріткою. У горішній часті хати клубився дим, як се звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого поганого мешкання.

У тій хвилі Олекса проворкотав щось крізь сон під носом і пробудився. Обернувшись, побачив гостя, — й око його засніло дикою радістю.

— Матроно, а се хто у нас? — запитав своїм медвежим голосом, немов не довіряючи власним очам.

¹Приколоток — невеликий околот (сніп житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту).

— Я, Олексо, я, Андрій Петрів. Маю з вами дещо поговорити, — сказав Андрій, бачачи, що Матрона стойть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести.

— То ви, паничу? — відказав Олекса на око байдуже, але в дійсності нутро його заграло дикою радістю. Він ліниво встав і сів на лаві проти Андрія.

— А чули ви, паничу, що до нас на Довбушуківку не вільно заходити нікому з вашого села? — запи-тав якось нехотя.

— Чув дещо, але думаю, що се для нашої розмови зовсім байдуже.

— А може, й не байдуже, — відповів Олекса. — Але цікавий я, — додав знов повільно й холодно, — чому ви, паничу, так пильно забагли говорити зі мною, що аж тут мене вишукали?

— Річ дуже важна, Олексо! Я, як прийшов сюди, аж напудився вашої нужди... Я й перед тим уже чув про неї, але не давав віри!

— Ого! Усі ви такі. Не можете дати віри, що комусь тісно, і тиснете ще гірше! Я цікавий, чого він хоче в мене добитися тим милосердним голосом? Щось його дуже приперло або, може, хоче мене ще з моєї хати так вигнати, як мене вигнав із села! — воркотав напівголосно, ніби сам до себе, Довбушук. А Андрій, удаючи, що нічого не чує, говорив далі:

— Мій батько пішов учора на Угорщину за яки-мось пильним ділом, от тим я задумав сам піти до вас і подати вам руку до згоди.

Ті слова вимовив Андрій цілком спокійно, не прочуваючи, кілько нещасливих наслідків мати-муть вони для нього.

— Куди пішов, кажете, ваш батько? На Угорщи-ну? — повторив Олекса. — А не можна знати, чого йому там треба?

— Не знаю! Щодо того, що я вам сказав, то я...

— Вибачайте, що вам перерву, паничу, — сказав, устаючи, Олекса і, взявши жінку за руку, вийшов із нею до сіней, заперши за собою двері.

Андрій лишився сам. У його голові щораз ясніше укладався план розмови з Довбушуком. Та ось Олекса увійшов знов, сам, без жінки.

— Знаєте що, паничу? Тут не місце нам до такої важкої розмови. Чи не ліпше піти нам до нашої «громадської канцелярії»?

— Ов, у вас і канцелярія є? Ну, то ходімо, ходімо! Моя справа й так доторкається цілої вашої «громади»!

Довірливий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій «канцелярії», і пішов за Довбушуком до пустині. По дорозі побачив лице старої Горпини, котра, побачивши їх обох, тріснула дверима своєї хати, замкнула їх ізсередини.

У самих дверях пустині здибли Матрону, усе ще бліду й перелякану, як її рука тремтячи зачиняла двері, а вона сама бічною стежкою пішла додому.

Коли ввійшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно, як побачив ту пустку, ті відлюдні, самітні стіни, як побачив ту колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, закарбоване й затесане на обох кінцях, і сокиру.

«Що то буде?» — питав він сам себе, та не вмів найти в голові на те питання доброї відповіді.

— Сідайте, паничу! — розказав спокійним, але твердим голосом Довбушук.

Андрій усів на лаві й став розглядати стару хату.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити про згоду? Так? А, то дуже добре, як ви вже раз нагадали собі віддати правдивим власникам те, що

їх, – бо я думаю, що не під іншою умовою йдете зі мною на згоду!

– Як се розуміти?

– А так, що ви віддасте нам добровільно Довбушеві скарби, усі до останнього гроша, а тоді можемо говорити далі.

– Того не можу зробити, – відізвався живо Андрій, – бо се не в моїй силі. Мої умови такі: ви присягнете, що будете жити в широті й братній єдності з нами, а по якімось часі, як ми побачимо, що то правда, розпочнемо разом працювати Довбушевими скарбами на добро народу.

– Такої ти співаєш? – крикнув Олекса. – А знаєш ти, смаркачу¹, що той, про скарби котрого ти так спокійно говориш, мовби про свою власність, що той Довбуш тут родився, у тій хаті, котру ти тепер поганиш своєю проклятою особою? А знаєш ти, що ти тепер цілком у моїх руках, і що се власне допоможе мені дослідити тайну, де ви, скажені собаки, сховали мое наслідство?

Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк. Але до останньої хвилі рішився держатися спокійно й не дразнити більше Довбущука, що стояв перед ним, грізний і понурий, вперши очі в його лиці.

– І як же ви тим дійдете тайни? – спитав усміхаючися парубок!

– Побачиш! Як лиш зараз не скажеш, де Довбушеві скарби, і як мене зараз не заведеш на те місце!

– Олексо, – відповів Андрій, – не думайте, що ви погрозою або навіть муками дізнаєтесь від мене про ту тайну!

¹Смаркач – шмаркач.

— Так? То побачимо! — крикнув Олекса, й очі його заіскрилися диким, скаженим огнем.

І заки Андрій міг ще про щось подібне подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межи очі, що Андрій головою рівносильно другий раз ударився об стіну. Той подвійний удар додразу заглушив його. Із диким реготом порвав його Довбушук за груди й кинув ним, безсильним, звінувши¹ його, як грудкою, до землі. Кров бризнула Андрієві з уст і носа, затріщали від страшного удару кості. Олекса цілим своїм тягарем звалився на нещасного, прикляк йому на груди й одним рухом розірвав на ньому сорочку, зробив із неї шмату, а нею забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки не міг кричати, але й ледве міг дихати. Потім шнуром, що лежав на колоді, зв'язав Андрієві руки, для більшого болю перев'язавши великі пальці так, що тут же під шнуром виступила кров.

— Скажеш, де Довбушеві гроші? — більше сичав, ніж говорив Олекса, притискаючи ще сильніше груди Андрія.

Але Андрій стратив цілком притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбушук другим кінцем сирівцевого² шнура зачав щосили сікти Андрія по голих плечах і грудях. Біль отверезив бідолаху, його очі зайшли кров'ю, на плечах і на грудях під ударами повиступали червоні довгі смуги, а декуди й кров поплила.

— Скажеш, де Довбушеві скарби?

Андрій кивнув відмовно головою.

¹Звинути — скрутити.

²Сирівцевий — зроблений із сириці (недубленої шкіри (переважно телячої, свинячої або верблюдячої), обробленої жироми речовинами, які роблять її дуже міцною та еластичною).

— Так? Ну, то чекай! Видно, ще тобі мало!

Й Олекса розпочав дико, по-звірячому мучити Андрія. За кожною новою мукою питав його про місце сховку Довбушевих скарбів, та Андрій стравив притомність і не рушав уже навіть головою. Але Довбущукові було, видно, мало тих мук. Він витягнув свою жертву на лаву й повісив на грубий дерев'яний гак у темному куті.

Андрій висів омлій... Шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло й проїдалися аж до кості.

— Собачий син, я його пробуджу зі сну!

І з тими словами Довбущук вхопив коновку з водою, що стояла в куті, і вилив на Андрія — не тому, аби його протверезити, але наглою зливою побільшили його муку. Нешчасливий затрясся на цілім тілі й прокинувся.

— А що, паничу, скажеш тепер по широті всю правду? — питав із насмішливим поглядом Олекса. — Правда, у мене гарні способи приневолювати чоловіка до широті? Ну, ну, маєш ще час роздумувати собі, чи сказати, чи ні! Уночі прийду знов до тебе й запитаю, як надумався.

І з тими словами Довбущук вийшов, позамикавши двері й лишаючи нещасного закривленого хлопця тяжким болем і ще тяжчим душевним терпінням. Андрія мучила й нищила сама згадка, що ні батько, ні мати не знатимуть, де і як він загинув, бо він знов, що смерті йому не минути.

XIV. ІЗ В'ЯЗНИЦІ

— Покликати сюди Ленька й Сенька Довбущуків! — крикнув окружний суддя в Сиготі, а судовий

слуга подався з тим приказом до темничного сторожа.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваша справа не має нічого спільногого з молодими Довбушуками?

— Я знаю їх, знаю їхнього батька, і ніколи мешні не прийшло би було до голови підозрівати їх, — навпаки, я навіть власним коштом посылав їх до школі!

— А стражники переловили їх на границі, думуючи, що вони пачкарі, що перепачковують тютюн через границю, бо за тими пачкарями давно вже стежили. Ale виявилось, що то не вони, бо правдивих пачкарів рівночасно також зловлено й вони призналися, що тих молодих людей цілком не знали. Ми були би їх уже нині рано випустили, але надійшла телеграма від поліції з Б., аби придергати таких і таких двох людей, запідозрених за крадіжку. Тому й задержано їх.

— Цілком справедливо, але коли се була помилка й мої гроши знайшлися, то я прошу випустити їх якнайскоріше!

Ta розмова велася між окружним суддею й Петром у судовій залі в Сиготі.

У сій хвилі впроваджено під сторожею Ленька й Сенька Довбушуків. Вони стали коло дверей.

— Знаєте цього чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько й Сенько одубіли, побачивши Петрія. Вони подумали, що аж тепер їм прийдеться до всього призналися й гнити у в'язниці. Вони поблідли й не могли сказати нічого.

— Що ж? — питав суддя. — Кажіть правду, бо як ні, то собі ще більше пошкодите!

Сенько вже хотів кинутися до ніг судді й призналися до злодійства. Він був молодший і гарячіший,

скоро вибухав гнівом, ненавистю й злобою, але так само скоро тратив відвагу.

Та Ленько, мабуть, пізнавши, що хоче робити брат, стиснув його сильно за руку й рішучим, хоч трохи тремтячим голосом сказав:

— Знаємо!

— Хто він?

— Кирило Петрій, із нашого села.

— Мав він що коли з вами?

— Мав, а навіть посылав до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийдеться їм до всього признатися, але оба вони немало здивувалися, коли суддя відвернувся від них і велів випровадити їх.

Коли брати вийшли, суддя звернувся знов до Петрія:

— То ви просите випустити тих хлопців?

— Прошу дуже, ласкавий пане суддє, і то тим більше, що мої гроші, як я вам сказав, уже знайшлися!

Суддя не супротивлявся довше. Обох молодих винуватців, що вже не знати чого сподівалися, зараз випустили з в'язниці. Парубки бігцем, не задержуючися, побігли містом і не спинилися, доки не побачили себе серед чистого поля.

— Леньку, той Петрій — то таки добрий чоловік! — відізвався перший Сенько. — За таку велику шкоду, що ми йому зробили, ще нас, як казали стражники, увільнив з арешту! Мені жаль, що я його все ненавидів! Коли би нас батько не відібрав був зі школи, ми би, може, були вийшли на добрих людей!

Але в Ленька глибоко вкорінилася ненависть, тому й він сказав:

— Е, дурний ти, Сеньку, зі своїм жалем! Петрій, собака, мусив мати щось інше на оці, що нас

увільнив! Я йому не вірю, і то навіть тоді, коли нам, як здається, добре робить!

Та коли прийшли до печери, де сховали крадені гроші, немало засмутилися, не знайшовши ані грошей, ані Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не задля незвичайної велиководушності увільнив їх, а для того, що вони йому вже були нешкідливі.

— Певно, дурень Іванко все розповів. А не казав я татові, що не треба такого бубна брати з собою, коли він не то що не допильнує нічого, але ще й може зрадити місце сховку! — говорив Ленько.

— Собака, — буркотав Сенько, у якого давня ненависть під впливом свіжого розчарування ожила з більшою ще силою, — я думав, що він велиководушний! О, але я йому ще покажу себе! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як були!

Сенько був із тих людей, у яких пристрасті та зворушення спалахували скоро; його брат натомість був повільний у словах, але завзятий і скорий до діла.

Довбущуки йшли довго мовччи. Уже сонце клонилося до заходу. Голод зачав їм докучати щораз більше. Вони сповільніли крок. По якімось часі здибали в лісі одного із своїх товаришів, відомого вже нам Невеличкого, який зручно підслухав мимулої ночі розмову обох братів у пустині. Він перший побачив Довбущуків, сидячи серед густого широколистого ліскового корча, притаївшись там, мов лис. Пізнавши їх, виліз без шелесту із своєї криївки й несподівано вдарив обох разом іззаду по плечах.

— Здорові були!

Оба парубки здригнулися, почувши людський голос у тій пустині. Але, пізнавши товариша,

втішилися й оповіли йому всі свої пригоди, скриваючи лише се, що знали про переховання крадених грошей. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці й руках пробивалося таке довір'я до їх слів, що Довбушуки заспокоїлися і просили його, чи не дав би їм дечим занестися¹.

— Чому ж би ні? — сказав Невеличкий усміхаючися і вийняв з торби довгу бляшанку з горілкою та великий кусень хліба.

Хлопці раді були знати, що Невеличкий робить у тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, які наші справи? Ваш батько провідав сьогодні, що Петрій пішов на Угорщину, та розставив по дорогах чати, аби його дістати в свої руки. А правда, що мое леговище було добре й ви навіть не були би мене відкрили? Я сам вибрав собі його!

Покріпившися, хлопці пішли далі, а Невеличкий усміхнувся іронічно, поховав усе в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно робив, коли був задоволений із себе і зі своєї роботи, подався назад на своє леговище.

Та й Петрій був задоволений зі своєї справи в Сиготі. Вийшовши від судді, здібав недалечко Іса-ка, що був цікавий, як його новий приятель покінчив справу.

— Добре пішло, — сказав Петрій і оповів жидові все.

— Може, по-вашому воно й добре, але мені так не здається. Хоч ваші гроші знайшлися, та все-таки треба було, аби злодії відпокутували за своє! Та про мене, не мені вам розказувати, я вас тільки хотів запитати, що тепер робитимете?

— Та бачите, я хотів іти додому.

¹Покріпитися.

— Е, де тепер, під ніч пускатися в ліси? От, ходіть ліпше зі мною, я заведу вас між чемних й учених жидів, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвилин і вирішив таки лишитися. Він думав, що скористає дещо з розмови з «чемними та вченими» жидами, переночує, а завтра рушить у дорогу додому й буде дома ще перед вечором. Надто треба було ще залагодити грошові справи, бо Ісак обіцяв зложити його гроши в однім банку на проценти. Залагодивши грошові справи, попровадив Ісак Петрія до одного із своїх приятелів, АRONA, у якого ввечері мала відбутися нарада й довша розмова «вчених і чемних» жидів.

Ця розмова переконала Петрія, що ні галицькі, ні угорські русини не зможуть піднестися ні матеріально, ні морально, доки жиди не зближаться до народу економічно й духовно, доки з п'ярок та визискувачів не перемінятися на продуктивних горожан держави і не позбудуться своїх расових та класових упереджень.

XV. ПОВОРОТ ПЕТРІЯ

Сонце хилилося вже геть із полуудня, у лісі скісно проблискувало вже його проміння крізь галузі ялиць і смерік, коли Петрій вертав з Угорщини. Уже минув те місце, де так несподівано здібався з Іванком, та й не завважив того. Ішов задуманий, як звичайно.

— Дай Боже добрий вечір! — відізвався голос за ним.

Петрій оглянувся й побачив чоловіка невисокого росту, у поряднім одязі. Се був Невеличкий,

котрого Петрій не знав. Його вигляд нічим не зраджував його опришківського ремесла. Зрештою Петрій мав за поясом пістолет, а незнайомий, окрім торби й палиці, не мав при собі нічого, з чого можна би було міркувати про його ворожі наміри.

Привіталися, як Бог приказав, і зайшли у звичайну господарську розмову. Невеличкий виявив у господарських речах стільки досвіду й розуміння, що Петрій говорив із ним не без приємності.

Чим більше зближалися до краю лісу, тим жише говорив Невеличкий, піштрикаючи пальцями лівої руки. Розмова перейшла на ліси та на лісництво.

— Треба вам знати, що і я злісний і стрілець, але приманую звірину по більшій часті в засідку, у сіть.

При тім він засміявся голосно. Рівночасно вийняв із-за ременя невеличке мідяне свистальце і свиснув ним три рази. Різкий тон розбігся далеко по лісі. Петрія не здивував той свист після попередньої розмови. Але безпосередньо по тім почувся голосний вистріл серед загальної тишини, будячи в околичних горах голосний відгук...

— Гурра! — почулися окрики зі всіх боків.

Лім затріщав, і Петрій почув, що до нього зі всіх боків збігається багато людей.

— Гурра, от де наш пташок! — почувся між ними, уже цілком близько, голос Олекси Довбущука.

Петрій побачив, як із гущавини висувався на стежку його противник, але не strатив притомності.

— А, так? — крикнув він і вихопив пістолет із-за пояса, мірячи ним у Довбущука.

Хотів вистрілити, але курок ценькнув¹ о кремінь, підсипка саркнула², а пістолет не вистрілив.

У тій хвилі Невеличкий відбив палицею руку Петрія, а схилившися зруечно, обхопив його обома руками в поясі.

— Тепер він наш, берімо його! Тепер нас шершень не вкусить, — крикнув весело Невеличкий.

Опришки окружили Петрія й стиснулися довкола нього так, що не міг навіть рушитися.

— Берімо його, в'яжімо! — командував Олекса.

Петрій пізнав, що всякий опір даремний, що він зовсім безоружний, тому спокійно дав із собою все робити, що хотіли його вороги; він знав, що опір ішё більше роздразнив би їх. Він мовчав і смілим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в'язали його руки.

— Ну, ну, Петрію, — став казати з усміхом Невеличкий. — Прошу вас, не гнівайтесь на мене за ту штучку! Я міркую, що ви, розсудливий чоловік, ще й похвалите мене за проворність!

Тим часом товариші вже зв'язали Петрія й заткали йому рот. Олекса й Демко надзирали пильно, аби все було тісно й сильно, і насмішливими поглядами мірили раз у раз свою жертву.

— Бачиш, Петрію, що й на тебе прийшла пора закушувати наших рук! — казав Демко.

Олекса, оглянувши шнури, крикнув до своїх:

— Далі наперед на приготоване місце!

Два товариші прискочили до Петрія і взяли його за рамена. Один пішов перед ними, а решта ззаду, і в такім супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного й невільного нічлігу.

¹Ценькати — дзенькати.

²Саркнути — спалахнути.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебер, на споді котрих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням і поваленими трамами, здіймався, мов острів, високий, недоступний, круглий, зверху плоский стіг, високий, боками обривистий, а на версі порослий грубими столітніми смереками. У їх стіп лежала безліч гnilого лому, попереплітаного ясно-зеленими смугами повзкої нетоти¹ та розлогими, густими корчами ожин. Лиш одна вузенька стежечка вела крізь завади вгору на досить широку поляну, про котру ніхто з довколишніх селян не зінав, певно, крім властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв прегрубий, з кори обдертий і зверху надломаний пень, котрий міг би не одно оповісти, і від того оповідання не одному слухачеві застигла би кров у жилах. Тепер чекав його знов один із тих давніх празників!

Із великим трудом дісталися розбишаки зі своєю жертвою на ту поляну.

— Ну, ми на місці! — крикнув, тяжко відсапуючи, Демко, що перший вийшов на поляну і як довгий простягся на м'який, густий мох, що зеленим руном покривав цілу її площау.

— Розложім огонь, товариш! — сказав Невеличкий.

І зараз кинулися два товариши та запалили купу сухого лому. За хвилину облилася та безлюдна за-кутина яскравим світлом, а старі смереки цікаво поглядали на сцену, яка посеред них відбувалася. Петрія привели, майже притягли два розбишаки за рамена. Вони так довго трудилися, поки дістали його у свої руки, що буцім не вірили собі, що держать його, і не хотіли його випустити з рук, хоч він цілком не пручався і не старався втекти.

¹Lycopodium — плаун, дереза.

Інші товариши обступили Петрія, приглядаючися йому цікаво при свіtlі огнища, хоч кожний із них не раз уже вдень мав нагоду видіти його. Петрій спокійно дивився на кожного; ані тривоги, ані непевності не можна було вичитати на його лиці.

— Прив'яжіть собаку до пня! — крикнув Олекса.

Розказ сповнено, і допит зачався. Та Петрій мовчав і тільки спокійно й з погордою дивився на Довбущука.

— Собача кров, — крикнув розлючений мовчанкою Довбущук, — ти мовчиш далі, як стовп? Чекай, я тебе зараз навчу співати! Ану, хлопці!..

Але хлопці не рушалися на сей розказ. Вони не почували охоти допомагати своєму ватажкові до нелюдського злочину, а в самого Олекси та його брата також не піднялася рука. Вони задовольнилися тим, що довгий час докучали Петрієві своїми допитами, наріканнями та прокляттями, і нарешті, втомлені, полягали спати, сподіваючися голодом наклонити його, щоб показав, де скарби. Олекса, однаке, не міг заснути і по довшім часі, немов нагадавши собі щось, устав і пішов відомою стежкою в темний ліс.

Тої самої ночі висів і Андрій уже другу ніч на кілку в пустині й чекав на Довбущука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю.

Аж десь по опівночі заскрипіли двері пустині і ввійшов Олекса із синами. Усі три, не оглядаючися на Андрія, сіли потемки на лаві.

— Тут нас дурна наша мати не почве! — відізвався Олекса. — Тепер оповідайте мені, що з вами було?

Ленько оповів батькові короткими словами те, що сталося з ними.

— Се добре, що ви вже на волі, але що Петрій за-
брав назад гроші, се погано!

— За се він тепер відпокутує, — зареготався Сенько.

— І не лише він сам, — сказав Олекса. — Я маю ще
тут і другого пташка — його сина!

— Де, де? — запитали Ленько й Сенько в один
голос.

— А тут-таки, в отсій хаті. Засвітіть лише кага-
нець, побачите, як я його дозираю.

Сенько засвітив каганець, й оба сини аж затряс-
лися, побачивши страшно закривленого, збито-
го й ледве живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві
гроші? — питав Олекса, ударилиши нещасного мо-
лодця кулаком у груди.

Та Андрій ледве тільки обернув до нього своє
лице й не відповів ані слова.

— Як собі хочеш, мене не знудиш своєю мов-
чанкою, — сказав Олекса, відвернувшись від Андрія й
вийшов.

Нелюдське поведення батька з їхнім давнім
шкільним товаришем вплинуло заразливо й на мо-
лодих Довбущуків. Жилка злоби й ненависті заграла
і в них.

— Сеньку, а знаєш ти, що сей панич закоханий по
вуха.

— Чому ж би я не знав? Адже Олена Батланова
давно вже зітхає за своїм Андрійком!

— Знаєш що, Сеньку? Зробімо старому Батланові
другу несподіванку!

— Яку?

— Та таку: закохаймося по вуха в його
цяцю-доњку!

Сенько не міг ще добре зрозуміти, що думав
Ленько, але Ленько зараз вияснив йому.

— Славна гадка, Леньку! Варто би тій панянці показати стежку в горох, нехай не буде така горда! Але як то зробити?

— Дурний ти, нічого легшого! — сказав Ленько. — Постухай лишен!

І він зачав братові голосно розвивати свій план. Завтра мали взятися до діла.

Брати подали собі руки на знак згоди і, зневажливо сміючися, позирали на Андрія.

А він, нещасливий, чув страшну їхню змову, але при тім чув також усю свою безпомічність. Він рад би був умерти, аби тільки своєю смертю урятувати її, — але шнури, не пускали його ні до життя, ні до смерті.

XVI. ОЛЕСЯ

— Іванку, знаєш ти, що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придибавши малого Іванка в лісі при коровах.

— Я нічого не винен, то Петрій! — сказав плаксивим голосом Іванко.

Сенько перервав йому:

— Мовчи! Я знаю все; знаю, що ти винен, і міг би тобі зараз смерть зробити!

— Змилуйтесь!.. Даруйте життя!.. Що я вам винен? Я вам зроблю, що скажете, — лебедів хлопчина, коли Сенько вхопив його за ковнір сорочки і замахнувся правою рукою над його головою.

— А бачиш, тепер просишися, а як пущу, то знов такого самого наростиш, як перше! Га?

Сенько, замахнувся знов.

— Не нароблю, не нароблю, — пищав хлопчина, — бігме, все вам буду послушний.

— Будеш?

— Буду, буду!

— А зробиш, що скажу, і так, як скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтесь Бога, не погубляйте душі!

— Ну, то ще тобі сей раз дарую, але пам'ятай, як мені ще коли так спишешся, як у лісі, то тебе зашморгну на першій галузі!

Іванко дрижав із переляку і не міг слова сказати.

— Тепер слухай, що скажу. Іди зараз у село до Батлана і заклич Батланову Олену набік так, аби ніхто не бачив. Розумієш?

— Розумію!

— Скажеш їй, аби зараз ішла з тобою! Скажеш, що Андрій кличе її. Але нехай іде зараз із тобою і нехай нікому не говорить, куди йде!

— А як буде питати, де Андрій?

— То скажеш їй: «Зараз побачиш!» Але не кажи що я тебе післав. Кажи, що сам Андрій.

— Куди ж її провадити?

— Сюди! Я тут буду тим часом худобу завертати і на вас чекати. А борзо бігай і не бався!

Іванко притис рукою широкий солом'яний капелюх на голові, аби не злетів, і побіг, схиливши наперед, щодуху лісовою стежкою на поле, а через поле в село.

— Добре, Семене, — відізвався Ленько, що тим часом стояв схований у гущавині.

— Вона вже знає, що Андрій не очував дома, і, певно, прийде сюди.

*

Олеся полола в городі. Погода була прекрасна. Тепле літнє повітря проїмало, здавалося, все тіло.

Та їй невесело було. Вранці прибігла до них стара Петріїха з турботним виразом і запитала її матір, чи не ночував у них її син. Як вийшов учора по обіді, так і досі його не було. Дізнавшися, що вчора лише на коротку хвилю заходив до них і потім пішов кудись далі, його мати пішла ще більше затурбована, а Батланиха доповіла сю новину дочці. В Олени аж серце похололо на сю відомість. Вона чула, що його зустріло якесь нещастя, рада би була бігти та рятувати його, але не знала, куди та як. Не можучи всидіти в хаті, вона вийшла на город та взялася до своєї звичайної роботи, але за важкими думками робота йшла їй пиняво¹.

— Добрий день, Олено, щасти Боже при роботі! — сказав Іванко, надбігаючи від поля, задиханий і рум'яний на лиці. І, не чекаючи відповіді, перехопився через пліт і скочив через грядки до неї.

— Агій на тебе! — скрикнула Олеся. — Ти осліп, чи що, що не бачиш борозди та грядками гуляєш?

— Ей, Олено, яка ж бо ти зараз гнівна! Якби ти знала новину, що маю сказати тобі, то би, певно, так не кричала на мене!

— Рушай собі в сине озеро зі своєю новиною і не толоч буряків!

— Ага, думаєш, що я дурно гнав із лісу аж сюди і таки зараз, не відпочивши, побіжу назад? Дай же бодай слово до себе промовити!

Потім, приступивши ближче до неї, сказав притищеним голосом:

— Олено, мене післав сюди Андрій, знаєш котрий? Він хоче побачити тебе...

— Який Андрій? Не знаю ніякого Андрія.

¹Пиняво — повільно, неквапливо.

— Знаєш, знаєш! Той панич, що зі школи приїхав.

— Байдуже мені до нього, — відповила Олена, але її голос затремтів і серце стисла тривога.

— Мені також байдуже, — із посміхом відповів Іванко, — але він вислав мене навмисно до тебе і велів просити тебе, аби ти зараз прийшла до нього. Має тобі щось сказати.

— Не знаю, що він може мати до мене, — відповіла Олена непевним голосом. — А втім, він знає, де моя хата, і, як має що сказати мені, нехай прийде сюди сам.

— Коли-бо не може! — відповів Іванко.

— Чому не може? — запитала Олена.

— Не знаю, чому не може, — відповів хлопець. — Але якби був міг, то, певно, був би прийшов, а не посылав мене.

— Де ж ти його бачив? — запитала Олена.

— А ось тут недалеко в ліску, — відповів хлопець. — Лишився там при моїй худобі, а мене просив, аби я конче покликав тебе.

— Се не можебути! — рішучомовила Олена. — Ти щось вигадав і дуриш мене.

— Та чого мені вигадувати? — відповів хлопець. — Про мене, не хочеш, то не йди! Я біжу зараз і скажу йому, що ти не хотіла вийти.

— Та пожди-бо! Й-богу, не знаю, що робити. Чекай хвилю, побіжу до хати та запитаю мами.

— Про мене, роби як знаєш, — відповів Іванко і, відйшовши від неї, для обережності переліз через пліт, аби легше втекти в разі небезпеки.

Олена прожогом побігла до хати, але зараз коло перелазу за углом хати наскочила на стару Горпину, що, здавалося, дожидала її тут.

— Се ти, Оленко? — запитала її ніжним голосом. — Не йди, дитино, за тим хлопчищем, бо я знаю, що він дурить тебе!

— Я й сама так погадала, — відповіла Олена. — Але де ж Андрій? Може, ви знаєте що про нього?

— Знаю й не знаю, дитино моя, — відповіла стара, а потім, немов обміркувавши щось, сказала живіше:

— Або знаєш що? Піди за ним! Зараз! Навіть мами не питай! Пізнаємо, чого їм треба. А я вже подбаю, аби тобі не сталося нічого злого.

— Та я й не боюся так дуже, — відповіла Олена. — Тільки дивно мені...

— Ще не так тобі дивно буде, коли пізнаєш усю правду. Але тепер іди і не питай більше; нехай тебе Бог провадить!

Вона перехрестила дівчину й спішно пішла вниз вигоном, а Олена, заглянувши до хати і не заставши в ній матері, накинула на голову велику червону хустку і пішла назドогін Іванкові, що дожидав її на стежці за плотом.

На лісовій полянці, де паслася довбущуківська худоба, сиділи Сенько й Ленько, дожидуючи приходу Олени. Вони не говорили один до одного нічого, бо вже перед тим гаразд обговорили, пощо її кликали і що з нею робити. Почували добре, що їм треба встругнути тій дівчині щось таке погане, аби їй і повороту не було додому. І коли вона надійшла з Іванком, надіючися побачити Андрія, вони наблизилися до неї з обох боків і, не кажучи ані слова, вхопили її за обі руки, а Ленько в одній хвилі вstromив їй затулену в кулаці хустку в рот, аби не кричала.

— Маємо її! — скрикнув радісно Сенько.

— Держи добре, аби не вирвалася! — піддав Ленько.

Жіноча постать у великій червоній хустці на голові не скрикнула, не пручалася і, бачилося навіть, не здивувалася наглому нападові. Тільки Іванко

стояв збоку, мов оставпілий, і також не промовив ані слова.

— Ану, ходи з нами! — промовив до неї Сенько, а Ленько своєю рукою взяв її попід руку.

Та в тій хвилі жіноча постать напруго мотнула головою, з неї зсунулася червона хустка, а з-під неї виринула перед очима веселих парубків сивоволоса, худа, з поморщеним лицем голова старої Горпини. Парубки зразу ахнули і пустили її руку, а вона правою рукою зараз витягла собі хустку з рота і потім спокійно запитала їх:

— А куди мене, любоньки, поведете?

— Агій! — скрікнув Сенько і пустився тікати.

Ленько, однаке, схилився додолу, очевидно, хотічи підняти грубий кимак¹, що лежав біля стежки. Та Горпина випередила його, вхопивши той самий кимак, замахнула ним на Ленька і вдарила його по руці.

— Ти на мене хочеш руку підіймати? Ах ти, шибеник! На, маєш! Маєш! Маєш!

І вона почала прати його по плечах, поки він не відбіг від неї.

— І чого вам треба було від тої дівки? — запитала вона обох Довбушуків, що зупинилися на лісовій стежці, досить оподалік від неї.

— Та ми так, бабуню, хотіли пожартувати трохи, — відповів Сенько.

— Жартувала би з вами лиха доля! — скрікнула Горпина. — Знаю я, як ви хотіли пожартувати. Але се вам вийде на безголов'я!

І, відвернувшись від них, пішла стежкою на край лісу, простуючи до своєї хати. Іванко, бачачи такий кінець сеї пригоди, сховався також у гущавині

¹Кимак — палиця.

біля своєї худоби, аби не попадати на очі молодим Довбущукам.

— От провела нас стара відьма! — мовив Ленько по її відході, хухаючи на свою болючу руку.

— І як вона знюхалася з Оленою? — голосно міркував Сенько.

— Мусила якось підслідити нас, — відповів Ленько. — Не має стара іншої роботи та все волочиться за нами та й за нашим татом. Боюся, аби й тепер не наробила нам іще більшого лиха. Знаєш що, Сеньку? Біжімо тепер за нею і підстережімо, куди пішла. Аби не захотіла заглянути до пустки!

— Се було би справді неприємно для тата, — сказав Сенько, й оба вони різними стежками подалися на Довбущуківку.

Отак не справдився страшний сон Олесі.

XVII. ХЛОПЦІ НА ЧАТАХ

Стара Горпина останніми днями справді завдала Олексі Довбущукові та його спільникам немало клопоту, хоч не могла дослідити всього, що вони виробляли за той час. Вони також не догадувалися, що хтось стежить за ними, а те, що вона явилася на їхньому зібранні в пустці, вважали чистим припадком і новим доказом її старої ненависті. Але оба парубки, після того, як вона ударемнила їхній намір занапастити Олену, завзялися припильнувати її всю ніч, догадуючися, що сеї ночі може статися щось важне для їхнього спільнога діла.

Доходячи до своєї хати, яку лишила замкнену, як звичайно, стара Горпина здивувалася немало, побачивши, що під хатою на приспі сиділи оба

молоді Довбушуки, немов дожидаючи її. Була вже досить пізня година. Сонце давненько спустилося за гору, але вечірня сутінь не була ще така густа, щоби Горпина ще з перелазу своєї обори не пізнала досить незвичайних гостей, що сиділи перед її хатою.

— О, а ви чого тут? — запитала вона сердито. — Чи ще вам чого треба від мене? Мало тобі того одному з другим, що дістав у лісі?

— Та певно, що мало, — відповів з усміхом Сенько.

— Хочемо заробити на більше, — додав Ленько, — і не вступимося відси, хоч би ви почастували нас іще раз так.

— Маєш іще раз! — промовила сердито Горпина й вдарила його кулаком у плече.

Ленько засміявся, приймаючи се ніби за жарт, і сказав поспішно:

— Дякувати! А тепер просимо вас приймити нас на ніч.

— Ого! А то чому? Хіба не маєте своєї хати?

— Що з того, що маємо, коли нам там нема місця. У тата гості! — відповів Ленько, а Сенько раз у раз усміхався, дивлячися на бабу.

— Та брешеш, дурисвіте! — скрикнула баба, подобрівши трохи. — Нема і в мене місця для таких ночівників. Ідіть геть і дайте мені спокій!

І при сих словах вона відімкнула дерев'яним ключем, який мала в себе за поясом, сінешні двері своєї хати і ввійшла до сіней. Ленько вхопив за клямку і пхнув двері наперед себе, аби за нею також ввійти до сіней, але стара заперлася зсередини плечима об двері так нагло, що Ленько попустив, не надіючися опору, а баба зараз ізсередини засунула двері трубим дерев'яним засувом.

— Ідіть геть! — крикнула вона зсередини до вну́ків. — Нема для вас місця в моїй хаті.

— То ми переночуємо й під хатою, добре? — крикнув із надвору Ленько, аби баба знала, що вони не вступаються з місця.

Баба не відзвалася більше з хати, і вони оба, не говорячи більше нічого, посідали на приспі перед вікнами. Думка підстерегти стару Горпину сеїночі зродилася в Леньковій голові якось сама собою, а тепер йому ніяково було вертати. Посидівши якийсь час на приспі, він піднявся й заглянув крізь вікно до хати, але вікно було зсередини заслонене червоною хусткою. Сенько рівночасно заглянув у друге вікно, але се також було зсередини закрите якоюсь веріткою. Він застукав до вікна і кликнув:

— Бабуню, чуєте?

— Чую, чую, — відповіла зсередини стара.

— Може би, ви дали нам дешо повечеряті?

— Не дам нічого. Раз вам казала — йдіть собі геть!

— Добре, добре! — сказав Ленько. — Але ми ще почекаємо.

Вони знов посідали на приспі й сиділи мовчки. Вечір запав уже. Небо, весь день погідне, засунулось надвечір густими хмарами, а тепер постуdenіло значно, зірвався вітер, немов збиралося на дощ. Братам стало холодно. Вони слухали, чи стара не вештається по хаті, чи не розпалює в печі, але в хаті не чути було нічого. По добрій півгодині Сенько знов застукав до вікна, знов почав кликати бабуню, але сим разом із хати не було ніякої відповіді.

— Ходімо геть! Вона, певно, спить уже, — сказав Сенько до брата.

— Е, ні! — відповів Ленько. — Почекай, я тут щось змайструю.

У заслоненім хусткою вікні одна шиба давніше вже була вибита й заткана жмутком соломи, обвиненим шматою. Ленько без великого труду витягнув те заткало, а потім, упхавши руку до середини, відщепив і відчинив вікно. Заглянути до хати крізь вікно він не міг, бо в хаті було зовсім темно, тому він, не докликаючися бабуні, вліз вікном до хати і покликав за собою меншого брата. Сю штуку в сій хаті, так само як і в своїй батьківській, робили вони не раз давніше, ще малими хлопцями. Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влезячи вікном до бабунині хати, вони не чули її голосу. Думаючи, що вона заснула твердо, оба брати напомацки почали ходити по хаті, налапувати лаву, стіл, постіль і місце за комином на печі, але старої не було ніде.

— От тобі на! — сказав Сенько. — А се що таке?

— Чи комином вилетіла? — запитав Ленько.

— Може, на поду ночує! — догадувався Сенько.

— Нехай собі ночує, де хоче! — відповів Ленько. — А ми проспимося тим часом на її постелі. Побачимо, що нам за се буде.

І, заткавши вікно, він разом із братом простягся на бабиній постелі, і незабаром заснули оба.

XVIII. ВЧИНОК СТАРОЇ ГОРПИНИ

Горпина, справді побувши кілька хвиль у хаті і зміркувавши, що хлопці стережуть її, позастилала вікна, а потім, нечутно вилізши на під, крізь діру в стрісі пробралася на кучку за хатою, з неї спустилася на землю й хильцем, аби хлопці не бачили, майнула в

напрямі до пустині. Тільки сьогодні ввечері вона з розмови з Матроною здогадалася, що в пустині діється щось недобре. Оглядаючися на всі боки, вона зайшла ззаду хати в невеличкий ярок, пробралася ним аж під саму затильну стіну і, притуливши до неї, почала надслухувати. Зразу не чула нічого, але незабаром почулися їй важкі зітхання та стогнання мученого чоловіка. Вона помалу, повзучи попід стіну довкола вугла¹ хати, дібравася до вікна й обережно заглянула досередини. У хатині миготіло слабе світло, що ледве продиралося крізь маленькі, брудні й замрячені шибики й біляво-жовтими стовпами вбивалося в густу, непросвітну темноту. Один із стовпків освітив лице старої й відразу ще більше забілив страшну блідість, побільшену її сивим розпущенним волоссям, котре вітер шарпав і розкидував по її лиці й плечах.

Приглушений зойк почувся з хатини ще раз. Стара здригнула і знов присіла до землі, аби тим ліпше, зблизька заглянути в середину пустині. Але в тій хвилі зойк утих, світло загасло, у хатині почулися кроки. Видно, злочинець відходив. Стара, мов привид, щезла з-під вікна.

Вітер на хвилину притих, а від лісу почувся свист. Незабаром під хатиною опинився Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку.

Коли він наблизався до пустині, із хати вийшов Олекса й клацнув дрюком, яким зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— Тут! А ти чого?

— Адже ви казали мені переказати, аби я прийшов до вас.

¹Вугол — ріг.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки збоку стежити за кожним кроком Олекси, бо те, що робив Олекса останніми днями, видалося товаришам чимось надто паскудним. Вони боялися не самих Довбушуків, але того, аби вони, забравши Петрієви скарби, не втекли від них.

— Ні, я не казав тобі сюди приходити, — відповів Довбушук, а в душі погадав собі: «Собака! Стежить за мною! Чекай, братчику, побачимо, хто кого перехитрить!»

— Але, — додав Олекса по хвилі, — добре, що ти з'явився. Йди раз-два до товаришів назад і скажи їм, аби нині не збиралися сюди. Завтра буде слінний час. Від Петрія довідаємося всього, і тоді буде все добре.

— Нехай буде й так, ватажку! — відповів Невеличкий і вернув назад до лісу. По дорозі бубонів сам до себе: «Чекай, чекай, я вже їм оповім!»

І, підсвистуючи, знов пішов до лісу, не знаючи, що боком за ним хильцем повзла стара.

«Куди йти?» — міркував Невеличкий. Та зараз і догадався, що всі товариші мають зібратися на «Глухім острові», і подався туди. У лісі було так темно, що тільки око вправного лісового «птаха» могло удержатися на стежці. Усе щось його три-вожило, усе причувалося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, стиха повзе за ним і лише деколи ззаду шелесне сухими галузями, захрупить ломом під ногами. Він кілька разів ставав, надслухував, вертався навіть кілька кроків назад, але нічого не міг відкрити.

— Тыфу на тебе, маро! Якийсь мороз дере мене поза плечима! Ігій на тебе! — сказав Невеличкий і прискорив ходу, та все-таки йому причувалося, що хтось іде за ним і також прискорює кроку.

Вкінці опинився на дні глибоченої дебрі, а вгорі з-поміж ялиць завиднівся широко розложений огонь на «Глухім острові».

— Слава тобі Господи, ось і товариши!
І повільними кроками подався вгору.

*

Вітер шумів і колихав верхами ялиць, скриплячи проразливо¹ сухими гіллями. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебрі, чагарі, гнилі ломи й пні, гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, який забрав їй щенята з леговища.

— Боже май, що за страшна робота, який нечува-ний злочин скривають ті глухі ліси! І який другий злочин містять у собі німі стіни пустині!.. Боже, коби він лиш не згинув у страшних муках, до яких ті нелюди готовляться! Коби лиш не замучили, заки вернуся!..

І стара напружувала всі сили й знаними стежка-ми гнала далі в глиб лісу.

Здалека замиготіло слабе світло серед гущавини й знов сковалося. Знов мигнуло і знов зникло, мов надія в душі того, що тоне,

— Слава Богу, вже близько... ось уже! — прошеп-тала стара, тяжко віддахаючи з утоми. — Коби лише стражників було досить!

І, добуваючи решти сил, погнала до світла. Незабаром серед темряви ночі зарисувалася не-виразно невеличка луб'яна колиба перед її очима, у якій від кількох тижнів пересиджували стражни-ки, що слідили за бакунярями² і пильнували ладу й безпеки тих відлюдних околиць. Таких стійок було досить по лісах, а з найближчих сіл люди повинні

¹Проразливо — пронизливо.

²Бакуняр — контрабандист.

були доставляти їм поживу. Звичайно робив се війт, але так потайки, що мало хто в селі знав, де вони.

— Відчиніть, на милість Бога, відчиніть! — закричала стара і з цілим розмахом гримнула собою в двері колиби.

Двері пирсли під напором, і стара влетіла досередини...

*

Широким колесом палає серед поляни на «Глухім острові» вогонь. З одного боку ватри стоїть сухий, сірий, обдертий із кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з другого боку сидять серед розмови три «товариші», курячи лульки. Невеличкий з іншими товаришами давно вже подався, щоб сповнити свій план, а слідом його пробування на острові була хіба кров, котрою був поблизканий пень і ціле тіло Петрія. Сам Кирило стоїть прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений; лице його бліде, на декотрих місцях то темно-синє, то кроваве, але його погляд усе спокійний і рішучий, як перше.

Опришки поводилися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою приневолять його показати скарби. Але, побачивши, що все дарма, вирішили вдатися до гостріших способів: тортур і мук. Особливо цього вечора вони завзялися дізнатися про скарби, бо не щадили ні намов, ні погроз, ні мук. Невеличкий радив іще зачекати, а сам, не трятачи часу, попровадив своїх на Довбушуківку.

— Шкода, що ми тут мусили лишитися, — сказав один волоцюга. — Варто би тепер бути з товаришами. Там, здається, буде гарний празник!

— Що мені з того! Я волів би, якби сей собака признався, де скарби сховані, ніж маю брати гріх на душу.

— Що се? — підхопив третій. — Мені причулося, що хтось іде по сухім ломі й тріщить галуззям!

— Е, ти, заяче серце, тобі все щось таке причуватється! От сиди тихо!

Та в тій самій хвилині сильно захрупотів лім, затріщало галуззя, і з гущавини випало більше як десять стражників у цісарських уніформах із набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і, коли стражники кинулися ловити та в'язати опришків, вона увільнила напівзамученого Петрія.

Хвилини не минуло, а все було в порядку на «Глухім острові». Опришків пов'язано, Петрія увільнено, підкріплено, а його рани зав'язано так, що міг іти разом із стражниками.

— Наперед, панове, наперед, — лебеділа стара, і ціле її тіло дрижало від великої внутрішньої натуги та зворушення. — Наперед, наперед у Довбушуківку!

— Веди, стара! Скоро! — наказав коротко начальник стражників, і всі поспішили в гущавину.

XIX. УРЯТОВАНИЙ

Криваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх загравою, а в тім червонім свіtlі понуро бовваніла Чорна гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними гострими контурами.

На найвищий стрімкій іглиці Чорної гори клячала велетенська стать таємного старця, що кілька разів уже так дивно зустрічався з Андрієм.

Він довго клячав, похиливши сиву голову й зложивши руки навхрест на груді, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед Богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпіння, що зближається час, коли рід його буде змушений перейти останню пробу, аби або дійти до високої мети і ясної будущності, або до дна пропасті. Він із глибини серця дякував Богу за його ласку. Якась невидима сила тягнала його ще останній раз відвідати ті місця, де родився, де проводив свободно молоді літа, де свободне його життя так сумно закінчилося через нещасну любов, через панську сваволю і гніт. Злізши з гори, він подався полем на Довбушуківку.

*

—Хато моя рідна, чи й на тобі тяжить Боже прокляття, як на мені? Чи й ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи мій кінець буде заразом твоєю смертю?

Так говорив старець, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, та старий скоро відчинив їх і ввійшов досередини. Темно було в сінях, темно, хоч око виколи, було в хатині. Старець просто йшов насеред хати, де, як знов, стояла груба, гладко врізана колода, котра його батькові служила за стіл. Нараз спіткнувся о щось м'яке. Під ногами його щось зачало рушатися: почувся слабий зойк, мов стогін когось, що вмирає.

—Убийте мене, нашо мені так мучитися? Убийте мене, я вам нічого не скажу, я присягав! Змилуйтесь, один удар, і моя мука скінчена!..

Се стогнав нещасний, замучений Андрій.

— Що тут таке? Хто ти, нещасливий? Що з тобою?

— Як то, то не ви, Олекса Довбущук?

— Я? Я Довбущук, але не той, котрого ти знаєш.

— Хто б ви не були, рятуйте мене! Винесіть мене відсі! Занесіть до села! Я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій?..

— Я Андрій! Ой, скоро, скоро! Візьміть мене відсі! Тут страшно!.. Несіть мене, нехай хоч умру на вільнім повітрі!

Серед німого страху розв'язав старий хлопця і, обгорнувши його власною одежею, виніс із пустині й обережно поспішив зі своїм тягарем у село. Андрій зомлів, коли старий виніс його на свіже повітря. Здавалося, що страшні болі, уплив крові й голод зовсім обезсилили його. Старий, добуваючи всіх сил, поніс зомлілого в село, шепчучи:

— Боже милосердний! Два рази ти дозволив мені спасті його. Хіба третього разу мав би запізно прийти мій рятунок?..

Та що се за чоловік спішить із села на Довбущуківку? Хід його непевний, сам він хитається, як стара верба, котрою колихає осінній вітер. Хоч буря й непогода, хоч студінь проймає, він без шапки, вітер розкидає його сиве волосся й шарпає його подертим кафтаном, та він не зважає на те, квапиться просто на Довбущуківку, мабуть, нічого не чуючи, не бачачи ні перед собою, ні довкола себе.

— Добранич! — промовив до нього старий, та він, здавалося, не бачачи його, пройшов мимо, зігнувшись, мовби чого шукав, і по хвилині щез у пітьмі. Незабаром старий опинився під першою хатою села... Сил уже не ставало нести дальше Андрія... Він поцілував його в зимне, посиніле,

закровавлене чоло, зложив омлілого на приспі і прошептав:

— Прощай! Тут наші дороги розходяться! Я свою кінчу, ти свою зачинаєш!

У хатині, під котрою се діялося, ще миготів блідівим, непевним світлом каганець: люди ще не лягали спати.

І, відступивши трохи від приспи, старий закривав щосили:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути живій душі!

У тій хвилі вітер засвистав, зашумів. Стара, дряхла хатина затріщала під його напором. Андрій прокинувся зі свого глибокого зомління й застогнав на приспі, а старець щез у густій, непросвітній темноті.

Се був старий Олекса Довбуш.

ХХ. ПОМСТА ТОВАРИШІВ

Хата Демка Довбущука була трохи оглядніша, як інші хати в Довбущуківці. Передовсім була чистіша, бо Демчиха не закладала рук за пояс, як нещаслива приголомшена Матрона, а робила й порядкували щосили в біднім газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, вогонь палає в печі, коло неї заходилася Демчиха, а надворі темно, і вітер віє, ще не перестає шуміти та гудіти.

— Тепер час! — сказав Олекса, встаючи з лави.

— То, брате, Андрій прирік тобі показати сховок?

— А ба, мусив приректи. Уже три дні висить на кілку в пустині!

— Таки висить?

— Ні, я лишив його на землі, але ще зв'язаного. Правда, втекти він не міг би, хоч би його й розв'язав, але могла би бестія сховатися де, а тепер уночі чорт його знайде!

— То йди ж, брате, і приведи його сюди! Треба його в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий. Вітер зимний, ще готова нам біда де в дорозі заков'язнути¹!

Олекса вийшов із хати, докинувши Демкові:

— Будь готов! Я зараз приведу його сюди.

*

Дивні думки снувалися в душі Олекси. Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз по разу перед свистом вітру. Хати Довбушуківки видалися йому живими почварами, що рушалися й грозили йому. Навіть здавалося йому, що бачить під власною хатою якусь чорну мару в людськім виді, що повзає на руках попід стіни, що в пустині й довкола неї снуються такі самі чорні мари, що десь у пустині замиготіло блідаве світло, мов блудний огник, і загасло в тій самій хвилині, як заблисло. Дрож проїшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни. Насилу він догадався, що се його власні сини. Завернув до них, наказав їм іти під ліс і вважати, аби товариші несподівано не надійшли й не перешкодили йому довести діло до кінця. Ленько й Сен'ко, щикаючи² і трясучися від холоду, поплелися під ліс, а Олекса затрясся, мовби хотів стрясти з себе всі погані думки та тривожні привиди, і сміло пішов до пустині.

¹Заков'язнути — заціпеніти, замерзнути.

²Щикати — гикати.

*

Невеличкий добре знав лісові дороги, і, невважаючи на темноту, скоро зайшов зі своїми товаришами на Довбушуківку. Він справно уладив усе, обставив на всякий припадок пустиню товаришами, насамперед здалека, потім велів їм помалу зближатися, а сам із другим смілим товаришем, озброєний у пару добрих пістолетів і в широкий ніж за халовою, пішов досередини. Немало зачудувався, знайшовши двері відчинені. Увійшов досередини, облапав довкола стіни, але не налапав нічого, лише заваляв собі чимось пальці. Зараз казав товаришеві засвітити гніт, і при свіtlі оба зачали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі криваві паси по стінах вказували на місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не знайшовши сподіваних скарбів, та немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий поклав собі заждати на Довбушука і зараз-таки все приготовив до того. Усіх товаришів спровадив до хатини, половину уставил при сінешніх дверях, половині казав приготовляти знаряди до муки, а сам вийшов надвір, аби дати іншим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши здалека свою жертву, Невеличкий звинно¹, як ласиця², шугнув до хати, казав загасити світло й замкнув двері.

Минуло кілька хвилин. Надворі вітер усе ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її середині була мертвa, тяжка тиша німого

¹Звинно – спрітно.

²Ласиця – ласка.

чекання. Кожний з опришків запирав у собі дух, кожний старався берегти своє становище, бо кожний палав ненавистю до ватажка.

Ось і він надходить і, бубонячи щось під носом, відчиняє двері...

XXI. КІНЕЦЬ – ПОЧАТОК

Не знала бідна Петрі́ха, що діяти й де дітися. Її голова крутилася, страшна непевність, що сталося з чоловіком і сином, відібрала їй притомність. Вона у своїм смутку цілком не завважила, що недужий старець, котрому останніми днями значно полегшало й котрий, здавалося, уже бачив і пізnavав усе, щезувечері з хати.

А той незвичайний незнаний старець ішов серед зимного вітру скорим, хоч непевним ходом на Довбушуківку. Його то Олекса Довбуш здибав, несучи Андрія, вирятованого з пустині, в село.

Страшно перекривилося лице старця, коли став нув під хатою Олекси. Се був ніби сміх, ніби радість, що старий добився до своєї мети.

Він вказав рукою на хату Олекси й Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути його погроза.

І дивне щось зачав робити. Видобув із-за пазухи кілька кавалків шнура і, бігаючи сям та там, поприв'язував защіпки дверей в обох хатах так, що, відчиняючи зсередини, не можна було ніяким способом відчинити дверей, а ще до того, коли те роблено скоро. Скінчивши сю роботу, знов тримтячою рукою погрозив обом хатам.

Тепер зачав микати із загати солому й класти вінцем попід вікна й двері обох хат, усе кваплячися та бігаючи.

*

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка вже витопила в печі і, погасивши огонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві й чекав. Він чув, як хтось прив'язував клямку, але думав, що се вітер термосить дверми. Він чув шелест соломи під вікнами, але не оглядався, бо думав, що се вітер шелестить, микаючи солому зі стріхи.

Олекса не надходив, Демко став нетерпеливистися... Нараз широкий білий плат¹ світла вистрілив під вікнами і золотим язиком почав лизати стіни. Демко почув сичання й тріск полум'я.

— Жінко, вставай, хата горить! — крикнув він.

Демчиха схопилася й оставпіла. Ясність ширилася що раз, то більше. Вона кинулася за своїм чоловіком у сіни, порвавши з собою заспаного хлопця.

Але горе! Демко термосить дверми від сіней, запирається цілою силою, двері не відчиняються. У розпуші кидається до других дверей, другі так само. А вітер, мовби на те й чекав, аж тепер надобре розходився. Уже ціла стріха сичить, тріщить і палає. Демчиха з хлопцем стойте оставпіла перед сіней. Розпуха додала Демкові сили, він висадив одні двері й випав ними надвір, витягнувши за собою непритомну жінку, що все ще конвульсійно заціпленою рукою держала хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, перекривляючи лице й плащучи в долоні, як дитина.

¹Плат — шмат полотна або іншої тканини, що служить покривалом, скатеркою.

— Ось де злодій, ось де палій! — ревнув Демко, прискочив до старця, порвав його за груди і, піднявши без трудності вгору, гримнув ним щосили до землі.

Нешчасний крикнув слабо і, мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний. Та ще на хвилю заблисло в старім тілі життя. Старець простогнав:

— Ти... ти... Демцуно, ти... син мій!... Я... пі... знаю... те... бе... я... я... бла... го... словлю... те... бе!

Демко стояв, мов громом прибитий.

Вітер гудів, крутився, кидав огнем довкола, мов дитина, граючися піском. Пожежа захопила вже всю Довбушуківку. Занялася Олексова хата, а її стріха незабаром завалилася, погребавши у своїх руйнах бідну Матрону.

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожежі, понад клуби диму видерся інший страшний голос. І повітря, і земля, здавалося, задрижали від того нелюдського голосу.

Се був чоловік високого росту, без одежі, тільки щось мов кроваві паси звисало на нім. Його ноги були обвинені в солом'яні перевесла, що вже до колін обгоріли, обсмалюючи під собою живе тіло. А на його чолі видно було широкий, кровавий вінець, з-під якого пасмами текла кров, заливаючи йому очі, уста й лицє. Його руки були зв'язані назад, і він летів наосліп, просто на Демка. За ним гнала юрба темних постатей, а поперед них бігла стара Горпина.

— Ади, Олекса! — буркнув Демко.

А Олекса жене непритомний, сліпий, жене просто до Демка. Та нараз спіtkнувся об старця, що лежав на землі, і з тяжким розмахом гримнув собою об землю.

Старець отворив очі. Його тіло знов задрижало. Сили опускали його, він прошептав тільки:

— І... ти... мій син!.. І... ти будь...

Се були останні слова Олекси, сина славного капітана опришків Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі оставпіли, побачивши те, що було перед ними. Ніхто не звертав уваги на пожежу, що розгулялася надобре й тепер гуділа, шипіла й тріщала від пустині. Стара стала мов укопана, пізнавши в мертвім старці свого чоловіка, а в живім, кровавім, свого сина. У ній відізвалося материнське жіноче серце, — вона голосно заридала й кинулася до тих, що лежали на землі. Стражники й пов'язані опришки стояли німо довкола. Між ними були й Демкові сини, лише не видно було Невеличкого.

Нараз у те непорушне колесо всунувся — ніхто не бачив відки — високий, сивий, як голуб, старець. Він ввійшов досередини кола, а на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— От се Олекса, син мій, — заговорив він, показуючи на мертвого старця, — а се Олекса, внук мій, — додав, показуючи на кровавого Олексу, — а се правнуки мої пов'язані, а сей блідий, замучений чоловік, що там стоїть, — то Петрій... Чи се ж ті родини, котрі мають у братній згоді подати собі руки і робити велике діло і простувати до високої мети?..

Внуки і правнуки мої! Мої терпіння нині кінчаться, а може, й ваші також скінчаться. А все те через ненависть і незгоду. А ви, що лишаєтесь живі і бачите наші муки, терпіть і зносіть те, що Бог на вас зішле, та не побільшуйте свого горя ще власними провинами!

При сих словах голос його ослаб. Він захитався, усів на землі, піdnіс голову до неба і хотів ще щось говорити, але в його груді не стало вже голосу... Він тільки шепотом зачав передсмертну молитву... Похилив голову на груди мертвого сина, а руки його звисли додолу.

Олекса Довбуш лише кількома хвилинами пережив свого першого сина.

ДРУГА ЧАСТЬ

I. МІЙ ДІМ – МОЯ ТВЕРДИНА!

С тарий гордий воєвода Шепетинський часто із задоволенням повторяв ту приказку. А треба було його бачити в ту хвилю, коли, окружений хмарою велиможних гостей, із котрих багато ледве держалося на ногах і думало, що в них вітряки на плечах замість голов, – так у них шуміло й крутилося старе угорське вино, – треба було бачити старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив із гістыми свій новий замок, просторі, на французький лад побудовані господарські будинки, повні новомодних господарських знарядів, коли показував гостям сильний частокіл й оковані брами, рови й став, що, немов величезний півмісяць, окружав замок від полудня, коли обводив їх по густому напівприродному парку, що обтулював собою від півночі нововибудуваний замок, – треба було все те видіти власними очима, щоб уявити собі, із яким виразом лиця повторяв тоді пан воєвода:

– Мій дім – моя твердиня!

А гості дивувалися. Дами, одягнуті після тодішньої моди тільки в тоненькі, серпанкові газові обслони, ахали сентиментально, стулуючи пишно тоненькі уста й оглядаючи далековидами чудову околицю. І всі подивляли красоту будови, виконаної італійським майстром, і чудове положення між лісом і водою, і сильні укріплення, і штучно у фантастичних формах повироблювані човни, що колихалися на гладкій поверхні ставу, і зі смаком поприбирани

альтани в парку, – словом, подивляли все, що можна було хвалити. А хоч дехто зі старших панів закидував словом: «Пошо було будувати на теперішні часи так коштовні укріплення? Нащо здається в нинішніх мирних часах замок, нашо рови, зводжений міст і палісади?» – то пан воєвода, випрямивши свою горду високу постать і показуючи гордо лівою рукою на власну грудь, говорив із задоволеним усміхом:

– Мій дім – моя твердиня! Хіба ж ви не бачите високої мети, котра руководила мною при будові цього замку?

Гості мовчали й хитали головами, тільки дами шелестіли довгими газовими, легкими, як павутина, сукнями, повертаючися гордо одна перед другою.

– Гляньте на ті сині гори, що мріють далеко! Бачите, то брама, котрою часто входили угри в нашу країну! Туди колись вдерся Раковцій! Мій замок призначений на будуче заперти їм браму. Гляньте на розлогі, широкі та рівні поля від сходу й півночі! Се шлях, котрим налітала пагубна саранча – татари – на наше благодатне Підгір'я. Мій замок має стати запорою проти загонів бісурмен, стати охороною бідним людям, що тікають зі своїм добутком перед мечем й огнем невірних!

Так говорив пан воєвода, а його постать, схилена віком до землі, простувалася й підіймалася вгору при тих словах. Він знов задоволено всміхався й гордо поглядав по гостях.

А гості вже й самі зачинали подивляти високі патріотичні цілі власника замку, бажали йому щастя, а його родові слави й довгого панування.

Але на згадку про рід воєводи каламутилася його радість. Він пригадував собі, що в нього нема сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне, – і похиляв знов горду голову вдолину, мовби

клонився перед рукою судьби. Бо й справді судьба, мабуть, напосілася пригнести ту сильну горду голову. Його син, ціла батькова надія, по році життя з жінкою погиб нагло на ловах, а його молода жінка скоро пішла за ним у могилу. Лишилася непотішному дідові одна лише маленька внучечка Мільця, на котру чомуусь дід не міг зілляти всеї своєї любові. Жаль по страті сина уступив незабаром місця високолетним і славолюбним думкам, уступив місця заходам при будові замку, тисячам мрій і планів, котрі ройлися в старій гордій голові. Тим часом Мільця росла під надзором няньки й французки – бонни Шарлотти. Їй було півчетверта року в ту пору, коли відбуваються події, про які йде тут мова.

А діялося се в другій половині XVIII віку, коли польську корону носив Станіслав Понятовський, а над Польщею, або властиво над головами молодих ляхів і ляшок, почавши від короля, запанувала чарівна маркіза Louilly.

Було се одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ісидор, священик сусіднього із замком села, обходив, помахуючи грубою тростиною паличкою в срібній оправі, свої широкі лани, що красувалися високим житом і зеленою пшеницею. Задоволення й легкий усміх бігали по його лиці, а легкий вечірній вітрець грав під час ходу пілами його довгої чорної реверенди¹. Срібна оправа палички блискала до сонця, а повне, кругле лице панотця набирало від вечірньої заграви ще більше рум'яної краски. Про що думав о. Ісидор у ту пору, трудно вгадати. Може, і не думав ні про що, а тільки тихо любувався вечірнім спокоєм під час проходу.

¹Реверенда – ряса.

— Слава Йусу Христу! — відізвався нараз грубий голос за плечима о. Ісидора. Він обернувся й відповів:
— Слава навіки!

Перед ним стояла людина літ близько п'ятдесяти, із загорілим лицем і ростом більше як на голову вища від о. Ісидора. У рисах його лица, крім мужеської енергії, добродушного, але й гордого усміху, що означав свідомість його переваги над іншими, не можна було вичитати ніяких ворожих намірів.

— Всечесний отче, вибачайте, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, бачите, у мене пильна справа до вас.

О. Ісидор поступив два кроки назад, аби ліпше оглянути незнайомого, і допитливим поглядом змірив його високу поставу.

— Сподіваюся, що ви, всечесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

— А як так, — сказав незнайомий із жартовливим усміхом, — то я скажу вам. Я Олекса Довбуш.

Ті короткі слова дивно вплинули на о. Ісидора. Його здорове, червоне лицє поблідло, коліна затремтіли, а рука судорожно стиснула срібну головку палиці.

— Отже, — говорив далі Довбуш, задоволений, видно, тою зміною на лиці панотця, — моя справа, всечесний, така. Я живу по лісах, як небесний птах, що ні оре, ні сіє... Та від кількох днів зі своїми товаришами даремно прошу в Бога хліба насущного. Тому звертаюся до вас і прошу, аби ваша щира рука накормила голодних!

Самозадоволена усмішка щезла з лиця грізного опришка й вступила місця іронії й зневазі. Він зновував, що о. Ісидор дуже скупий і що ті слова нагнали на нього немало страху.

І справді, о. Ісидор аж скорчився, почувши се, і язик його без зв'язі вилепетав:

— Як то, як то? Поясніть ліпше, — я вас не цілком розумію!

— Проста річ. Ви, отче, будете такі добрі сьогодні ввечері між годиною восьмою й десятою заставити в себе стіл для мене й двадцяти моїх молодців, бо ми не маємо де повечеряти! Не дуже там заходить, ми з'їмо що-будь, бо мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, поклонивши й ще раз насмішливо поглянувши на оставліого з тривоги о. Ісидора, скорими кроками подався геть.

*

Пан воєвода Шепетинський був того вечора в дивно веселім настрої. Гості власне порозіздилися, і слуги прятали¹ в широких покоях. Воєвода ходив поволі по своєму кабінеті, ставав щокрок, писав рукою різні знаки в повітрі, якісь слова й цифри, а часто навіть і звук невиразних слів виридався з його уст. Старе угорське вино, котрого нині немало потекло, розігріло стару кров і збудило в ньому добрій гумор. Він із радості тричі поцілавав чотирилітню прекрасну внучку й заявив мадемуазель Шарлотті своє задоволення, що так старанно її пильнує. Потім пішов до свого кабінету й заперся в нім.

Не праця, що вимагає спокою, була його метою... Він ходив по умебльованім із великим смаком кабінеті, а думки його губилися в смілих рахубах, у широких планах будучності. Його багатства були великі, стіни замку скривали величезні скарби; слуги його вірні, а піддані в кождім часі мусять приложить руки до роботи, покинувши свої, хоч би й найпильніші, заняття.

¹Прятати — прибирати.

Нараз застукав хтось голосно до дверей кабінету, і почувся голос льокая, що доносив про прихід о. Ісидора. Пан Шепетинський ніколи не поважав ні релігії, ні її слуг і не поважав передовсім о. Ісидора, якого скупість була йому відома. Він поглядав на нього все зневажливо й не називав його інакше, як рабом Божим.

Отець Ісидор, блідий, задиханий, увесь тремтячи, ввійшов до панського кабінету.

— Чого вам, рабе Божий? Ов, що я бачу! Ви такі неспокійні, такі затурбовані! Певно, злодій слуга украв вам без вашої відомості із замкненого шпихліра¹ кусник хліба? Або, може, ви припадково, не допусти Боже, загубили з десять золотих? Що?

Ся насмішлива промова пана Шепетинського до решти збентежила о. Ісидора й збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність, — промовив він немов дерев'яним язиком, — річ десять раз гірша!..

— Боже! — крикнув із комічним пафосом воєвода. — Певно, вам у пивниці потріскали обручі на бочці найстаршого вина! Годі, рабе Божий, я не пораджу — що сира матінка земля випила, того їй уже з горла не видреш!

Та о. Ісидор, котрого, мов блискавка, наново прошибла гадка про страшних опришків, відзискав притомність і тремтячим голосом розповів воєводі, у чім річ.

Треба було бачити пана Шепетинського в тій хвилі, як слухав оповідання о. Ісидора. Його комічний пафос розплівся, мов імла від сильного вітру, його губи стислися, але очі заясніли радістю.

¹Шпихлір — комора.

— Собаки скажені, пси підлі! — крикнув він. — І вони сміють туди волочитися під моїм оком і ще й людей напаствувати!

— Гей, зараз завтра велю поставити шибеницю над ставом. Заколишутся вони на ній незабаром разом зі своїм ватажком!

— Хлопці, сюди! — крикнув воєвода, широко отворивши двері. — Гай, біжіть узбройтесь, беріть шнури й аркани²! Скорше, цапи, скорше!

Гурма слуг, що вбігла на крик воєводи й хвилю стояла, широко вибалувши на нього очі, розбіглась тепер так само скоро, зрозумівши, у чим діло й що треба робити.

— Отче Ісидоре, махай додому, ладъ вечерю... гости їх... а я почастую їх вином із своєї пивниці.

— Але ж, ваша ясновельможність, я бідний слуга Божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових ведмедів?

— Не стане? То як собі хочеш. Нехай тебе, про мене, й повісять, нехай тобі сиплють вугля до халяви, як не одному з вашої братії! Коли тобі так жаль погостити їх, про мене! Мені байдуже.

— Але ж... на милість Бога... ваша ясновельможність... не дайте марно пропадати чоловікові!

— Роби, що кажу!

— Але ж...

— Нічого «але ж»! Так мусить бути — і кінець. Не знаєш, що на голову Олекси Довбуша наложено тисячу червінців? Як він буде в моїх руках, нагорода буде твоя! Іди й лагодь вечерю!

Отець Ісидор того, здається, і чекав. Урадуваний, поклонився воєводі до колін і подався в село,

¹Напаствувати — зачіпати.

²Аркан — довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин.

рахуючи в душі прекрасні червінці. А ті червінці – то були грушки на вербі! Польське правління, польський сенат, польська шляхта як що обіцяла, то на тій обіцянці кінчилось.

А пан Шепетинський ходив, дуже врадуваний, по широких, пишних покоях і затирає руки з радості, що йому доля судила зловити славного опришка, котрий від кількох літ ширив страх між довколишніми панами.

Зблизився вечір. Пан воєвода тихенько, боками поза село рушив, окружений гурмою узброєних слуг, до мешкання о. Ісидора, аби опришків нечайно напасті при вечері й легким коштом зловити. Якось на хвилю заблісля в душі пана Шепетинського думка, що він дома не лишив доволі сторожі; але зараз опам'ятався, що там її не треба.

– Ей, мій дім – моя твердиня. Наперед, хлопці!

Запав вечір і покрив сивою густою млою широкі луги, якими вела стежка. Оддалік синів підгірський ліс, а з панського ставу голосно розносилося по повітрі рохкотання жаб. Незабаром пан Шепетинський і його слуги щезли серед тої великої, живої, чудової природи.

*

Гей, даремно, пане воєводо, розставляєш хитрою штukoю своїх слуг довкола попівства! Даремно готовиш засідку на звіра! Сей звір у неї не впаде.

Даремно, стара горда головою, уявляєш собі подяки, які складатимуть тобі гурмою сусіди за те, що зловив славного опришка! Шкода твого заходу звати його в сітку! Уважай, аби ти сам не впав у слопець¹, аби ти, хитрий, не дав перехитрити себе.

¹Слопець – пастка.

І даремно ти, о. Ісидоре, тішишся ѹ числиш наперед червінці, які виплатить тобі польський уряд за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе Божий, готовити таку ситу вечерю! Молодці Довбушеві де-інде повечеряють – та ѹ гучно повечеряють!

*

Німо ѹ понуро стоїть новий воєводський замок серед подвійного вінця – темного парку ѹ ставу, що синіє, як велетенський півмісяць. Лише зводжений міст висить у задумі над глибоким замковим ровом; із башт виглядають пащі гармат, а в ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чарівниці-русалки, що бажають у глибину води заманити ті грубі липи та плакучі берези, що, пообсідавши берег ставу, тужно приглядаються собі в його кришталевих водах. Часом лише плюсне серед тих хвиль весела риба, а що раз, то ширші обручі легеньких хвиль розходяться, плещаучи об зелений берег.

Та в замку служниці ѹ слуги в просторій кухні гуртом обсліли грубу, ждучи, доки вернеться пан, і скороочують собі час розмовами. Мала Мільця і мадемуазель Шарлотта сплять у своїй кімнаті, і ніякий стук, ніякий галас не перебиває їх сну. У кухні розмови стають чимраз живіші. Дівчата ѹ баби, пастухи ѹ старі діди оповідають чутки про Довбуша.

– То мусить бути страшний чоловік! – боязко пропшептала Сенька, молода дівчина.

– Йди, дурна, – відізвався Клим, старий дід із довгими козацькими вусами, – ти сім триднівок постила би, сім п'ятниць поклони била, якби тебе такий чепурний молодець посвават!

– Агі на вас із вашим сватанням! Ідіть геть! Такий старий, а ще вам небилиці з голови не вивітріли! – сердилася Сенька, почервонівши від стиду.

— Тоти, Грицю, кажеш, щобачив Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Овва, — сказав той зухвало, — не штука було його бачити! Бачив я його, та й то не раз у нашім лісі.

У тій хвилі дивно щось забряжчало й зашелестіло на замковім подвір'ї... Усі надставили вуха, чи не почують крику воєводи, але нічого не було чути. Ні один із прислуги не вийшов, аби подивитися, що там. Усі слухали дальше оповідання Гриця.

— А як же він виглядав, той страшний розбійник? — запитала Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Як кождий хрещений чоловік.

У тій хвилі зашаркало щось по дверях. Почулися голосні кроки, двері відчинилися, а в них показалася висока стать Довбуша.

— Добрий вечір, — сказав не кланяючися. — Так виглядав, як я? — додав із усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли побачили перед собою так несподівано страшного опришка. Якби був грім у тій хвилі вдарив серед хати, не були би гірше перелякалися. Зухватий¹ Гриць у тій же хвилі опинився в найтемнішім куті під тапчаном. Жінки скрикнули й задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокирою.

— Дай спокій, старий діду, — сказав із усміхом до нього Довбуш. — Ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тілько, будь ласка, поможи пов'язати челядь, а як усе буде готове, покажеш нам, де панська каса.

— Не діждеш того, проклятий розбишако! — крикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

¹Зухватий — відважний, задерикуватий.

—Хлопці, гей! —крикнув Довбуш. І вмить двері пирсли, і Клим почув, що його руки зціпив хтось, мов кліщами. Його зв'язали і, заткавши йому рот, винесли на подвір'я, а за ним і всю службу, навіть і Гриця, що запхався під тапчан. Один здоровенний опришок став над ними на сторожі.

— Як мені котре писнете, то зараз йому кулею лоб розтріскаю, як гарбуз.

Бідні слуги, потривожені й пов'язані, не сміли пустити ані пари з уст. Тільки Клим пручався й кидався, та кричати не було як, бо йому затканий рот хусткою.

Тим часом опришки бушували по замку. Ось уже несуть зв'язану напівсонну мадемуазель Шарлотту і регочутться з її переляку. Але що се нового надумав капітан? Мабуть, скарб якийсь криє під полою широкого панського плаща, накиненого на плечі. Обережно виносить той скарб, стає серед подвір'я і кричить:

—Хлопці, гроші є?

—Є, ватажку, є! —кричать змішані голоси із сіней — і вмить показуються опришки, двигаючи панську касу.

—А забрали що треба? —питає знов ватажок, який під тим «що треба» розумів дорогоцінності та інші речі, потрібні грабіжникам.

—Збрали, збрали! —кричить знов кілька голосів. І знов виходять із замку опришки, двигаючи скриню, повну панського добра.

—Наперед! Добро до сховку! Поділ завтра за дня!

Опришки, радісно перешіптуючися, рушили в дорогу. Ватажко ще задержався, усе ще не випускаючи з рук своєї добичі.

—А не вивісити панові воєводі червоної хоругви на замку? —питав із жорстоким, але тихим усміхом опришок, що стояв при прив'язаних.

—Бігай!

Нічна темнота вже засіла землю. Довбуш вийшов із подвір'я і, ухиляючи трохи поли плаща, аби придивитися своїй добичі, сказав:

— Отак, пане воєводо, ми аж тепер порахувалися! Бо вже прийшла пора! А як твій син украв і зганьбив мою Олесю, а як ти ще, подибавши мене в лісі, велів немилосердно катувати, а як ти знищив ціле мое щастя, ціле мое життя, — ти, певно, не думав, що прийде й на мене черга відплатити тобі рівним за рівне, вирвати останній накорінок твого роду, знищити всі твої плани й надії! А те все-таки сталося! Внучка твоя ось тут, у моїх руках! Моя відплата незабаром завіє на пишній крівлі твого нового замку!

І, несучи обережно обвиту в поли Мільцю, зник опришок у нічній темноті серед крутих стежок, що вели по панськім парку.

Незабаром усміхнулася темна ніч. Застидалися чорні хмари на небі своєї чорняви, почервоніли. У ставі пробудилися рибки й стали підплівати, плюскочучи, до рожевого світла. Думали, що сонце сходить.

А се горів гордий новий замок воєводи.

Ой, невтішно та нерадісно вертав пан Шепетинський із свого походу! Не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вертала вона! Ціле село заворушилося. Здвиг народу зібрався довкола пожарища, а поміж народом пропихався німий, блідий пан Шепетинський. Нещастя відразу зламало його горду душу. Усе, усе, про що мріяв, що снилося йому на старі літа, до чого сильно приросло його серце, тепер розвівалося димом, сідало в попіл із пожежею. Його славний рід на нім кінчився, його будуча задача — боронити Підгір'я від найзників — щезала так, як те полум'я в глибині темного небозводу. Усе, усе збрали йому ненажерні напасники-опришки!

Завели воєводу на ніч до села. Він сам уже не мав сили доволіктися туди. А на другий день ясно й погідно стало сонце. Шепетинський усміхався. Добував із кишені дукати і, сміючися, грався ними, як дитина. Бігав сям та там із веселим реготом, то знов сідав; підпирає сиву голову обома руками й тремтячим голосом заводив якусь веселу пісеньку. Казали, що він збожеволів.

ІІ. ВНУЧКА ВОЄВОДИ

Серед гір, за містечком Сколім, в околиці, званій Тухольщиною, високо підімається гора Зелемінь. Лісами-борами покриті гори окружують того велетня, а в цілій околиці царює ще рука первісної природи, із якою тут людська рука не розпочала ще рішучої боротьби.

У стіп Зелеменя сидів у часах, коли відбувалася отся подія, сам-самісінський старий пасічник. Його самітної оселі серед лісу ніколи не оживляв людський говір, хіба тільки співи лісових пташок переривали її та бренькіт пчіл, що літали на поблизькі, усіяні цвітами полонини за медом. Хіба раз або два в році загощували до хати пасічника Семена деякі газди з поблизьких сіл за медом або за зіллям, бо Семен, як звичайно кождий незвичайний дивак, славився захаєром, що вміє помогти на різні хвороби.

І справді, у Семена було багато таких дивачних привичок, що йому неможливо було погодитися з більшим гуртом людей. Щось таке нелюдяне, похмуре й нетовариське було в його поведінню, що, побачивши його перший раз, кождий міг уважати його за не знати якого злодія, розбійника та нелюда. Але під

тою грубою неприступною поверхністю скривалася щира душа й не притуплене віком почуття любові до вічнозеленої, величавої гірської природи. Нещастя молодості, сумні пригоди й переслідування вигнали його з-поміж людей, та не вбили в душі його найкращої ознаки чоловіка – чоловіколюбності.

Та в тих часах, про котрі тут мова, частіше, як звичайно, оживляв людський говір, а навіть сміхи та радість самітну хату лісового помешкання. Олекса Довбуш часто загощував із деякими своїми хлопцями в ті сторони, часто довго розмовляв із Семеном. Душа немолодого вже опришка бувала іноді так повна турбот і гризот, що мусила вилитися перед кимось. Із своєї ватаги він не міг нікому звіритися – і тішився, здібавши в лісовій пустині щирого приятеля й досвідного порадника. Він виповів йому все, що тяжіло на серці, – і в тій лісовій хаті зродився в душі його намір посвятити свої скарби для добра руського народу.

Після нападу на замок Шепетинського Довбуш зі своєю ватагою попростував до Семена, аби з ним порадитися, що робити з внучкою ворога, яку він для помсти викрав із замку. Опришок, хоч і глибоко відчував у серці жаль за своїм змарнованим життям і почував сильну ненависть до всіх кривдників його самого та руського народу, усе-таки не посмів знущатися над бідною безпомічною дитиною, останньою паростю ворожого йому роду. Він запитав поради в Семена, бо твердо вірив, що сей наведе його на добру дорогу.

– Розуміється, – сказав пасічник, коли Довбуш розповів йому про напад на замок воєводи, – зробили ви неабияке діло. Не було потреби так страшно мститися над паном, а над дитиною ще й менше. А де ж ти подів її?

— Та вона тут із нами, — відповів Довбуш.

— Де з вами?

— Тут недалеко в селі. Хлопці принесли її сюди на плечах. Несли ночами, бо вдень ми мусили ховатися по лісах. Отак промандрували цілі дві неділі, поки дійшли сюди. Дитина зразу плакала, а потому якось забавилася.

— То, може, помістиш її де в селі? Може, у якого попа?

— Не маю такого знайомого, — відповів Довбуш. — А я гадав, чи не могла би вона прожити тут із тобою в безпечнім місці, поки не знайду для неї дешо відповіднішого.

— Трудно буде, — сказав Семен по короткій задумі. — У мене, сам знаєш, нема ніякої вигоди для панської дитини.

— Се ще було би найменше, — відповів Довбуш. — Де про що я міг би постаратися, а до тебе, думаю, вона привикла би ще борше, як до моїх товаришів. А під зиму я чей винайду для неї таке місце, де буде мати більшу вигоду і ліпший догляд.

— Та про мене, — сказав Семен, — нехай буде й так. Я тут сам, але в мене є також свояки й знайомі, що можуть притулити її в разі потреби.

Довбуш віддалився по сій розмові й другого дня сам на своїх руках приніс воєводську внучку в хату пасічника.

Мільця поволі забувала про свій панський дитинчий вік. Згадки про воєводу всувалися чимраз у темніші закутки її душі й стали вкінці мовби якимсь невиразним сном. Зате краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається весною краса чудової цвітки в полонині. Вона привикла до самітності в хаті, до шуму лісових дерев, до понурого обличчя пасічника, — а її чисте, дівоче серце й почуття розвивалися в окруженню гірської природи й віддалік від

людей, що своїм злим прикладом могли би звихнути
свобідний ріст і розвиток тої запашної цвітки.

Довбушеві в тих часах прийшлося дуже круто. З упадком Польщі скінчилося його капітанство. Він мусив скриватися, а потім під різними назвами, як жебрак, блукати по краю. Його жінка в Перегинську вмерла з гризоти. Душа бідного вигнанця терпіла багато під нестерпним тягарем розлуки, і йому так і не довелося знайти для Мільці вигідніший та безпечніший притулок.

Аж по упливі п'ятнадцяти літ він загостив знов до пасічника Семена. Радісно прийняв старець страшного колись гостя. Здивована поглядала на нього Мільця... здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колись безпомічною дитиною викрав із замку її діда. Замість турботи та гризоти, яка мутила його досі, він почув у душі дивну, невияснену пільгу, немов свідомість того, що його злочин може принести добрі наслідки в будущині.

Недовго пробув Довбуш в оселі пасічника, недовго, а яка рішуча переміна зайшла в його душі! Його серце ожило, — ожило з новими стражданнями, із новим щастям, із новою любов'ю. Червона, як вишня від сонця, зустрічала його Мільця, ціла в огні, тримтячи, слухала довгими вечорами його оповідань про його життя, про давно минуле, та незабутє горе, — і її серце почало відзвіватися до нього якоюсь незнаною, тихою й солодкою мовою...

Весною 1800 року відбулося вінчання Довбуша з молодою Емілією, внучкою воєводи, останньою прапорою родини Шепетинських. Та вона того не знала й віддавна привикла вже вважати себе за дочку Семена.

Та недовго пробував Довбуш зі своєю молодою жінкою. Боячися, аби його не висліджено, він знов

покинув пасічника, знов у жебрачій одежі пішов у широкий світ, обіцявши за рік знов явитися там, куди тягло його серце.

Тяжко стало Мільці. Та туга щезала поволі: час і надія побачити незабаром чоловіка потішли її. І все йшло звичайним порядком у пасічниковій хаті, коли нараз, уже пізньою зимою, почув старий Семен, що жандарми мають напасті на його хату, аби зловити жінку Довбуша. Про се сказав старому пасічникові один вівчар, який узимку за кілька миль їздив на Зелемінь по сіно. Семен цілу ту зиму не виходив із хати, бо старість уже змогла його, — і кілька днів по відході вівчаря він помер, повідомивши перед смертю Мільцю, що їй грозило.

Неописаний жаль і переляк пройняв наскрізь серце молодої жінки, коли нараз побачила себе самою серед безлюдної лісової пустині вночі, із трупом свого, як їй здавалося, батька.

Тої ночі вродився їй син, друге живе ество обік неї в тих лісах. Вона тряслася над ним, плакала й сміялася, не знала, що робити, а кождої хвилі бачилось їй, що вже йдуть немилосердні, вусаті, узброні поспіаки, що її беруть, кують у тяжкі кайдани, що відбирають їй те бідне дитя, її єдину потіху. Ні, несила була їй довше мучитися! Утекти відсіля, у найближче село, між людей, котрі її сховають, і оборонять, і потішать, — се була її єдина думка.

Кілька днів по злогах¹ вона взялася до роботи, убрала себе якнай тепліше, пообшивала дитя старанно і слізно прощалася з тою мирною старою хатою, де так гарно, так спокійно пройшли її молоді літа. Нараз впала їй в очі пасічникова Псалтиря, єдина книжка, що була в тій пустині. Із неї молився пасічник, на ній

¹Злоги – пологи.

учив він її читати, із неї переписувала вона перші буки вуглем на яловій тесаній дощі, у ній і вона останнього року знаходила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала й не розуміла. Вона взяла із собою сю святу книгу в тій вірі, що вона стане їй у дорозі обороною й з'єднає їй милосердя в Бога і в людей. Потім, перехрестивши і з сльозами поцілувавши ще холодну руку свого опікуна, пішла в Божу путь.

Мільця думала, що в найближчім селі оповість людям про смерть пасічника й верне з ними, аби поховати його смертні останки. Але цілком інакше сталося. Метелиця позавівала снігом усі знані їй лісові стежки, а сніг, падаючи, усе затемнював так, що вона незабаром збилася з дороги й заблудила в лісі.

Тяжко-важко, у неописанній тривозі, пливла їй година за годиною. Уже сонце зійшло з полудня, а вона все ще блудила густими борами. Уже стало вечоріти, мороз діймав її, сили почали її покидати, та вона, незважаючи на студінь, останками свого тепла гріла лише своє дитятко. І ніч уже надійшла, у лісі вчасніше, як на полі, — а ще не кінчився ліс, не уставала метелиця, до того всього долучився мороз. Вона сіла спочивати під розлогою смерекою, під якою було менше снігу, і, кормлячи грудьми свою дитину, стиха шептала молитви. Потім, коли стогнання лісу під бурею втихло трохи, вона рушила далі густим лісом попід смереками, спускаючися все нижче й нижче вдолину. По якімось часі вона побачила недалеко внизу бліде світло й зараз пізнала, куди зйшла.

Була се одинока невеличка гірська коршма на краю лісу, недалеко від села. Живіше забило в неї серце, і вона, вийшовши з лісу, побрела сніговою поляною навпростець до коршми.

У буді під коршмою лежав лютий пастирський пес. Зачувши кроки чужої людини, він зірвався з

голосним гавканням, та те гавкання було для неї міліше від усього, що чула в тій хвилі, бо свідчило про присутність живих людей у коршмі.

Із коршми вийшов жід із слугою, відкликав пса й здивувався немало, бачачи перед собою в таку годину «пасічникову молодицю», знайому йому здавна. Він запровадив її до коршми, де вона швидко отримала. Зразу здавалося, що її здорова натура перенесе без шкоди страшні події останніх днів. Вона покріплася в коршмі звареним наборзі¹ гарячим молоком і лягла спати з дитиною, але над ранком у неї показалася сильна гарячка, так що вона, прокинувши-ся й простогнавши до рана, попала в повну нетяму. Переляканий орендар післав свого слугу в село, аби спровадив сани та тягло, і коло полудня непритомну молодицю з дитиною з тяжким трудом завезено в село й відвезено просто до місцевого священика. Сей, не гаючися, охрестив дитину, що була мужеського полу, і примістив у себе тяжко недужу матір, яку здавна зناє як дочку пасічника Семена. Знайшовши при ній пасічникову Псалтирю, він прочитав на останній картці тої книги пасічникову записку, що потрохи вияснила йому походження молодиці. Сама ж молодиця пролежала ще кілька днів у страшній гарячці та непритомності, потім прийшла до себе лише настільки, що могла сказати, що її тато вмер і лежить у своїй хаті непохованний, і потім попала знову у нетяму, що скінчилася тихою смертю.

Її й Довбушів син лишився знайдою² в попівськім домі.

¹Наборзі – наспіх, квапливо.

²Знайда – дитина-підкидьок, знайдена і взята ким-небудь на виховання.

ІІІ. ЗНАХІДКА В РОЗГІРЧІ

П'ять літ минуло від часу, коли в Довбушуківці відігралася драма, описана в першій часті сеї повісті.

Ми знов у горах, недалеко Розгірча. Від полудня – високі гори, покриті темними смерековими борами. У їх стіп, на ріні, – руїни старої мурованої коршми, де колись сидів жид Бляйберг. Попри руїни, порослі мохом та кропивою, в'ється маленька стежка, її ледве видно; мабуть, рідко коли ходить. Вона підіймається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Тою стежкою ходять люди з міста відвідувати знаний камінь, що стирчить у тім лісі. Із селян мало ходить нею, бо про руїни старої коршми оповідають страховинні перекази, а жінки бояться й згадувати про неї під ніч.

В одну літню погідну днину сею самітною стежкою йшов чоловік малого росту, із живими, хитрими сірими очима, по-міщанськи вбраний, із грубою палицею в руці та з торбою через плечі. Скорою ходою він добирався до лісу й незабаром склався в холодній тіні. Тут спинився на хвилю, відітхнув глибоко й обтер піт із чола. Потім став розглядатися довкола, немов питуючи в пам'яті, куди дорога, бо стежка в лісі цілком пропала.

Роздумавши добре, куди йти, він справився в гущавину й довгий час дерся ярами, зворами та кременистими лісовими обломами, доки перед його очима не вистрілив розгірецький камінь. Трьома високими, стрімко полупаними стовпами здіймався він угору й сірими неправильними контурами вирізувався на темно-зеленім тлі бору.

– Слава тобі, Боже! – прошептав, тяжко зітхуючи, подорожній. – Насилу дібрався до цього місця, де вже так давно я повинен бувстати. У тім камені

остання моя надія... Як тут нема того скарбу, то вже хіба сам чорт удавився ним! І кілько-то я нашукався, кілько напитався за ним, цілих п'ять літ часу стратив, борючися з різними трудностями!

Так бурчав подорожній, уклавши під грубезною смерекою недалеко каменя на довший відпочинок. Він здіймив із себе кафтан і торбу, поклав на землі, поправив на собі вузький ремінь із близкучими пряжками й добув із торби кавалок хліба, солі та добрий відрізок ковбаси.

— А хто знає, може, і брехав Петрій, як його мутили?

Може, се все байка, видумка... може, він тільки на те розпустив вістки про такі великі скарби, аби подроцитися з Довбушуками? Де ж то можливе, аби я стілько шукав, усі закамарки перешниряв та поперевертав і не знайшов нічого? Але побачимо, — додав, устаючи й збираючи одробинки хліба. — У тім камені ще моя остання надія! Дурний нарід каже, що сі скарби закляті! Що то значить? Коби лиш були тут — моя рука вже їх видобуде... не пошкодить ніяке закляття!

Се був Невеличкий. Проворний і хитрий бурлака встиг тої страшної ночі, що скінчилася погромом Довбушуків, вихопитися й втекти від стражників. У його голові зродилася тоді ж гадка піти на власну руку шукати скарбів. І ся справа займала його цілих п'ять літ.

Перехрестивши ся, вийняв невеличку сокиру, що стирчала ззаду за поясом, узяв у руки свою палицю, здолини добре оковану, і став дряпатися горі каменем, аби дібратися до першої щілини, яку видно було знизу. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий, звітрів на сльоті, але Невеличкий із дивною зручиністю поборював перепони.

І ось він по довгих трудах угорі... заглядає цікаво в темну щілину... нічого не бачить... Стукає палицею

по кам'яних стінах, палиця не трафляє нічого, крім каменя... Лізе сам у темну щербату нору, та вона цілком порожня.

— Ну, ну, — воркоче трохи розчарований, але не знеохочений Невеличкий і починає уважніше оглядати все довкола. Незабаром він побачив другу, меншу, майже непомітну розколубину над своєю головою.

— Е, ось воно куди! — буркнув він і знову з немалим трудом почав дертися вгору. І знову знайшов вузьку, глибоку печеру, але й ся була порожня.

Невеличкий іще нетратив надії. Він довго сидів на кам'янім помості печери й пильно роздивлявся по всіх кутах. Потім, вихиливши голову з печери, глянув униз і затремтів при першім погляді.

По стрімкій, обірваній скалі, по якій із великим трудом він виліз угору, не так легко злізти вдолину. Найменший хибний крок грозив упадком і смертю. Смілий опришок, однаке, не стратив відваги.

Як сильний щупак¹, попавши в сіть, кидається по ній, аби натрапити на діру й продертися нею на свободу, так бігали бистро опришкові очі. Але всюди стирчали грізно й понуро стрімкі стіни, і ніде не було видно вигіднішого проходу.

Може, перший раз по довгих літах прийшла йому в тій небезпеці гадка про Бога, і він, зітхнувши з глибини серця, обернув зір свій угору, мовби виглядаючи відти руки порятовника.

І як лише підніс догори очі, то вже довго не спускав їх, але пильно став розглядати сіру скалу та її пошарпані стрімкі вершини.

— Ось воно! — крикнув радісно. — Вилізу на сам вершок каменя, а другим боком чей же злізу вдолину.

¹Щупак — самець щуки.

І, спершися сильно на свою палицю, із незвичайною легкістю піднявся вгору й став дряпатися склою до самого вершка.

— Ах! — вирвалося мимоволі з його грудей, а в тім однім оклику вилилося немале розчарування. Друга стіна каменя була ще стрімкіша, ще небезпечніша й недоступніша, як перша. Та він і тепер не тратив відваги й знов почав пильно оглядатися довкола.

Подовгастий вершок каменя був зубатий і полуਪаний і виглядав мов великий гребінь із величезними кам'яними нерівними зубцями. Уздовж того гребеня поклав собі Невеличкий лізти аж на сам край і там шукати стежки вдолину. Той намір декому іншому був би видався неможливим, бо спинатися на стрімкі іглиці, маючи по однім і по другім боці глибоку пропасть, на те треба було неабиякої відваги та зрученості. Невеличкий не злякався, кинув надолину свою тяжку палицю й пустився в страшну дорогу.

Нарешті йому таки вдалося дістатися на останній вершок скального гребеня. Лице його прояснилося. Скала із цього боку була, щоправда, стрімка, але сильно потріскана й нерівна, і він рішився при помочі своєї сокири злазити вдолину. Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скалі, аби на них стати міцно, — і так повільно, але досить безпечно, почав спускатися вниз.

Нараз видалося йому, що камінь, об який ударив обухом, захитався й глухо задуднів. Отсе розбудило його цікавість. Він іще раз, сильніше вдарив сокирою в камінь, але цього удару мало не переплатив життям. Камінь, що слабо держався на своїм місці, попустив під сильним ударом і з громовим лускотом звалився вдолину, розбиваючись об скалу. Падаючи, захопив одну ногу Невеличкого і хоч не скалічив його значно, та все-таки мало не збив із рівноваги й не зіпхнув

наперед стрімголов униз. Се було би, певно, сталося, коли б Невеличкий у тій же хвилині зруечно не відхилився набік і не притисся до стрімкої розпуклої скелі.

Коли минула хвиля небезпеки, він знов піднявся й поглянув на місце, звідки скотився камінь. Яке ж було його зачудування, коли побачив там темний, до сонця вихилений отвір глибокої й досить просторої печери.

— Ось де мій талан, ось де ті скарби! — скрикнув Невеличкий і весь затремтів із радості.

Проміння сонця поволі, немов боязко, продирає густу темноту, що панувала віддавна в печері. Аж по добрій хвилині Невеличкий міг розрізнати деякі більші щерби скал у нутрі печери. Але, крім щерб, годі було добавити щось інше.

Поволі всередині роз'яснилося, і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Та, на своє велике розчарування, замість купи золота, побачив серед печери два людські кістяки, покриті перегнилими шматами. Він знов затремтів, мовби голою рукою діткнувся холодної гадюки. Ноги його дилькотали й не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле, німо дивилося на кістяки. Більший кістяк — се була жінка, як можна було пізнати по шматах одежі й по довгім волоссі, що, хоч протрухлявіле, все ще трималося купи. Жовті кості лица виглядали страшно, і Невеличкому здавалося, що по тім кістянім обличчі перебігає від часу до часу демонічний усміх наруги й зневаги.

— Агі! — мимоволі скрикнув Невеличкий. Хотів віддалитися від цього виду, але його ноги не рушалися з місця.

Та по кількох хвилях його обридження й переляк пройшли, і він почав знов розглядатися по печері. Та ніде не було сліду схованих скарбів. I Невеличкий

хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь внутрішній голос візвав його оглянути трупи. Не без дрижаків і не без відрази приступив ближче до кістяка жінки й торкнув його злегка ногою. Одежа, що покривала трупа, розпалася й відкрила голі білі ребра, а між ними на грудній кості лежала стара книга, здавалося, ще не понівечена гниллю, її старовинна дерев'яна, обтягнена шкірою оправа вилискувалася ще декуди позолотою, а зализна клямра, що її замикала, проржавила цілком.

— Ого, а се що? — скрикнув Невеличкий. І, неввахаючи на відразу й острах, він сягнув рукою по книжку, що лежала на груді кістяка. Обережно брав її, боячися, аби не розсипалася за дотиком. Але книжка була ціла. Дерев'яна оправа заховала її від гнилизни. Невеличкий підняв її, а грудь кістяка заворушилася незначно, немовби з-під тої кості добулося тяжке зітхання. Не рухаючи другого трупа, Невеличкий виліз поквапно з печери, помалу та обережно зліз надолину, хоч тепер се було вже досить легко.

Нарешті станув на землі. Тяжко зітхнув після дряпанини по скалі, потім сів унизу на мураві і, заспокойвшися, зачав переглядати знайдену книжку. Вона була вся писана старим письмом, якого він не вмів прочитати анітрохи. Згорнувши книжку, він положив її до своєї торби, знайшов сокиру, яку кинув був уніз із каменя, оглянув іще кілька разів той камінь із різних боків і віддалився.

IV. АНДРІЙ НА НОВІЙ ДОРОЗІ

Пригода з Довбушуками, що скoilася з початком осені, для обох Петріїв скінчилася короткою недугою.

Андрій мало потерпів на здоровї і, видужавши, відпросився в батька до Львова, аби записатися на університет і віддатися правничим студіям. На се згодилися вони оба з батьком по кількаразових розмовах, дійшовши до переконання, що правничі студії можуть бути найкорисніші для Андрія в його дальшім житті. Він відїхав до Львова якось так поспішно та несподівано, що забув навіть попрощатися з Олесею. Аж у часі дороги він пригадав собі її й рівночасно дізнав чуття, що назавсіди розстається з нею і що ніщо, властиво, не в'яже його до неї.

У Львові Андрій, за батьковою порадою, заїхав до підрядного готелю Куна, куди звичайно заїздили руські священики, і при помочі готелевого фактора¹ почав шукати собі кавалерського помешкання. По кількадневній біганині він нарешті знайшов таке помешкання і віднайняв один покій із харчем та обслугою в пані Кралінської, вдови по уряднику, яка прийняла його дуже членою й так захвалила свій до винайму виставлений покоїк, що він згодився відразу на скромну зрештою ціну й того самого дня переніс туди свої речі з готелю. Немало біганини та клопотів коштував також його запис на університет, так що перші тижні львівського життя пропігли йому скоро й непомітно, мов у сні. Снідання діставав він щорана в своїм покою, туди ж приносила йому служниця о першій годині обід, о шостій підвечірок, а коло восьмої невеличку вечерю. Життя його таким способом укладалося правильно та спокійно, як ніколи досі. Товариське життя університетської молодежі в тих часах було ще дуже слабо розвинене, і Андрій, хоч знайшов між університетськими слухачами немало своїх бувших

¹Фактор – посередник у розв’язанні різних побутових справ.

товаришів із гімназії, не спішився приставати до жодного гурту, не вписався до жодного академічного товариства, а натомість у годинах, свободних від університетських викладів, звичайно сидів дома і пробував вчитуватися в правничі книжки, що відповідали тим лекціям, яких слухав на університеті, або виходив до міста на прохід. Зі своєю господиною стрічався рідко, в її покоях не бував ніколи і нічого не знав, навіть про те, чи вона живе сама, чи не сама.

Аж десь у половині падолиста його увагу звернула на себе висока ограйдна дама, блондинка, із незвичайно великими й блискучими очима, у незвичайно елегантнім, хоч не надто багатім одязі, яку зустрічав не раз на тій самій вулиці, де була його кватира, а одного разу підстеріг навіть, що вона входила до тої самої камениці. Він не мав звичаю заговорювати зі служницею; се зрештою була старша й загалом не дуже балакуча особа, а при тім його зацікавлення не було таке велике, щоб могло перемогти його несмілість супроти жіночого пола. Та одного дня сталася незвичайна річ. При наближенні першої години служниця ввійшла до його покою й сказала:

— Прошу панича, пані радникова просять до себе на обід.

Андрій не відповів нічого, навіть якось не здивувався, тільки встав і пішов за служницею до покою пані радникової. Покой були гарні, ясні, просторі, і хоч небагато, а все-таки зі смаком умебльовані. Перейшовши салон і ще одну кімнату, він опинився в їdalні, де біля накритого та вже заставленого стола його зустріла пані дому, обік якої стояла молода блондинка, що впала йому в око на вулиці, у скромнім, але дуже елегантнім домашнім убранні.

— Моя дочка Дося! — сказала пані дому, і Андрій чемно вклонився молодій дамі, при чім почув, що серце в його грудях забилося незвичайно скоро.

Панна Дося кивнула злегка головою в його бік і, вказуючи правою рукою крісло біля стола праворуч від материного, а напроти свого, сказала коротко:

— Прошу сідати!

За обідом пані дому розпитувала Андрія дуже ввічливо, як йому живеться у Львові, чи задоволений із помешкання та услуги і яким студіям віддається. Панна переважно мовчала, перекидаючися тільки іноді кількома словами з матір'ю. Протягом розмови пані дому перепросила Андрія за те, що запросила його сьогодні обідати з ними разом: училила се тому, бо хотіла розвідати в нього, як йому подобалося помешкання в неї й чи не має якої потреби, у якій би вона могла вигодити йому. Він по-дякував за її ласку та старання, заявив, що наразі не має ніякої потреби, і сказав дещо про своїх родичів та про те, скільки матеріальних засобів батько призначив йому на удержання у Львові.

— Буде нам дуже приємно, — відізвалася зовсім свободним і непримушеним тоном панна Дося до Андрія, — коли захочете частіше обідати з нами. Жиємо обі з мамою як черниці, не приймаємо ніяких гостей і рідко буваємо в товариствах, тож вибачте, пане Андрію, що ми деколи надужиємо вашої терпеливості й запросимо вас на коротеньку гутірку.

— Буде мені дуже приємно, — відповів Андрій і вклонився чемно панні Досі. — Сам я не смів би просити у пань такої ласки, але коли паням се може бути приємно, то я в кождій хвилі готов служити.

— Будемо старатися не надуживати ваших услуг, — із добродушним, материнським усміхом

промовила пані радника й подала Андрієві руку, яку сей поцілував.

На цьому скінчилася його перша візита в пань Кралінських.

Андрієві університетські студії пішли відтепер чимраз ліпше та успішніше, коли його домашнє життя скрашували не дуже часті, але завсіди пріємні та приятельські зносини з обома жінками, його хазяйками – матір'ю й дочкою. Протягом чотирьох літ він не переміняв кватири, а тільки літні вакації проводив дома у своїх родичів, помагаючи їм у часі тих вакацій у польових та домашніх роботах. Перед батьком він не таїв нічого зі своїх зносин із панями Кралінськими, але також не мав причини признаватися до чогось особливого, бо ті зносини ніколи не виходили поза обсяг пріємних приятельських зносин. Андрій не давав ані матері, ані дочці ніякої нагоди робити йому протекцію або допомагати йому яким іншим способом, а також обидві вони, матеріально забезпечені у своїх невеличких потребах, не давали йому ніякого приводу підозрювати їх у якихось самолюбних намірах. Протягом тих чотирьох літ Андрій, якось навіть сам того не завважуючи, закуштував такого спокійного, рівномірного, духововою працею та веселістю й задоволенням заповненого життя, яке рідко кому трапляється в молодих літах і яке справедливо можна назвати міщанським щастям у найкращім значенні того слова. Аж на п'ятім році університетських студій, приготовлюючися до останніх правничих іспитів, Андрій чимраз частіше почав думати про те, що по складенні тих іспитів найвластивіше для нього буде попросити руку панни Досі й стати з нею під шлюбний вінець. Він не сумнівався про те, що її мати згодиться на сей

зв'язок, а щодо своїх родичів – був також певний, що вони не спротивляться його щастю.

Правда, був один епізод у його зносинах із панями Кралінськими, коли йому могло здаватися, що його тихі мрії про родинне щастя в їх товаристві можуть розвіяться в ніщо. У їх покоях почало досить часто бувати досить численне товариство старших дам і панів, до якого пані дому його не допускали, так що він довший час не міг нічого знати про ціль тих відвідин. Се було, власне, у часі четвертого року його студій, і під кінець того четвертого року, перед літніми феріями¹, від самих Великодніх свят аж до кінця курсу, його ані разу не запрошено до них на обід. Незважаючи на те, при його відїзді додому обидві пані попрощалися з ним дуже членою й просили його не покидати їх кватири також на дальший рік. Вернувшись з вакації до Львова, він не застав обох пань у домі, а від служниці, що пильнувала помешкання, довідався, що обидві вони незабаром по його виїзді також виїхали до морських купелів в Остеннді, у товаристві одного з тих панів, що бували в них минулого року і якого назву служниця затямила. Він звався барон Нагутайм. Андрій не чував ніколи нічого про того барона, не знав його близьче і, не випитуючи в служниці нічого докладніше, із її розмови не міг здогадатися, чи барон має які наміри щодо обох пань, чи не має ніяких. Та проте не можна сказати, щоби ся новина не наповнила його деяким побоюванням та не явилася темною хмаркою на небі його вимріянного міщанського щастя.

Андрій довго носився зі своїми думками, які не раз переривали йому його приготування до іспиту, і нарешті написав лист до батька, де перший раз

¹Ферії – канікули.

звірився йому зі своїм наміром по складенню іспитів одружитися у Львові з панною Кралінською й просив у батька не так поради, як радше відомості, чи може числити на його поміч, потрібну для заснування власного домашнього огнища, аж до часу, поки би, відвівши судову та адвокатську практику, міг числити на власний заробіток із доходів адвокатури. Се був натяк на запомогу з Довбушевих скарбів, яких часть старий Петрій повкладав у різні банки на процент. По кількох днях він одержав досить неприємну відповідь від батька, що його здоров'я значно погіршилося, господарство дає малий дохід, а на значнішу запомогу з іншого боку дуже слаба надія. Батько просив його, аби він, скоро тільки складе іспити, не гаючися й не роблячи ніякого важкого кроку на власну руку, вертав додому.

V. СТАРІ ЗНАЙОМІ

Невеличкий смерековий лісок у стіп Чорної гори, та великі зміни сталися в природі сеї гори за п'ять літ. Невеличкий та дикий і таємний лісок, що перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної гори й хоч трохи прикривав її щербатий скалистий бік, щез драззу. Черва, яка не раз, мов зараза, спадає на гірські бори, позбавила й Чорну гору її зеленої прикраси. Смереки повсюхали, галуззя їх пообкри-шував вітер, а кора лупалася й відставала сама від голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти й знищення представляв той лісок.

В одній із безлічі деберок серед висохлого лісу сидить троє людей. Найстарший із них зі знаками ран на блідому лиці – то Олекса Довбущук, інші два – се

його сини, Ленько й Сенько. Вони недавно вернули з в'язниці й спочивали по досить довгій дорозі.

«Товариши», переловлені стражниками тої пам'ятної ночі пожежі, «виспівали» на Довбушуків так багато поганих штук, що їх засуджено на п'ять літ, а Олексу, по одужанню, – на чотири роки до тяжкої в'язниці. Отсе вони, відбувши свою кару, вертали додому.

Невважаючи на цілорічне лікування в шпиталі, Олекса Довбушук не міг прийти до повного здоров'я та позбутися всіх наслідків тяжких ран, завданіх йому товаришами. Надто тюрма привчила його до понурої мовчанки, за якою ховалася тільки тупа ненависть до людей та гірке почуття безсильності. Не знати як і чому, усі його думки сходилися на тім, що тільки Петрій може допомогти йому сяк-так без біди докоротати свій вік. Натомість його сини страх як поступили вперед на дорозі, на яку звів їх перед тим їхній отець. У товаристві злодіїв і злочинців вони вивчилися від них докладно того ремесла, а тепер, чуючи себе на волі, те тільки й думали, як би найушішніше зайнятися своїм ремеслом.

Тихо було довкола. Олекса, змучений довгою дорогою до Перегинська, сидів у німій задумі на камені. У ніг його плив і журчав по грубих плитах маленький гірський потічок. Олекса непорушно дивився в його чисту, скляну воду й не промовив до синів ані слова. Вони також дорогою балакали дещо між собою, але з батьком говорили дуже мало. Ленько тепер, мабуть, надумав щось. Він усміхнувся і, моргнувши на брата, відвів його набік і запитав:

– Ну, Сеньку, що будемо тепер робити? Слава Богу, ми свободні, час би рушитися куди!

– Хіба я знаю, що зробимо? Ось і тато тут. Поговорімо з ним, що він нам порадить.

— Я й сам так думав, — відповів Ленько, — але, здається, з татом нема що говорити... Прикрутили його товариші, та й оглушила в'язниця. З нього не будемо мати ніякої потіхи.

Олекса зачув тих кілька слів і тільки буркнув під носом:

— Може, й ваша правда. Як не будете, то не будете.

— Та ми хотіли би, — підхопив Ленько, почувши слова батька, — але, нечувши досі від вас нічого, не маємо надії й надалі. Не знаємо навіть, чого ви нам казали йти до Перегинська. Адже нам там нема що робити.

— Хіба я вам казав? — огризнувся отець. — Адже нас усіх трьох відвели жандарми аж до сільської канцелярії й тільки тоді випустили на волю, коли вйті підписав за нас поквитування. А ви, скоро з канцелярії, зараз рушили в ліси, не заходячи до села. Я й сам не знаю, чого пішов із вами.

— Та ми не дуже далеко від села, — сказав Сенько, — а тут у нас, у деберці, невеличка криївка. Там ми поховали дещо, то, може, тепер знайдемо та будемо мати на початок.

— Мабуть, не знайдемо, — із прикрим усміхом сказав Ленько. — Я вже одним скоком, ідучи сюди, заглянув до твої криївки. Пусто в ній, хоч копією гони.

— Е, ти заглянув до своєї, — відповів Сенько, — а я до своєї ще не заглядав. Не думаю, аби мою відкрив хто так легко, як я відкрив і спорожнів твою.

Ленько засвистав, покриваючи мішане почуття задоволення й незадоволення, і сказав ніби байдужно:

— А я й не знов, що в тебе є своя криївка.

— Отакої й гни! — відповів Сенько. — Так ти й гадав собі, що я дурень.

Олекса не без деякого задоволення слухав розмови своїх синів, а далі зворушеним голосом промовив:

—Бачу, мої дітоньки, що у вас немалий талант. Нехай вас Бог благословить на вашій дорозі, а я вже не маю ані сили, ані охоти ходити за вами й слідити вас. Не знаю, що з вами буде, і не знаю, що зо мною буде, але гадаю, що найліпше буде для нас, коли ось тут розійдемося на різні дороги. Я вертаю до села. Пропали мої ноги для великої дороги. Піду до Петрія й наймуся в нього хоч воробців із проса пуджати, коли не зможу робити ніякої іншої роботи. А ви йдіть собі, куди ваша воля.

Сказавши се, він устав із місця, приляг до потоку й напився з нього чистої, хоч не дуже студеної води, а потім, не оглядаючися на синів і не кажучи їм ані слова більше, повільною ходою, підпираючися грубим костуром, справився на стежку, що через невеличкий пригірок провадила до села.

Сенько й Ленько сиділи на своїх місцях і не рушалися з них при відході батька, а коли сей щез за пригірком, Сенько промовив, кепкуючи:

— Пішов старий на губи.

— Раз я сказав, що не будемо мати з нього потіхи, то так воно й буде, — доповів Ленько.

Знайшовши в Сеньковій криївці те, що там було заховане — дещо одежі та дещо грошей, переважно таких монет, якими не можна було безпосередньо користуватися, добутих у різних часах крадіжками та рабунками по панських дворах, — брати почули, що невелика їм із того потіха й що сяк чи так треба їм вертати до села й знайти собі безпечний осідок. Лісовими та польовими стежками вони рушили на свою Довбушуківку.

Сумною та непривітною пусткою стояла тепер та невеличка оселя, положена геть на відшибі від головного села, під самим лісом. Здавалося, що ліс розширився трохи й загорнув її під себе. Де-не-де

з-поміж густих високих смерічок виглядали повалені останки печей або чорні перепалені обломки бервен. Розвалини хат поросли густою та високою кропивою, а по колишніх подвір'ях розсілися розкішні й самозадоволені будяки, загороджуючи доступ до хат. Було тихо. Ні один листок не ворухнувся, лише сонце пражило згори, а небо всміхалося ясно та погідно.

Довго ходили Довбущуки поміж корчами смерічок та кропиви, довго оглядали сумні розвалини своєї батьківщини. Нараз якийсь хриплivий голос звернув на себе їх увагу.

— Що се таке? — запитав Ленько брата.

Сенько не відповів нічого, але зараз почав прориватися до місця, звідки доходив голос. Незабаром брати знайшли вузеньку стежку, втоптану поміж кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої пустині з-поміж густих глогових і драпакових корчів виднілося щось немов будка, у якій не раз у бідніших газдів лежать пси. Кілька порохнявих, напівперегнилих дилин, опертих на кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону від непогоди. Ззаду лежала величезна купа ломаччя, хащу та гнилих бервен, творячи непрохідну стіну. На землі замість постелі валялася купа листя із сухої соломи, і на тій нужденній мерві лежала, а właстиво сиділа, опершився об грубий пень, стара вже людина. Зразу годі було розпізнати, чи се чоловік, чи жінка. Безладно понавішуване брудне та діряве курмання — се була вся одежда тої руїни чоловіка, а тільки по довгім, у ковтуни скуйовдженім волоссі можна було пізнати в тій постаті жінку. Її лице було темне, як земля, давно не мите, а запалі очі ясніли з глибоких ямок несамовитим огнем, її ноги були порепані та покриті струпами засохлої крові.

Охриплім, ледве чутним голосом співала вона, не рушаючися з місця й не зводячи очей з одної точки:

Ой за ліс милюй, за ліс
Чорні оченька заніс,
І слідоночки забравши,
Серцю жалю завдавши.

Зітхнула, а потім зараз перейшла на іншу нуту:

Мати ж моя, мати, що ти учинила,
Що ти свої діти марне погубила?

— А се хто? — запитав Сенько шепотом свого брата.

— Не пізнаєш? Се наша стрийна, Демкова жінка!

— Овва! Ось на яке зійшла! — промовив Сенько і зацмокав.

Демчиха не завважила Довбущуків. Не рушаючися з місця й вдивляючися все однаково в пустий темний простір, вона тоненьким голосом затягнула колискову співанку, немов заколисуючи дитину до сну:

Ой не куй, не куй, сива зазулько, вночі,
Не вибирай си на тернинонъку очі!
«Ой як же ж мені поночі не кувати?
Маю дітоночки, нічим їх годувати».

Та нараз зареготалася різким, неприродним реготом і затягнула танечної:

Ой береза дуба везла,
Трохи впріла, трохи змерзла...

Потім зітхнула знов і говорила до себе, немов продовжуючи з кимсь перервану розмову:

— А що ж я їй зробила? Чи зілля винно що кому?..
Чи я винна, що нарвала?..

І безпосередньо по сих словах, звісивши голову вниз, затягнула сумовито:

Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде!
Най на того суд упаде,
Хто судити буде!

Довбущуки стояли недалеко халабуди й мовчки при-
дивлялися Демчісі.

Нараз почули за собою шелест бур'яну й лускіт
лому. Обернулися й побачили парубка, у якім зараз
пізнали свого молодшого братанича Іванка, Демко-
вого сина.

— Се ти, Іванку? — озвався Ленько.

— Адже ж я! — відповів парубок. — А ви відки тут
узялися?

— Вернули з Іванової хати, — відповів Сенько.

— Овва, так скоро? — жартуючи сказав парубок. — Я ду-
мав, що ви вікувати там будете.

— Та не зле нам там було, — відповів, також жарту-
ючи, Ленько. — Але що ж, не хотіли пани довше дер-
жати та й нагнали нас додому.

— Шкода, бо без вас тут було досить спокій-
но, — сказав Іванко. — Тільки ось моя мама не може
забути того, що сталося з вами всіма. А властиво вона
забула все, навіть те, що вона моя мати.

Й Іванко добув із кошеля, який приніс із собою,
горщик зі стравою, положив його перед божевіль-
ною й мовчки чекав, поки вона пообідає. Демчиха,
не кажучи ані слова, зирнула на горщик, узяла ложку
й почала їсти зовсім спокійно, мов розумна людина.
Іванко й оба Довбущуки мовчки придивлялися їй.

— Бачите, що сталося з вашою стрийною! — шепнув
Іванко Довбущукам.

Брати насмішливо покивали головами.

— Нічого собі! Їсть добре, а більше їй нічого не треба, — сказав Сенько.

— Чи не нагодував би ти й нас так? — запитав Ленько свого братанича.

Іванко взяв з-перед матері порожній горщик, завинув його в шмату і, не відповідаючи на Ленькове питання, зібрався вертати. Довбущуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися про все, що бачили.

— Іванку, Іванку, зачекай! Ми змучені й голодні! Чей же не будеш такий лихий на нас і не даси нам отут загибати з голоду?

— Та я не лихий на вас, але не знаю, чого вам треба і що можу зробити для вас.

— Та нам небагато чого треба на початок, — сказав Ленько. — А там ми якось дамо собі раду. Але скажи насамперед, як ти тут заходиш собі світу й що сталося з нашими?

— Що ж я вам скажу? Мені ніколи, робота чекає. А те, що тут сталося, то самі сумні речі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, а потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Вона кілька неділь мешкала в Петрія, аж одного вечора нагло занедужала й тої самої ночі вмерла. Мов на нещастя, і Демчишин хлопець занедужав разом і вмер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла звідкись! Нам аж серця краялися, слухаючи її ридання. Десь по півночі призналася, що струїла «стару». Небіжка варила собі в горнятку крупи, а Демчиха влила до тих круп розпару якогось зілля. А як «стара» їла, прийшов Демчишин хлопчина, і вона і йому дала тих круп. До доби обое померли. На другий день покликали громаду, взяли

Демчиху й віддали до суду, та там уже побачили, що біdnій Демчисі помішалося в голові, – її привели назад у село й веліли вислати кудись у шпиталь. Але не було кому заплатити за ліки, то так вона й лишилася. І від того часу ціле літо тут просиджує та співає, а на зиму беруть її в село, аби тут не замерзла.

– А де ж ти? – спитав Сенько.

– У Петрія. І там біда. Старий Петрій став та-кій скупий та понурий, що, хто його давно знов, певно, не пізнав би його тепер. Петріїха послабла, гризеться. Сумно дуже в цілім домі.

– Що ж Петрій робить? – запитав Ленько.

– Що робить? Усе, як мара, шукає якоїсь пивниці, до якої згубив доступ, і ніяк не може віднайти його.

– Що ж то за пивниця?

– Там десь у горах була добра, а в ній відомий йому вхід до підземного льоху. Не знаю, чи був там справду льох, чи лиш йому снилося. Бо, відхорувавши по вашій хапатні, він пішов раз у те місце й не знайшов ані дебрі, ані входу. Потім, як минуло літо, пішов іще раз і знов не знайшов нічого. Я оба рази слідив за ним. Прийде на місце, дивиться, хреститься, зітхне важко, походить довкола й вертає додому. Отак він робить кілька разів щороку.

– Ну, се йому, видно, зроблено не аби що! – сказав Ленько радісно. – А тепер, Іванку, бувай здоров! Іди, аби не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! Час і нам рушати.

– Куди ж ви тепер? – запитав Іванко.

Та на се питання не діждався відповіді.

VI. ОЛЕКСА Й ПЕТРІЙ

Затой час Олекса дотюпав¹ до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула від сусіди і, засумована, сиділа під вікном. Петрій приліг на часину² на постіль і заснув.

Нараз забрехали пси й кинулися насеред обори. На перелазі показався високий, згорблений, блідий чоловік.

Петріїха стала, мов прикована, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке нещастя наніс на ту тиху, мирну сім'ю.

— Кириле, Кириле! — закликала вона тремтячим голосом.

— Що там? — запитав Кирило будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

— Такий, якого, певно, не сподіваєшся!

У ту мить зі скрипом відчинилися двері, і в хату ввійшов Олекса.

— Слава Богу!

Петрій оставпілим поглядом дивився на нього. Здавалося зразу, що не впізнає свого давнього противника.

— Слава навіки! — відповіла Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи ані слова, Олекса сів на лаві. Його ноги дилькотіли. Він не міг стояти довго.

— Вибачайте, — сказав він по хвилі, не підіймаючи звішеної на груди голови, — що я такий смілив і зараз розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха.

— Що вас привело до мене? — запитав Петрій. Довбущук, почувши його голос, підняв голову вгору і впер

¹Тюпати — іти повільно, через силу; плентатися.

²Часина — невеликий проміжок тривалості якоїсь дії, що становить годину або кілька хвилин.

у нього свої маленькі мутні очі. По-давньому загриз долішню губу зубами. Видно було, що ні літа, ні терпіння не викорінили з його душі давньої ненависті.

— Може би, ви були ласкаві, газдинцю, лишити нас самих на хвильку? — сказав Олекса, звертаючися до Петріхи.

Недовірливо оглядаючися, Петріха встала й стояла хвильку, не знаючи, як і що, та побачивши, що лице чоловіка не каже нічого, пішла з хати.

— Чого вам треба від мене? — запитав Петрій. — Я думав, що я вже вільний від вас, а ви ще чогось загостили до мене.

— Бог із вами! Я не приходжу до вас у злім намірі ані не хочу вам нічим наприкрятися! Знаєте мое положення. Я тепер без хліба, і без хати, і без здоров'я. Покарав мене Бог, але ви майте милосердя наді мною. Не хочу вашого, але маєте там у своїх руках те, що придбав наш дід, то нехай із того хоч частина дістается мені та й моїм дітям.

Петрій вдивлявся в лицезріння Довбущу сумними очима, а потім промовив:

— Не хотіли ви мене слухати, коли ще оба ми були при здоров'ю, а тепер приходите, підкопавши мое здоров'я і своє стративши. А з того, що придбав ваш дід, я не маю майже нічого. Тої самої осені, коли ви наважилися на життя мое та й моого сина, Бог наслав на нас тяжкий допуст і відібрал нам те, за що між нами йшла колотнеча. Не знаю, чи осіння, чи весняна злива завалила й зарівняла без сліду ту деберку, в якій був вхід до яскині, де були зложені Довбушеві скарби. Коли я по довгій недузі очуняв трохи й пішов на відоме мені місце, я не міг знайти ані стежки, ані деберки, ані входу до яскині. Усе присипало каміння та шутер, що наслідком повені зсунулися з високої

гори. Лишилася в моїх руках лиш та невеличка сума грошей, яку захопили були ваші сини і яку я віднайшов та зложив у касі, але з тих грошей дуже малий хосен, бо вони зложені так, що ані я, ані мій син не можемо відібрati їх, а навіть процентів із них не можемо дістати. Не моя воля була при тім, але я згодився, не знаючи, яка тяжка пригода чекає мене.

Довбушук слухав цієї оповіді, звісивши голову. Посивіла та згорблена постать Петрія і його журбою зіссане лице свідчили про те, що він не бреше і не дурить свого противника. Олекса зітхнув важко й сказав після довгої мовчанки:

— Ну, то що ж мені тепер робити?

— Не знаю, — відповів Петрій. — Я прийняв до себе одного з ваших, Іванка, і він у мене добрий та вірний слуга. І вас не вижену з хати, хоч ви й незарібні¹. Ще мене стане настілько, аби прогодувати незарібного чоловіка, а чей Бог дасть, що оба ще з часом поправимося. А де ж ваші сини?

Довбушук махнув рукою.

— Не згадуйте мені про них!

— Ще вони в криміналі?

— Ні, ми вийшли всі три разом, але вони пішли собі шукати власного хліба.

— Се недобре, — сказав, подумавши, Петрій. — Можу догадуватися, якого хліба будуть вони тепер шукати. Та що маю робити? Лишайтесь в мене, доки вам тут злюбиться побути, та там побачимо, що можна буде зробити далі. Адже ж у вас є свої ґрунти та місця на хати. Якби сини захотіли, то могли би побудуватися та розгospодарюватися наново й не потребували би на те моєї помочі.

¹Незарібний — неробочий.

На цьому скінчилася розмова недавніх ворогів. Петрі́ха дала Олексі дещо пообідати, і він, знеможений дорогою, пішов до стодоли, де Петрій постелив йому на тоці солому та простирадло, заніс подушку та коц¹, аби міг укритися та відпочити.

Олексові сини ще кілька днів крутилися по горах, шукаючи своїх давніх криївок, у яких було поховане різнородне крадене добро, а потім, запомігшися² трохи, прирадили³ удастися до Львова, відшукати там деяких своїх тюремних товаришів, з якими в тюрмі зробили були змову утворити злодійську шайку для успішного ведення гуртом злодійського ремесла.

VII. МІЖ ЧЕСНИМИ ЖИДАМИ

Ісак Бляйберг від кількох літ уже ходив по краю, знайомився з різними жидами, про котрих йому сказано, що вони вченіші й чесніші від інших, виступав у жидівських божницях по звичайних молитвах із промовами про потребу більшого освідомлення жидів і більшого зближення їх до християнських народів на взір того, що бачив у Німеччині та по інших австрійських краях, і викликав тими своїми промовами та розмовами декуди сміх, декуди обурення, декуди здивування, а декуди й зацікавлення. На питання про гешефт⁴,

¹ Коц – грубе вовняне однотонне вкривало з начісками.

² Запомогтися – влаштувати свої справи, вийти із скрутного становища завдяки чому-небудь.

³ Пригадити – вирішити.

⁴ Гешефт – приватна торгова (спекулятивна) операція.

яким він займається і з якого живе, він звичайно відповідав жартами, бо й справді в нього не було ніякого визначеного заняття, а був одержаний по матері невеличкий фонд, яким він заспокоював невеличкі потреби свого мандрівного життя. Не без того бувало, що деякі жиди розпитували із зацікавленням про його погляди та життєві пригоди, і таким він докладніше виясняв потреби жидівської маси, а з розмов із розумнішими серед них і сам собі уясняв чимраз більшу потребу більшої освіти для жидів понад ту, яку одержували в хайдерах¹, більшого зближення їх до християнської цивілізації, а особливо до народної маси польської та руської. Він відчував разом з іншими жидами, що серед тої маси живе глуха ненависть до жидів, як визискувачів людської праці, і йому бажалося довести, з одного боку, жидів до того, аби перестали бути паразитами на тілі тих християнських народів, серед яких їм доводиться жити, а з другого боку, показати також тим християнам, що в духовім житті та в історичнім розвої жидів є дещо таке, що варто пізнати і що могло би причинитися до поправи обопільних життєвих відносин. Усе те помалу вияснялося Бляйбергові, але йому годі було знайти між жидами таких приятелів, що могли би допомогти йому до якогось корисного діла, а навпаки, до нього часто підходили та приближалися жиди досить непевного поведіння, котрі з його оповідей та звісток про різні місця, в яких він бував, старалися добути для себе якусь користь, знайти можливість зробити добрий гешефт.

У невеличкім містечку Жидачеві над Дністром був власне ярмарковий день. Із довколишніх сіл та

¹Хайдер – початкова єврейська релігійна школа.

міст позіздилося багато народу, зібралося також немало жидів – орендарів, агентів, купців та різних промисловців. Значне їх число, знайомих і незнайомих, зібралося в помешканні Арони Вайнреба, власника одинокого заїзного дому в тім містечку, і в окремій кімнаті того просторого помешкання устроїли собі «на почеканю»¹ невеличку чорну біржу. Серед ненастного гамору йшли розмови про різнопородні інтереси, а від часу до часу одні виходили, а інші входили, як кому подобалося.

В однім куті, під стіною, на двох дерев'яних кріслах сиділи два приїжджі жиди середніх літ, один поважний орендар із великою сивою бородою, а другий худий, високий, із рудими пейсами та рудою тонкою бородою, відомий фактор із Тернополя.

– Ну, Хаїме, що скажеш? – запитав орендар факто-ра, коли сей, ввійшовши до кімнати і розглядаючися по зібраних, нарешті неспостережено² наблизився й сів біля нього.

– Alles gut³, – відповів коротко Хаїм.

– Пан приїхав? – запитав орендар.

– Ні, не приїхав, тільки слуги пригнали коні на ярмарок.

– Багато їх?

– Десять пар.

– А слуг багато?

– Всього два, а третій економ. Він має продавати коні на ярмарку.

– А купці є?

– Наші зараз обступили їх і торгують.

– Alles gut. Іди ж зараз і забалакай економа, а я прийду потім.

¹«На почеканю» – польськ. na poczekaniu – на швидку руку.

²Неспостережено – непомічено.

³Все добре (нім.)

У тій хвилі до кімнати ввійшов Бляйберг і, привітавши зібраних та не бачачи між ними нікого знайомого, помалу наблизився аж до того кута, де сидів орендар. Бляйберг перед кількома роками познайомився з ним у Тернополі й пізнав у нім дуже розумного та, як йому здавалося, чесного жида, з яким стрічався опісля дуже приемно. Він тепер утішився, побачивши його, і зараз сів біля нього на те саме крісло, з якого тільки що зіскочив Хаїм, аби бігти на ярмарок.

— Guten Tag, Abrum!¹ — привітав він орендаря.

— А, як ся маєте, пане Бляйберг! — відповів орендар, усміхаючися дружньо, і простяг йому руку до привітання.

— Що привело вас сюди? — запитав Бляйберг.

— А так, інтерес. У мене там господарство велике, а тут добрий торг на коні. Як же вам ведеться?

— Все по-старому. Не можу знайти собі такого діла, щоби могло зайняти мене, а тим часом шукаю та й шукаю чесних і розумних людей між нашими, аби звести їх якось докупи.

— Нащо вам сього? — з усміхом запитав орендар.

— Може би, з того що зварилося, — також усміхаючися, відповів Бляйберг.

— Що може з того зваритися? — знов запитав орендар і додав: — У нас чесні люди не займаються нічим, окрім святих книг, а розумні дбають про свої діла. А таких, що були би відразу і чесні, і розумні, ви між нашими не знайдете.

— Ну, — відповів усміхаючися Бляйберг, — маю в Бозі надію, що в нас не так іще лиxo. От і у вас самих я пізнав розумного чоловіка й не сумніваюся, що ви також чесний чоловік. А таких мав я нагоду піznати ще й більше. А до тих, що займаються

¹Добрий день, Абрум! (нім.)

тілько святыми книгами, я й не приступаю, бо з ними нема що говорити. Я вважаю їх дармоїдами, що святыми книгами закривають своє нетрудяще життя. Думаю, що нам треба вибитися з того заклятого кола: або святе життя без діла, або гешефт і гешефт, і погодити справедливе та доброчинне життя з практичною діяльністю.

— Wie meint ihr dus¹ практичне життя? — вмішався в розмову третій жид, що прислухався збоку до слів Бляйберга. — Я також практик, але ніколи не думав про те, аби погодити свою практику з якоюсь справедливістю. *Geschäft ist Geschäft*², а все інше — то тілько на шабас.

— Вибачайте, що мушу попрощати вас, — промовив Абрум до Бляйберга. — Мушу йти подивитися на ярмарок.

— Піду і я з вами, — сказав Бляйберг, і оба враз устали зі своїх сиджень. Вийшли, не прощаючися ні з ким, бо й ніхто серед загального гамору не звертав на них уваги.

Усе містечко завалене було ярмарком. Зійшлася та з'їхалася надзвичайна сила народу, пригнано дуже багато коней, що були головним товаром, який стягав до Жидачева численних купців і продавців, навіть із далеких сторін Галичини. Навезено надто багато різного товару, який по різних містах ремісники заздалегідь готовали для ярмарку: селянські мальовані скрині, горшки, миски та всякий гончарський товар, включно до глиняних коників, свиставок та калатавок, призначених на забавки для дітей; пекарі та пекарки навезли багато пшеничних гусок, обарінків³, колачів та коників

¹Як ви мислите це (ідиш).

²Діло є діло (нім.)

³Обарінок — бублик.

з пшеничного тіста, а образкарі під великим по-
лотняним шатром порозкладали на довгих столах
багато святих образів, хрестиків, медаликів та по-
розвішували над ними на жердках безліч різно-
барвних стяжок та металевих ланцюжків. Були тут
і шевці з пасовими¹ та простими чобітими, пов'язаними
по парі й порозвішуваними на жердках,
були й кушніри з кожухами, футрами² та смушевими
шапками. Не бракувало й того міщанина зі
Старого Міста, що продавав жіночі чіпці³, штучно
плетені з зеленого шовку й навішані на паличці,
що мала дзвінок на верхнім кінці; за другий кін-
нець він держав її в руці, мов свічку, час від часу
підіймав високо вгору й потрясав нею, брязкан-
ням дзвінка ваблячи до себе сільських господинь.
Поміж возами бігали мазярі⁴ з конвами чорної
мазі, яку купували в них візники і яку з коновки⁵
наливано до дерев'яної чорної мазниці⁶, привіше-
ної ззаду до воза до середини задньої підтоки⁷.

Сонце хилилося вже з полудня. На головній площі містечка, набитій народом та товарами, стояв ненастаний гамір, а знизу раз у раз підіймалася вгору величезна густа хмара куряви. В однім місці довкола п'яти пар гарних молодих коней стовпилася ціла купа не так купців, як баришів-
ників та цікавих глядачів із селян. Коні раз по разу мусили гарцювати по площі, серед якої тиск

¹Пасові чоботи – суцільні чоботи з невідрізним передом.

²Футро – шуба.

³Чіпець – очіпок.

⁴Мазяр – продавець дъогтю.

⁵Коновка – відро.

⁶Мазниця – посуд для дъогтю.

⁷Підтока – колода у возі, яка з'єднує його передню частину із задньою.

народу творив шпалір¹, і кожна їх проїздка викликала голосні крики та гейкання. Двірський економ, що наглядав за продажем тих коней, сидів спокійно на лавці біля заїзного дому, що притикав до площі, пильним оком стежив за рухами коней і вислухував те, що говорили охочі до купування, а два двірські слуги стояли біля коней, поприпинаних до дерев'яних стовпів, і випускали до бігу тільки ті коні, котрі хтось торгував.

Сюди звернувся орендар із Бляйбергом. Вони, проходячи крізь тиск народу, не могли розмовляти і йшли один за одним; орендар, здалека вгледівши групу двірських коней і непомітно простуючи до них, а Бляйберг, роздивляючися довкола. Непомітно наблизився до орендаря Хаїм і шепнув йому до вуха, аби не приступав до економа й не заходив із ним у торг, бо все діло вже приготоване. Орендар із Бляйбергом пройшов побіля групи двірських коней, глянув на них як цікавий і значущий господар, що радо бачить гарну скотину, навіть поцмокав губами і, не сказавши ані слова, пішов далі. Відійшли оба з Бляйбергом, може, zo двадцять кроків і не оберталися позад себе, коли на площі за ними зчинився страшений галас. Зразу тяжко було зрозуміти, що сталося. Завищали жіночі голоси, задудніли кінські копита, забряжчали розбивані горшки та залунали голосні окрики селян і жидів. Орендар і Бляйберг зупинилися й обернулися позад себе, та серед сутолоки² народу не можна було розпізнати, що діється. Вереск не переставав, а серед юрби видно було якийсь шалений рух у напрямі вулиці. Тільки згодом юрба заспокоїлася настільки, що можна було розвідати,

¹Шпалір – шпалера.

²Сутолока – безладний рух, штовхання в натовпі.

що сталося. А сталося щось таке, що не раз трапляється на многолюдних ярмарках. Вулицею посеред площині надіїхав селянський віз, запряжений парою коней, і зупинився недалеко того заїзного дому, під котрим сидів двірський економ, що продавав двірські коні. Господиня, що сиділа ззаду на тім возі, встала з воза, взяла в руку кобелю¹ курей, які привезла на продаж, і пішла з ними на торговицю, лишаючи при возі свого чоловіка, що сидів на переді воза. Чоловік також зліз із воза, дав коням їсти, не відрягаючи їх, поснідав сам, що мав при собі, стоячи біля воза, а потім, оглянувшись довкола і вбезпечивши, що з воза ніхто нічого не рушить, пішов до поблизького шинку випити горілки. Не барився там довго й вернув знов до свого воза, з привичною для селянина терпеливістю дожидаючи жінки. Сидів так на возі, може, годину, а може, і довше. Коли коні з'їли те, що їм кинув був зразу, він дав їм другу порцію сіна і знов сів на віз, дожидаючи жінки. Нарешті його зацікавили пишні двірські коні, які торговано недалеко нього, і він, злізши з воза і майже не віддаляючися від нього, почав придивлятися оживленому торговій прислухуватися розмовам та жартам барішівників. По якімось часі, сам не знаючи як і коли, він опинився серед їх гурту, раз у раз усміхаючися з задоволення. Та раптом за його плечима зчинилося щось таке, чого він найменше міг надіятися. Його коні, мов шалені, рванули з місця, обернулися з возом широким півколесом на вільній площині й потім, сполосні страшним вереском та ударами батогів збоку, завернули наліво, перевернули віз, і з його залишками вдарили на ряди горшків,

¹Кобеля – лозовий кошик.

розложених перед гончарською будою, і зробили там страшне спустошення. Сполошенні звідси новими криками та ударами, вони вискочили на вулицю й погнали нею поміж рядами юрби, тратуючи¹ людей та товари і зчиняючи довкола неписаний переполох. Усе те сталося протягом кількох хвиль, але метушня серед переляканої юрби була така велика, що ніхто не тямив, де він і що з ним діється. Двірського економа, що сидів спокійно недалеко своїх коней, юрба моментально зіпхнула з місця й занесла геть на площеу, а коли він нарешті отямився й вернув на своє місце, ані його слуг, ані коней не було вже й сліду, і ніхто з переляканої людей не міг сказати йому, куди вони поділися. Щоправда, слуги знайшлися незабаром, оба страшенно потоптані та покровавлені, але безтямні до тої міри, що не могли сказати нічого ані про те, що сталося з ними перед хвилею, ані куди поділися коні.

Незабаром на те місце, де пропали двірські коні, надійшли жандарми, що в числі шістьох парами патрулювали, проходжуючися вулицями містечка і пильнуючи порядку. Вони були свідками заколоту на площеу, але не мали змоги спинити його; коли ж юрба трохи заспокоїлася, вони зараз зарядили погоню за сполошеними кіньми й розпочали слідство за причиною розруху. Приведено сполошенні коні зі зламаним дишлем і передньою підтокою селянського воза. У коней, зовсім покритих піною від шаленого бігу, під затисненими хвостами були ще жмутки крапиви, яку впхали їм туди якісь злочинні руки, очевидно, на те, аби сполошити їх і зчинити розрух у

¹Тратувати – топтати.

ярмарку. Жандарми почали переслухувати селянина, властителя воза й коней, баришівників та інших людей, що стояли близько воза, окрім переслухали економа та двірських слуг, найбільше пошкодованих у тій справі, а потім, зробивши все можливе для привернення порядку, пішли далі патрулювати по місту, розпитуючи різних людей та нотуючи те, що чули від них.

Ярмарок помалу заспокоївся й дійшов до кінця, а ввечері у Вайнребовім заїзнім домі знов зібралися деякі з тих жидів, що були там перед полуднем. Орендар Абрум знов сидів спокійно на лавці в куті кімнати, розмовляючи з Бляйбергом, що від полудня аж до вечора весь час не покидав його. Бляйберг дуже вподобав собі Абрума за його практичний розум та знання різних життєвих справ і рад був тому, що віднайшов у його душі, як йому здавалося, деяку симпатію до свого менш практичного ідеалізму. Витворити між галицькими жидами інтелігенцію, яка, не цураючися жидівської віри та національної традиції, так, як се чинять так звані «марморейні», німецькі або польські жиди, при тім шукала би спільногого ґрунту для життєвої праці з інтелігенцією руською та польською, – отсе чимраз більше вияснялося в Бляйберговій голові. Він почував се вже давніше, але тепер се вияснялося йому щораз більше, що така жидівська інтелігенція може виробитися тільки в новочасній християнській школі, яка, не накидаючи жидівській молодежі християнства, давала би їй доступ до всього новочасного знання. Абрум так само гостро, як Бляйберг, засуджував життєву непрактичність так званих учених жидів та забобонність жидівської маси, що, незважаючи

на щоденні зносини з християнською людністю, живе в зовсім окремій духовній атмосфері.

Уже було досить пізно вночі, коли двері кімнати відчинилися, і до неї ввійшли два жандарми в звичайних уніформах, із величезними карабінами на плечах і з настромленими на них близкучими сталевими багнетами. За ними в покірній поставі йшов господар Вайнреб, повторяючи раз по разу:

— Ich weiss gur nichts! Ich weiss gur nichts!¹

— Тут орендар Абрагам Гляйхгевіхт? — запитав гострим голосом один жандарм, увійшовши в його кімнату без привітання.

— Ich bin hier², — обізвався Абрум і піднявся зі свого сидження.

— Kenn' Sie einen gewissen Chaim Spitzer?³

— Nein, ich kenn' ihn gur nicht⁴, — відповів без вагання Абрум.

— Ich wusste, dass Sie dies verneinen werden, — сказав жандарм. — Also bis auf Weiteres sind Sie arretiert. Kommen Sie mit!⁵

— Was wollen Sie von mir? — протестував орендар. — Ich bin ein ehrlicher Mann⁶.

— Das wird sich schon zeigen. Kommen Sie mit uns!⁷ — сказав жандарм, по чім оба жандарми взяли його між себе й вийшли з кімнати, не відповідаючи на поклони господаря гостиниці.

¹ Я зовсім нічого не знаю! Я зовсім нічого не знаю! (нім. діал.)

² Я тут (нім.)

³ Ви знаєте одного такого Хайма Шпіцера? (нім. діал.)

⁴ Ні, я його зовсім не знаю (нім. діал.)

⁵ Я знов, що ви це заперечите. Отже, поки що ви арештовані. Ідіть зі мною! (нім.)

⁶ Чого ви хочете від мене? Я чесна людина (нім.)

⁷ Це вже виявиться. Ідіть із нами! (нім.)

— Wus ist dus? Wus ist dus?¹ — питали один одного здивовані та перелякані жиди по відході жандармів.

До Бляйберга підійшов той самий жид, що перед полуднем втрутився був у його розмову з орендарем, і запитав ледве чутно:

— Ви знаєте добре того орендаря?

— Що значить добре? — відповів жидівським звичаєм Бляйберг питанням на питання. — Як може один чоловік знати другого добре?

— А ви розговорилися з ним досить одверто, — сказав другий жид.

— Ні з ким не говорю інакше, — відповів Бляйберг, — бо не маю з чим критися.

— А той орендар властиво й не орендар, — сказав практичний співрозмовник. — Я знаю його трохи ближче, хоч він, певно, не знає мене. Він собі про людське око та для властей орендар, але направду він голова широко розгалуженої шайки конокрадів, що веде величезну торгівлю краденими кіньми, продаючи в Росії коні, крадені по нашім боці, а в нас — коні, крадені в Росії. Але сьогодні йому, мабуть, урвалося його ремесло. Я трошки прислужився йому, — він, певно, навіть не буде знати, за що. А вам раджу на другий раз бути осторожнішим у виборі своїх приятелів. Gute Nacht!²

І, сказавши се, він віддалився, полишаючи Бляйберга в невеличкім розчаруванні.

Справа ярмаркового заколоту в Жидачеві не вияснилася вповні, бо Хаїм Шпіцер із краденими кіньми здужав утекти за границю, а орендар Абрум здужав очистити себе від підозріння, яке перед

¹Що це? Що це? (нім. діал.)

²Добраніч! (нім.)

жандармами кинув на нього завидючий конкурент, який не міг дати достатніх доказів на підтвердження свого підозріння. Вияснено тільки те одно, що, за намовою Хайма Шпіцера, оба молоді Довбушуки, Сенько й Ленько, впхали селянським коням жмутки крапиви під хвости й спричинили їх сполошення. Сенька, що п'яний заночував у шинку, арештували жандарми ще тої самої ночі, а Ленько, обережніший, утік разом із краденими кіньми та з Хаймом невідомо куди.

VIII. УТЕЧА В'ЯЗНЯ

Кілька місяців після сеї події, одного осіннього вечора йшли досить довгим рядом парами Городецькою вулицею у Львові арештанти, що весь день були зайняті роботою – різанням дерева в подвір'ї карного суду; їхні сірі суконні сердаки промокли до нитки, бо під холодним осіннім дощем вони весь день працювали під голим небом. І тепер увечері вулиця була вся мокра, покрита рідким болотом та калюжами брудної води. Арештанти не могли йти тротуаром, тільки мусили йти вулицею й грубими своїми капцями чалапкали по болоті. Тільки два дозорці з набитими карабінами та настремленими на них багнетами на плечах ішли в парі тротуаром, пильнуочи ззаду походу арештантів.

Нараз один арештант, мабуть, пошпотався о камінь, присів до землі, і в тій секунді голосно, звякнув ланцюг.

– Що там таке? – крикнув грізно один дозорець, вибігаючи наперед.

Сумерк не позволяв йому розпізнати в ряді, на котрім арештанті бренькнуло залізо.

— Що сталося? — крикнув дозорець другий раз. Мовчанка. Арештанти стояли тихо, а коли ряд рушив дальше, йшли всі в найбільшім порядку.

Уже були недалеко Бригідок. Вулиця, котрою йшли до тюрми, вузенька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили нею арештанти, уже добрий сумерк заляг її.

Нараз удруге почувся брязк заліза, — і в тій сесунді розлігся грізний крик дозорця ззаду:

— Стій!..

Запанувала метушня між арештантами. Ніхто не знав, що діється. Усіх очі обернулися в бік, куди в миг ока кинувся один дозорець. Перед ним побачили арештанти чоловіка, котрого пізнали по короткій сіряковій¹ одежі. Се був один із їхніх товаришів, Сенько Довбущук.

— Тікай голий, задри полі! — крикнув жартуючи один арештант.

— Котрий то? — грізно запитав стражник іззаду.

— Се не я, — відповів інший арештант і кашельнув, аби звернути на себе увагу стражника, а відвернути її від утікача. Один із стражників поспішно загнав увесь гурт арештантів на подвір'я в'язниці й замкнув за ними фіртуку, а другий погнав за втікачем. Се в них було службове правило, що не потребувало ніякого порозуміння.

Арештант, що пустився навтіки, був, видно, добрий бігцем і тікав темною вузькою вуличкою, скуливши під муріваний паркан. Стражник гнав за ним великими скоками і, здавалося, уже

¹Сіряковий — із грубого сукна.

ось-ось дожене бідолаху. Він не хотів стріляти до нього, надіючися й так зловити його.

Та близькість неприятеля і нових кар додала сил утікачеві. Він побачив камінь серед вулички, вхопив його обома руками, обернувся й штурнув ним щосили на стражника.

Удар міг у миг ока розчепити голову стражників, але камінь трафив його лише в коліно. Стражник мимоволі зойкнув і, вхопивши обіруч тяжкий гвер¹, підскочив два кроки й щосили вдарив арештантка кольбою² по плечах. Арештант похилився ще дужче до землі, але, не зупиняючися, біг далі. Стражник пробіг за ним іще кілька кроків, але біль у коліні був так сильний, що він нарешті мусив зупинитися й прихляк на одне коліно, а тим часом арештант щез на темній площі, до якої доходила вузька вулиця.

На крик стражника надбігла поліція; деякі нічні прохожі обстутили його зі всіх боків і розпитували, що сталося. Та даремні були пошукування поліції. Арештант пропав, мов камінь у воді.

IX. ШЛЮБ АНДРІЯ

Вернувшись додому зі Львова, Андрій застав родичів у досить невеселім стані. Отець раз у раз недомагав, а мати журилася його здоров'ям. Андрій поміркував зараз, що треба йому пробути вдома довший час і по змозі підняти дух родичів, аби можна було поговорити з ними про усталення його будущини. Дізнавшися від вітця

¹Гвер – рушниця.

²Кольба – приклад (у рушниці).

про страту Довбушевих скарбів через засипання входу, він старався потішити батька тим, що за- сип можна буде з часом розкопати. Рівночасно, переглянувши ті касові книжечки та записи, на які різними часами покладено більші або менші суми грошей, він переконався, що по сповненню деяких формальностей можна буде покористуватися процентами від тих капіталів. Старий Петрій, не знаючися на тих формальностях, досі не рушав тих процентів, так що капітали попідростали до значної висоти.

Розмовляючи про се з вітцем, він помалу справді підняв його духа й усунув ту ненастальну тривогу, що мучила його останніми часами. Пошукавши в хаті в різних відомих старому закамарках, вони знайшли ще дещо здавна похованіх грошей, і старий дав себе намовити синові поїхати з ним разом до Станіславова до лікаря й полагодити там діла в урядовій касі. По кількох тижнях здоров'я старого поправилося значно, і Андрій був у посіданні такого капіталу, а властиво такої річної ренти, що забезпечувала йому щорічне удержання щонайменше протягом тих років, які йому доведеться жити без заробітку, відбуваючи судову практику, а з невеликим заробітком – у часі адвокатської практики.

Тоді він у свободній хвилі почав говорити з вітцем про свої відносини до пані Кралінської та її дочки у Львові та про можливість одружитися по складенні іспиту. Отець не спротивився тому, а мати аж заплакала з радості, почувши від Андрія прости та нехитру оповідь про його знайомство з львівськими панями. Материнське серце почувало природну гордість, що син сягнув хоч і не дуже високо, та все-таки вище свого стану, і вона,

цілуючи його в голову, благословила Андрія на щасливий вік.

Умовилися, що отець поїде з ним до Львова й пропонує там у його кватирі, аж доки не полагодять спрощення подружження.

Кілька днів перед їх від'їздом до дому Петрія прийшов старкуватий уже чоловік у міщанським одязі і, привітавшися з господарем, мовчки сів на лаві та придивлявся обом Петріям, то старому, то молодому, злегка всміхаючися. Потім промовив:

— Не пізнаєте мене?

— Ні, не пізнаю, — відповів старий Петрій, придивляючися до гостя.

— Я також не пізнаю, — відповів Андрій.

— То й добре, — сказав гість. — Нема по чім і пізнати. Не так ми познайомилися, аби варто було про себе згадувати. А проте я не забув за вас, та і є в мене невеличке діло до вас. Та й то не так до вас, — мовив він, позираючи на старого, — а більше до панича.

При цих словах він вийняв із своєї шкіряної торбички досить спору¹ річ, завинену в полотняну шмату й зав'язану двома вузлами. Поклавши ту річ на столі й розв'язавши вузли, він вийняв із шмати стару книжку в дерев'яній, шкірою обтягненій оправі, яку декуди поточили хробаки, і, подаючи її Андрієві, сказав:

— Я там на письмах небагато розуміюся. Друковане ще сяк-так, але писаного, особливо скорописом, не втну. Се стара друкована псалтиря, але в ній так далеце² нема що читати. Але є там у різних місцях повліпловані картки паперу, записані різними письмами, пописано дещо спереду і ззаду на паперових обложках, а дещо подописувано також на берегах

¹Спорий — великий за розміром, об'ємом.

²Далеце — далеко, багато.

друку. Я там пробував дещо слебезувати¹, але небагато з того вирозумів. Лише стільки вирозумів, що ся книжка може пригодитися власне вам обом.

— Нам обом? — сказали разом оба Петрії.

— Так мені здається, — відповів гість, у якім читач, певно, пізнав уже Невеличкого. — Тота книжка дісталася до моїх рук досить незвичайним способом, але про се я не буду оповідати вам. Я шукав чого іншого, та що інше знайшов. Шукайте ви тепер, може, будете щасливіші від мене.

По сих словах гість устав і, поздоровивши господарів, вийшов із хати. Старий Петрій сидів здивований за столом і силкувався пригадати собі, де й коли він бачив цього чоловіка, але не міг пригадати нічого. Андрій тим часом почав переглядати книжку, але скрутне скорописне письмо нелегко було читати, і він, попробувавши відчитати дещо в однім, другім і третім місці, відложив книжку набік і сказав:

— Ні, не йде! То треба при вільнішім часі задати собі праці.

І він, згорнувши книжку, положив її до своєї подорожньої валізи й пішов своїм звичаєм поглянути по господарстві.

По кількох днях оба Петрії поїхали до Львова. Пані Кралінська прийняла їх обох з нетаєною радістю, а коли Андрій зараз по приїзді в присутності вітця попросив у неї дозволу освідчитися о руку її дочки, вона приняла се без зачудування, спокійно, мов давно надіялася того. Панни Досі тоді не було дома, і Андрій не міг зараз освідчитися їй. Мати по її повороті додому перша обговорила з нею Андрієві освідчини, і обі пані по короткій розмові рішили, що Андрій — добра партія, якої не треба відкидати.

¹Слебезувати — читати по складах.

Минув місяць, протягом якого старий Петрій жив у Львові в синовій кватирі. Син у тім часі поскладав останні правничі іспити, а по різдвяних святах, проведених майже фамілійно в товаристві обох пань Кралінських без сторонніх гостей, у першім тижні загальниці визначено шлюб Андрія з панною Кралінською. Шлюб мав відбутися зовсім скромно, без музик і без жодної зайвої паради, крім пошлюбної вечери для нечисленних зібраних гостей.

Кілька днів перед шлюбом Андрій зі своїм вітцем багато ходили по місті, яке старому Петрієві хотілося добре оглянути. У тих проходках під час гарних зимових днів старому Петрієві кілька разів здавалося, що на вулицях хтось стежить за ними, часом перебігає їм дорогу, на перехрестях наскакує на них ізбоку або, йдучи напроти них другою стороною вулиці, впирає в них цікаві очі. Петрій, не говорячи синові нічого про своє підозріння, якось мимовільно слідив очима за тим чоловіком, що ніби переслідував його, і по кількох днях почав пізнавати серед прохожих на вулицях усе одного й того самого молодого парубка в міськім, не дуже поряднім, легкім, ніби робітницькім убранні, який зустрічався їм по кілька разів на день майже скрізь там, куди вони частіше ходили. Парубок, зустрічаючися з ними, ніколи не дивився на них просто, тільки все відвертав лице якось так, що Петрій не міг бачити його виразно. Але він дивним прочуттям пізнавав його по ході здалека, навіть тоді, коли позад себе почував його наближення, Тоді в його тілі будилася недавно пережита тривога, пробігав мороз, і він мимоволі обертається позад себе та оцирався довкола, мов під час наближення небезпеки.

Шлюб Андрія з панною Кралінською відбувся буднього дня пополудні в малім львівськім костелі, в якім того полудня не було майже нікого, крім

весільної дружини. Тільки при виході з костела коло його дверей зробилася невеличка товкітня. Кілька п'яних робітників надійшло тротуаром поперед браму костела і, немовби нічого не бачачи, почали штовхати весільних гостей, що виходили з костела. Один наткнувся на дружбу, що йшов поперед панни молодої, та дружба зрученим рухом руки відсторонив його набік. Другий, очевидно, наважився наткнутися на панну молоду, але другий дружба збоку підставив йому ногу, так що напасник як довгий повалився по-перек тротуару. На нього в тій немилій позиції наткнулися два дальші товариші, що йшли зараз за ним, і оба попадали. Один, сильно п'яний, grimнувши чолом до тротуару, скрикнув якесь прокляття, але другий, упавши на коліна, вихопив із кишені револьвер і вистрілив, майже не мірячи, в середину весільної дружини.

— На, маєш, поганине! — скрикнув він при тім і, зірвавши на ноги, почав угікати.

Куля, призначена, очевидно, для старого Петрія, трафила нікому нічого не винну паню Кралінську, що йшла поруч нього зараз за шлюбною парою. Вона скрикнула голосно: «Єзус-Марія!» — потім ухопила себе рукою за груди і впала на землю. Довкола неї зчинилося збіговище народу, а за втікачем пустилася погоня охочих із публікі та поліціянтів. Сим разом йому не вдалося втекти. Його на першім перехресті вулиці зупинив фіакер¹, побуджений криком публіки. Його зараз ухопили в руки та відібрали йому револьвер, а поліція пізнала відразу, що се той самий Сен'ко Довбушук, який перед кількома місяцями втік з арештантської роботи і якого відтоді даремно пошукувала поліція. Переслуханий у поліції, він

¹Фіакер — візник.

призвався, що, зустрівши обох Петріїв на вулиці й пізнавши їх, кілька днів стежив за ними, аби помститися їм за свою кривду, а коли своїм вистрілом зробив їм маленьку пакість на їхньому весіллі, то нехай вибачають. Коли йому сказали, що він не трафив Петрія, тільки зовсім не знайому йому паню, він відповів цинічно:

— Овва, то я дурень! Але старої бабенції й так не шкода.

Пані Кралінська наслідком нанесеної рани справді вмерла по кількох годинах, не опритомнівши, а Андрій зі своєю молодою дружиною сам на сам опинився на порозі до нового життя.

X. ЗБОРИ В ЖИДАЧЕВІ

Від часу своєї гостини в Жидачеві Бляйберг познайомився близче з господарем тамошньої гостиниці Ароном Вайнребом і пізнав у нім не тільки надзвичайно розумного та практичного чоловіка, але також прихильника своїх вільнодумних у порівнянні до жидівського загалу поглядів. Розмовляючи часто з ним, він договорювався до деяких практичних планів, яких метою було утворення невеличкої організації для ширення тих поглядів серед ширшого загалу жидів. Оба вони при різних нагодах їздили до Стрия, до Болехова, Калуша та Станіславова, де в одного й другого були знайомі жиди, і разом із ними умовилися на означений день з'їхатися в такім місті, де би на них найменше звернено уваги, і обговорити спільно план організації. Арон запросив усіх до свого дому, запевняючи, що там буде найбезпечніше. Йшлося насамперед про те, аби ввійти в порозуміння з віденськими

та іншими вільнодумними жидами в Західній Європі, дізнатися про їхню роботу та за їхньою поміччю розпочати дещо й у себе.

На означений день з'їхалося справді кільканадцять жидів, переважно заможних купців та торговців, що мали різноманітні зносини з християнами, а деякі також із загораничними жидами. В Ароновім домі в окремій кімнаті вони позасідали для товариської розмови, не списуючи ніяких протоколів і не входячи ні в які формальності. Бляйберг зовсім свободно виложив свої погляди на потребу світської, новочасної освіти для жидівської інтелігенції, а що зібрані всі чули вже не раз від нього такі промови, то між ними не було такого, хто би противився їм, і вони приступили відразу до обговорення способу заснування формальної організації. Арон звернув увагу на те, що такі жидівські організації існують уже у Відні й по інших великих містах і що він першою потребою вважає ввійти з ними в близче порозуміння. По досить довгій нараді, коли не знайшовся ніхто охочий до писемної кореспонденції з тими невідомими їм досі організаціями, ухвалено без формального голосування, але формальною згодою, зложити наразі по 10 ринських і за ті гроші вислати Бляйберга, що один між ними мав вільний час, до Відня, а в разі потреби – також до інших міст, аби там придивився наочно жидівським організаціям і познайомився з їхніми цілями та способом їх ведення. Присутні зараз зложили гроші, які передано Бляйбергові, по чім зібрані, широко стискаючи одні одних за руки, бажали собі взаємно успіху в розпочатім ділі.

Се приемне засідання закінчила досить несподівана й дуже неприємна подія. Виглянувши крізь вікно, до якого кілька разів заглядав нетерпеливо, Арон побачив, що подвір'я його гостиниці майже

все зачорнілося від жидів, яких щораз нові громадки входили крізь створену браму. Усі входили й стояли в подвір'ї мовчки, очевидно, чекаючи чогось нового та невідомого. Незабаром серед них з'явилася незвичайна постать старого жида з довгою, як сніг білою бородою, із кудлатою шабасовою¹ шапкою на голові і в шабасовім убрани. Він ішов згорблений, а два молоді жиди з очевидною пошаною вели його попід руки. Коли оця трійця ввійшла на подвір'я, обведене від вулиці високим дерев'яним парканом, зібрана юрба жидів мовчки розступилася, лишаючи для них свободний прохід до дверей гостиниці. Старий жид, очевидно, рабин, привітав зібраних коротким поздоровленням: «Guten Tag», на що зібрані відповіли таким самим поздоровленням.

Потім рабин помалу наблизився до запертих дверей гостиниці, а один із тих, що вели його, тричі застукав до дверей, їм отворено зсередини, вони увійшли всі три, а за ними помалу почали входити інші жиди. Рабин зі своїми провідниками пішов просто до тої кімнати, де було зібрання посторонніх жидів, між якими був також господар гостиниці. Вони здалека побачили його у вікні й не потребували питати нікого в домі.

До дверей кімнати застукано три рази. Арон сквапливо, як випадало услужному² господареві, отворив двері. Увійшов рабин зі своїми провідниками і, не здіймаючи шапки, поздоровив зібраних тими самими словами, якими поздоровив згromаджену на подвір'ї юрбу. Зібрані в кімнаті відповіли йому та-кож тим самим поздоровленням. Тоді рабин, зупинившися посередині кімнати, оглянувся довкола й звільна запитав:

¹Шабасовий – шабашовий.

²Услужний – послужливий.

— Де тут Ісак Бляйберг?

Бляйберг виступив з-посеред зібраних і, наближаючися півкроку до рабина, відповів:

— Я тут.

— Ти Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин, придивляючися йому трохи потемнілими старечими очима.

— Я Ісак Бляйберг, — відповів спокійно запитаний.

— Що робиш тут, Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин.

— Що маю робити? — відповів Бляйберг. — Ми тут знайомі, розмовляємо.

— Про що розмовляєте? — запитав рабин.

— Так собі, про свої діла, — відповів Бляйберг.

— Які се діла? — запитав рабин.

— Наші діла. Кому се цікаво знати? — із відтінком неспокою відповів Бляйберг.

— Мені не цікаво, — відповів рабин, — але я знаю. Ісак Бляйберг, ти робиш недобре діло. Ти робиш безбожне діло. Ти робиш таке діло, якого не робили наші вітці ані наші діди.

— Не почуваюся ні до якого злого діла, — знов спокійно відповів Бляйберг.

— Не почуваєшся? Се дуже зло. Повинен почуватися. Повинен давно знати, що ти ступив на злу дорогу й на злу дорогу ведеш своїх знайомих. Приступи близче! Дивися мені просто в очі!

Бляйберг приступив близче до рабина, хвилю глядів йому просто в очі, а потім спустив очі вниз.

— Бачу в твоїх очах трьох злих духів, Ісак Бляйберг, — понурим голосом промовив рабин. — Бачу духа цікавості, духа упертості й духа брехні. Дух цікавості тягне тебе до того, що не було відоме нашим вітцям і дідам; дух упертості змушує тебе стояти при своїм і не піддаватися нікому, а дух брехні раз у раз нашіптує тобі, що лише те правда, що ти думаєш і що тобі здається, а все інше брехня. І ти

віриш самому собі й більше ні кому, а властиво ві-
риш тому злому духові, що дурить тебе й не дає тобі
пізнати правди.

— А хто ж знає правду? — не сміло запитав Бляйберг.

— Слухай, я скажу тобі дещо правдиве, а *Bissel vun der Emes*. Ти знаєш, що перед віками римляни, гоїм, знишили наш народ, нашу самостійність, нашу державу. Правда, — тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків — неволя, погорда, насильство й нужда! А знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопу таких нещасть, що стало для нас дошкою спасення з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, та я скажу тобі. Нас спасло те, що, на думку наших ворогів, повинно було погубити нас, — нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла окремішність нашого життя, нас спасли наші перекази та писання, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними а наша єдність зі своїми! Се спасло нас, — але ти, здається, не знаєш сього!

Слухай, що ще скажу тобі! Хто повстає проти того, що нас спасло, той губить нас, той видирає нам останню дошку, яка лишилася нам із великого корабля перед морем. А хто нас губить, той губить Богом вибраний народ. А хто його губить, — на того прокляття наше і Боже прокляття!

Але тричі проклятий, хто підіймає руку на власний народ, тричі проклятий син Ізраїля, що хоче знищити святі перекази свого народу! Ісаак Бляйберг, і ти простяг руку на святі перекази, — і на тебе трикратне прокляття!

Мимовільна дрож пробігла по всіх присутніх при сих рабинових словах.

Ісаак хотів щось говорити, але рабин махнув рукою, аби мовчав.

— Не говори нічого, не виправдуйся, ми знаємо твої діла й твої слова! Тільки безоглядний відклик усього може тебе звільнити від прокляття. Вибираєш: або держатися строго закону предків, або довіку бути вигнанцем поміж синами Ізраїля!

Арон несміло, крадькома приступив до Ісака й шепнув йому:

— Відклич!

Ісак нерішучо обернувся й промовив до Аronа:

— Відкликати? Що відкликати?

— Відкличусе! Згодися на все, а то пропадеш! — шептав йому Арон із виразом перестраху. — Ти знаєш, що тобі грозить.

— Що мені грозить? — мов непритомній, перепитав Бляйберг. — Що мені може грозити? Я ні до чого злого не почиваюся.

А потім, обертаючися до рабина, сказав рішучо:

— Не знаю, хто ви такий і хто дав вам право проклинати мене та говорити про якийсь відклик. Я ні з ким ні на що не змовлявся. Догадуюся, що ви рабин, але не признаю ніякої вашої власті над собою. Я гість в отсім домі й прошу вас випустити нас, гостей, свободно, та надіюсь, що не захочете нарушити права чужого дому.

Рабин сумно похитав головою.

— Чи не казав я? — промовив він. — Із тебе говоритъ злий дух. Ти знаєш тільки себе й своє право й не почуваєш себе ні до якої провини. Але ми знаємо дещо більше й не на те прийшли, аби уступити перед твоїми дитячими словами. Ісак Бляйберг, ти без переслухання, на основі зізнань многих гідних віри й вірних синів Ізраїля, засуджений синедріоном не на виключення з-поміж синів Ізраїля, а на таку покуту, яку для таких відступників призначує наш закон і наші перекази, і від сеї хвилі

ти невільний, і ми поступимо з тобою по своєму осудові, а не по твоїй волі.

Тоді оба шкільники, що привели сюди рабина, приступили до Ісака Бляйберга, зняли з нього його верхню одежду, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, потім зв'язали назад його руки, зняли з голови шапку та ярмурку¹, посыпали голову попелом, а потім випровадили його на подвір'я перед зібрану громаду. Поставили його серед подвір'я на невеличкім стільці так, аби кожний міг бачити його. Тоді рабин приступив перед нього і, показуючи на нього пальцем, сказав голосно:

— Сини Ізраїля, отсе Ісак Бляйберг, відступник від нашого закону, засуджений на прилюдне зганьблення й досмертну покуту в невідомості, з утратою всього, що має, і навіть його імені. Плюньте на нього кожний, хто признається до правдивої віри, так, як отсе я плюю.

І по сих словах рабин тричі плюнув на Бляйберга, а за ним учинили те саме шкільники, по чім до нього зі всіх боків почала тиснутися громада вірних синів Ізраїля. Його зіпхнули зі стільця, оплювали та обкідали болотом так, що й лиця його не можна було піznати, а по довершенні сеї церемонії, із настанням ночі шкільники, закнеблювавши² йому рот, вивели його, зв'язаного, з подвір'я гостиниці, посадили на приготовану до сього однокінку й повезли невідомо куди.

Рабин тим часом з Ароном та іншими жидами, що всі були з ним у порозумінні, сидів за столом у кімнаті й покріпляв себе вечерею, у якій брали

¹ Ярмурка (ярмулка) — шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови.

² Закнеблювати — заткнути.

участь також запрошені гості. Про Бляйберга ніхто з них не згадував ані словом, так, як коли б його ніколи не було на світі.

XI. ЛЕНЬКО ДОВБУЩУК

По ярмарку в Жидачеві Ленько Довбушук, користаючи з переполоху, вчиненого ним і його братом, допав одного щонайкращого коня з тих, що були приведені на продаж, і дмухнув широкою вулицею на південь, потім загнув у вузьку вуличку на схід, а вийшовши на польову дорогу, погнав нею до широкого гостинця, який із Журавка веде до Стрия. Сим гостинцем він гнав далі без упину до самого Журавна, тут увечері разом з іншими людьми та кіньми переїхав поромом через Дністер і поїхав далі гостинцем, не лякаючися погоні. Заночував у найближчій коршмі, до якої ще тої самої ночі прибув Хаїм на іншім краденім коні й прибули ще два незнані йому іздци також на крадених конях. Усі вони, очевидно, були в змові. Ленько одержав від Хаїма дещо грошей на дорогу та поручення такими й такими селами їхати все на схід аж до російської границі, до Гусятину, і там чекати на нього. Він вирушив удосвіта і за кілька днів без жодної перешкоди був у Гусятині. Не минув і тиждень від жидачівського ярмарку, а всі крадені коні безпечно переведено через границю, куди за паспортом поїхав також Хаїм, заплативши погоничам невеличкі суми грошей, за які вони були згоджені на се небезпечне діло.

Маючи гроші в чересі й чуючи себе безпечним від усякого підозріння, Ленько задумав вернути

додому і ще раз попробувати щастя віднайти Довбушеві скарби. Він знов від своего вітця, що в пивниці, яка була під Петрівим домом, була одна дерев'яна стіна, а коли з твої стіни було вийнято одне поперечно поставлене дерево, за ним мав бути вузенький вхід до довгого підземного льоху, викопаного невідомо ким і невідомо пошо. Олекса Довбушук перед своїми синами не раз висловлював догад, що там мусить бути хоч одна частина Довбушевих скарбів. Він догадувався також, що сам Петрій не знає про сю криївку, але ані сам він, ані його сини не мали змоги переконатися, скільки правди в тім оповіданні. Тепер Ленько, чуючи себе забезпеченим на довший час тими грішми, що одержав від Хаїма, постановив собі їхати до Перегинська при нагідними фірманками¹, пожити там довший час і пошукати способу добутися до Петрієвої пивниці. Що сталося з його братом, він не знов і не міг довідатися ані від Хаїма, ані від його спільніків, і тому надумав робити своє діло сам.

У Перегинську він застав досить несподівану річ. Його отець жив у домі Петрія. Побачивши, що їхній старий осідок стоїть пусткою, і довідавшися, де живе його отець, він без усякого вагання пішов до Петрія.

Він застав Петріїв при обіді. Вони обідали обое в кімнаті, коли він увійшов до сіней. Петріїха вийшла й запитала його, чого хоче. Вона, мабуть, не пізнала його зразу, бо, почувши його голос, перелякалася. Він сказав, що хотів би побачити свого тата. Вона не відповіла йому нічого, лише, вказавши рукою на двері протилежної кухні, вернула до кімнати й з острахом заперла двері за собою. Ленько

¹Фірманка – підвода.

ввійшов до кухні, де в куті на тапчані сидів його хворий отець.

Отець прийняв його досить байдужне, не питав, куди бував і що робив, а на синове запитання, чи не відбудувати би їм свою хату й не вертати на свій осідок, Олекса відповів, що на се не має ані грошей, ані сили, ані охоти. Ленько, оглянувши докладно хату, сіни та все обійстя Петрієвої хати, вийшов із неї й пішов на Довбушуківку. Та, бачачи вже здалека, що там справді пустка й нема де навіть переночувати, він зайшов до одної хати на краю села й впросився там на ніч.

Була темна осіння ніч. Сон і пітьма залягли Петрінсько. Петрій із жінкою та старою служницею спали в світлиці, а слуги в стайні.

Івась спав на оборозі. Йому, мабуть, крізь сон причулося, що хтось затріщав на перелазі. Напівсонний, підвів голову дотори: тихо скрізь і темно скрізь. Тільки прислухавшися добре, він почув щось немов тихе чалапкання по подвір'ї.

— Пек тобі, маро! — буркнув сам до себе Івась, протираючи очі й підіймаючи голову вище. Але нечув нічого більше. Проте він довго ще не міг заснути. Якось моторошно стало йому. Він накрився з головою подігачкою¹, і в тій хвилі знов причулося йому, немов щось тихенько, обережно рипнуло сінешніми дверми.

«Може, старий господар не може спати та вийшов надвір перейтися», — подумав собі Івась і незабаром заснув.

Та не сон то був і не мара, що чув Івась з оборогу. Не старий Петрій рипнув дверми, виходячи надвір! Се був Ленько, що підкрадався до Петрієвої хати.

¹Подігачка — рядно, верета.

Зручно ступаючи в пітьмі, він тихо, майже нечутно пройшов поперек подвір'я просто до передніх дверей Петрієвої хати. Двері були замкнені, і не було змоги отворити їх ніяким способом. При сих дверях, як він переконався при огляді, був зализний замок, а до того ще засув ізсередини, тож хоч би злодійським дротом і здужав відімкнути замок, засув не пустив би його досередини. Уся його надія була на задні двері, замикані тільки на засув, до якого знадвору вела проверчена в стіні діра на дерев'яний ключ. Із такими замками він відмалку привчився давати собі раду і вже заздалегідь приспособив собі невеличкий дерев'яний кимачок¹ із кривим сучком, яким надіявся відчинити замок. Гірша була біда з тим, що біля стайні, яка притикала до хати, у дерев'яних будах спали два пси. Досі вони якось не почули його, але могли почути за найменшим шелестом. Опинивши біля дверей і не надумуючися ані хвилі, Ленько виліз на загату, що закривала собою передню стіну хати, і верхом сеї загати, дірою між натолоченою соломою та кроквами стріхи безпечно проповз аж до рогу хати, до якого припирає високий пліт. Загата з того боку кінчилася дерев'яними полінами, поприбиваними півперек до кута стіни, так що пролісти туди поза ріг хати було неможливо. Та Ленько швидко надував вихід із цього становища. Добувши з череса малій ножик, він почав перерізувати ним напомацки солом'яні перевесла, що прив'язували китиці стріхи до лат. Зробивши таким способом діру в стрісі й витягнувши з неї кілька китиць, він в одній хвилі дістався на під² дому. Ступаючи тут обережно серед пітьми й мацаючи щохвилі, аби не стукнути нічим,

¹Кимачок – обрубок дерева.

²Під – горище.

він доліз аж до платви¹ над сіньми. На половині сеї платви був кут поперечної стіни, що виходив на сіни грубими кінцями дилин, із яких була збудована стіна. По тих кінцях дилин, гладко врізаних, мов по драбині, зручно й тихо Ленько зліз із поду до сіней. Опинившися в сінях, він поповз на пальцях до хатніх дверей, притулив вухо до дверей і довго прислухувався, як сапали² в хаті Петрії; йому треба було знати, кілько людей у хаті, і він скоро перевіршився, що було їх усього троє. Потім намацав під стіною в сінях грубий дрюк, обмацав його з кінця до кінця, чи не запнеться о що і не наробить стуку, потім підняв його легко й обережно вгору й опер одним кінцем о клямку дверей, а другим положив на землю. Потім поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув із-за ременя ножка, обережно викопав ямку в землі й вложив у неї кінець дрюка. Потім знов наслухував довго. Усе в хаті було тихо.

Тоді він поповз уздовж стіни до кута, де при оглядах завважив був дерев'яні двері до пивниці, що невеличким квадратом визначалися на землянім тоці сіней. Намацавши в тих дверях дірку від замка, Ленько добув із свого череса невеличкий гачок із міцного залишного дроту й по коротких зусиллях відімкнув замок. Але підняти двері, впущені рівно в дерев'яну раму, була нелегка річ, і він доконав цього тільки при помочі того ж дротяного гачка, який удалось йому проткнути крізь двері в тім місці, де дві дошки, споєні залишними завісами, недобре приставали одна до другої, так що між ними була невеличка прогалина, спричинена, може, тим, що дошки позсихалися.

¹Платва – паралельна до сволока балка, на якій закріплюють крокви.

²Сапати – видавати носом свистячі звуки, важко дихаючи.

Двері підняв Ленько помаленьку, без найменшого стуку і, підперши їх головою, стоячи рачки на колінах і на руках, він одною рукою намацав сходи, що вели до пивниці.

Всунувшися погід двері на сходи, Ленько так само обережно спустив двері за собою, але при тім не міг удержанатися від одної необережності, а власне від тої, що двері, входячи в продовбану часть рами, стукнули досить голосно. Незважаючи на те, Ленько серед густої піт'ми зійшов по сходах до пивниці, добув із череса невеличку бляшану ліхтарню, губку та кресило, двома чи трьома ударами кресила викресав іскру огню, яку підхопила губка, потім роздув губку, держачи її поміж пальцями, і засвітив до неї маленьку воскову свічечку, яку вигідно вже вставив у ліхтарню, і при її блідо-жовтім свіtlі міг оглянути нутро пивниці.

У тій хвилі, однаке, у сінях зробився стукіт. У хаті, видно, хтось збудився й захотів вийти, торкнув двері, відчиняючи їх, а недобре приставлений дрюк у сінях звалився від клямки і з досить голосним лускотом упав на землю. Хатні двері відчинилися, і хтось вийшов із хати.

Ленько зміркував відразу, що в пивниці він поки що безпечний, бо двері від неї заперті й ніхто вночі не буде тут шукати його. Та одного він не сподівався. На рамі пивничних дверей лишився його гачок, і тому двері, хоч як обережно він спускав їх, клацнувши, усе-таки не заперлися зовсім добре й відставали трохи понад звичайний свій рівень. Стук сих дверей почув старий Петрій, який спав дуже чутко. Він зараз устав, засвітив свічку й відчинив хатні двері. Бачачи, що двері були заткані штучно підстваленим під клямку дрючком, він зараз зміркував, що має діло з неабияким пташком, і поперед

усього оглянув одні й другі сінешні двері. Двері були позамикані, значить, той, хто заткав хатні двері дрючком, мусив бути або в сінях, або на поду, або деїнде. Про пивницю Петрій наразі не подумав. Обдививши добро по сінях, заглянувши під жорна та за ступу й не знайшовши там нікого, він вернув до хати, узувся й одягнув кожух, узяв шапку на голову та, побудивши при тім жінку й служницю й не кажучи їм нічого, сам пішов до стайні побудити слуг. Вони посхапувалися зі сну, повдягали на себе що мали під руками і, коли господар сказав їм, що вночі хтось був у його сінях, пішли зараз оглядати оба поди. І там не було нікого, але той, що оглядав під над стайнею, доглянув зараз діру в стріці над кінцем загати. Невідомий гість, що в невідомій цілі гостив у їх хаті, міг туди ввійти, але міг і вийти.

Та Петрій тим часом, оглядаючи ще раз сіни зі свічкою в руці, побачив підозріле положення пивничних дверей. Не сподіваючися ніякого лиха, він при помочі жорнівки підняв ті двері й, приперши їх до стіни, пішов по сходах до пивниці, держачи свічку перед собою. Та ще не дійшов до кінця сходів, коли з пивниці наглим скоком кинувся на нього Ленько, пхнув його ножем у самі груди, а сам кількома скоками, відчинивши сінешні двері, дмухнув надвір. Залопотіли його кроки по подвір'ю, загавкали пси й кинулися йому наздогін, а з пивниці добувалося важке стогнання Петрія, що, одержавши смертельну рану в груди, покотився вниз і випустив із рук свічку, яка тут же й погасла. Разом із нею згасло і його життя.

XII. НІЧНІ МАРИ

Ленько Довбушук, пожартувавши з Петрієм, не чув себе безпечним у Перегинську й щодуху, незважаючи на темну ніч, зразу битою дорогою, а потім відомими собі стежками, аби змилити всяку погоню, подався в напрямі до Калуша. Тут він незабаром знайшов собі товариша, із яким уже давніше мав змову на одне невеличке діло.

Ще бувши в Жидачеві, він завважив поза тим містечком понад Дністром величезне пасовисько, на якім до пізньої осені день і ніч паслися стада коней. Вивести хоч десяток тих коней тою самою дорогою, якою вивів уже одного, се було для Ленька діло, на яке він тепер знайшов собі спільника. Оба вони, здібавши в Калуші, заждали на погідну ніч, умовилися й приладилися відповідно до плану, обдуманого Леньком, і, діждавши осінньої погоди, рушили в дорогу.

Ніч була трохи хмарна, але не дуже холодна. На пасовиську над Дністром конюхи наклали во-гонь і, сидячи біля нього, курили люльки й поглядали на коней, що, спутані по парі залізними путами, паслися тут і там довкола них. Гостинцем, що йшов недалеко від них, надійшли два жебраки, обвішані торбами, із довгими палицями в руках, а побачивши здалека огнище, звернули з гостинця й наблизилися до конюхів. При їх наближенні конюхи пізнали, що їх було два, один молодий парубок напереді, а другий старий дід іззаду. Старий, очевидно, був сліпий, а молодий був його поводатор.

—Добрий вечір вам! — промовив голосно старий жебрак.

—Добре здоров'я! — відповів один із трьох конюхів. Два інші мовчали, пакаючи люльками та поглядаючи на жебраків.

— А куди Бог провадить? — запитав конюх жебрака.

— Та не Бог провадить, а отсей хлопчище, — відповів старий жебрак. — Ідемо до Стрия, та й не підночували в селі, а тепер серед пустині й ніч захопила. Богу дякуємо, що ми дійшли до огнику святого, бо мое старе тіло вже продрогло від холоду. Позволите загрітися?

Конюхи кивнули головами на знак, що не боронять їм того добра, й оба жебраки, поклавши набік свої палиці, посадили коло огнища. Добру хвилю оба мовчки гріли руки. Потім старий сказав до молодого:

— Може би, ми повечеряли?

— Та і я не від того, — неохоче буркнув молодий, звичаєм усіх поводаторів незадоволений із того, що мусить служити старому й сліпому.

— Ану-но добувай, що Бог дав! — сказав старий. Молодий сягнув до важкої торби, що висіла з лівого боку при боці старого, вийняв із неї два спорі шматки хліба і кілька печених яєць і, давши старому більший шматок у руку, сам почав теребити для нього яйце. Обтеребивши його, він услугував старому, поки той їв, подаючи йому за кожним кусником хліба вкусити яйця. Коли старий з'їв свою пайку, повечеряв також молодий. Коли він скінчив їсти, старому захотілося випити, аби огріти грішну душу. Молодий із тої самої торби, у якій старий сліпець носив харчі, не довіряючи її поводаторові, вийняв плескату фляшку з горілкою й подав старому. Сей, узявши її обома руками, притулив вузьку шийку до рота і, помалу булькаючи, випив із неї, скільки йому хотілося.

— На ю тобі, хло! — сказав він до молодого.

Сей узяв фляшку і випив не дуже багато, стараючися, очевидно, пити так, аби не булькотало й аби старий не міг зміркувати, скільки він вип'є. Та старий, очевидно, не був завидючий і, коли поводатор

перестав пити та хотів покласти йому фляшку назад у торбу, сказав:

— Агов! Може би, і ті газди напилися? І, обертаючися до конюхів, запитав:

— Може, захочете покушати?

— Коли ваша ласка, — відповів один конюх.

І він узяв від поводатора фляшку, потягнув із неї одним духом, кілько йому в рот увійшло, а потім подав фляшку другому. Сей, випивши, подав третьому, а той, випивши, заткав фляшку й поставив коло старого жебрака,

— Добра річ, — сказав при тім, цмокаючи губами.

— Некепська, лиш трохи мало, — сказав другий.

— Позвольте ще раз! — сказав старий жебрак. — Я того трунку не жаден. Ношу при собі для потреби, як трафиться, але впивається, як то люблять інші діди, борони мене Боже!

Конюхи тим часом іще раз обнесли фляшку по черзі. Оба жебраки, загрівшися, полягали на своїх торбах недалеко огнища, головами до толоки, а ногами до огню, і, здавалося, заснули зараз. Конюхи мовчали, якийсь час слухаючи, як коні скубуть траву та форкають час від часу, а потім один мов віднехочу сказав:

— Та незла горівка! Не вадить покушувати ще раз.

І вони мовчки покушували кожний іще раз і ще раз, поки не випорожнили фляшку, а потім полягали й заснули спокійно. Почувши се, молодий жебрак ворухнувся, сів і, оглянувшись довкола, сказав потиху до старого.

— Альо, до роботи!

Старий устав, не кажучи ані слова, й оба пішли до коней. Кожний із них приступив до іншої пари коней, а старий, у якого тепер очі були зовсім видющі, так само зручно залізним дротиком відімкнув колодку,

якою прикріплене було залізне пuto на кінській нозі, як і молодий.

— Буде по парі? — запитав старий молодого.

— Думаю, що безпечніше буде тільки по парі, — сказав молодий і, розпутавши пару коней та зсиливши їх тим самим путом за ший, сів на одного з них й оглянувся на свого товариша. Сей, обвішаний торбами, полишивши біля огнища палицю та порожню фляшку, без великого труду сів також на коня з другої пари, й оба помаленьку рушили толокою в напрямі до гостинця. Вийхавши на гостинець, вони погнали коней і тільки задудніли, рушивши з копита.

Штука вдалася їм зовсім добре, а конюхи аж рано оглянулися, що жебрацький почастунок коштував їм дуже дорого, бо через нього пропали дві пари коней.

— То не жебраки були, а якісь нічні мари, що одурили нас, — сказав понуро той конюх, що побажав був жебракам доброго вечора.

Могили, могили, могили...

Старого Петрія поховано з сільською нарадою, звичайною в тих сторонах для заможного селянина, але без участі сина. Під враженням наглого нещастя, що впало на хату, якось забули навіть повідомити його про смерть вітця. Аж під час похорону Петріха догадалася попросити священика, аби написав до її сина до Львова, що його тато вмер нагло. Та й то вона не могла подати йому докладної адреси, і для того лист, адресований недокладно, запізнився на пошті на кілька днів.

Хто позбавив життя Петрія, про се не було майже ніякого сумніву. Петріха, що бачила Ленька у своїй хаті, відразу сказала, що се зробив не хто інший, лише він. Те саме подумав також Олекса Довбушук зараз у

першій хвилі, почувши про те, що Петрія вбито в його власній пивниці, але не сказав про се нікому ані слова. Та зате на його власне життя в Петрієвій хаті налягло щось, мов важкий камінь. Його не виганяв ані не випрошуав ніхто, але йому відхотілося їсти, і по кількох тижнях, у яких він лежав, майже не встаючи, він одної ночі тихо згас, так що й ніхто не завважив часу його смерті.

Вмерла, також не завважена ніким, божевільна Демчиха в розвалині своєї хати на Довбушуківці, а коли Іванко кілька днів по похороні Петрія прийшов відвідати її, застав у розвалині тільки голову та деякі часті її тіла, пообглодувані¹ якимись звірами, не знати, чи псами, чи лисами. Зимою того самого року прийшло також до громадського уряду в Перегинську повідомлення від тюремного заряду у Львові, що в'язень Демко Довбушук умер у тюремнім шпиталі. Смерть потроху погодила завзятих противників і дала їм спокій, якого вони не зазнали за життя.

¹Пообглодуваний – обгризений, обіїджений.

POSTSCRIPTUM

Отся повість, первісно друкована в студентськім часописі «Друг» 1875 – 6, – се була перша моя повість, писана у двох перших роках моїх університетських студій для скромного, навіть на ті часи, заробітку. Друкована в мало розповсюдженім часописі, мало виробленою мовою та ще менше виробленим етимологічним правописом, вона в тім часі не звернула на себе нічиеї уваги, і тільки 1893 р. про неї згадав проф. Омелян Огоновський у своїй «Історії літератури руської», часть III, віddіл 2, ст. 922, та й то лиш одним словом, що я її «писав». Знаючи добре хиби тої в молодих літах писаної повісті, я був би навіть не подумав передруковувати її, якби не предложення д. Василя Сімовича, професора учительської семінарії з Чернівців, який 1908 р., у часі, коли мене постигло нещастя чи щастя уbezвладнення моїх рук, через посередництво д. В. Гнатюка попросив у мене дозволу передрукувати сю повість у видаваній ним «Бібліотеці для молодіжі», яку він там дав переписати фонетичним правописом. Коли таким способом була доконана досить значна писарська праця, 409 сторін folio письма, я пристав на виладження нового видання повісті, беручи на себе перше, як здавалося, важку працю – переглянути рукопис і поправити текст не тільки язиково, але також, де мені видастися потрібним, річево. Сю працю я розпочав 1909 р., та вона затяглася досить довго тому, що язикових поправок показалося досить велика потреба, а річевих іще далеко більша. Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицькоруськім писменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназіальної лектури, особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще близьче, спеціально для сеї повісті, німецьких повістей Е. А. Т. Гофмана «Kater Mur» і «Elixire des Teufels» та французької повісті Ежена Сю «Вічний жид», яку я читав у німецькім перекладі. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість у польськім перекладі «Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta włoski», яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням. Мавши зразу намір подати

в другім виданні сеї повісті тільки документ літературного смаку того часу, коли вона була писана, я в часі редактування цього другого видання бачив себе змушеним робити чимраз більше перемін не тільки у висловах самого оповідання, але також у самім плані повісті. Вийшло з цього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, усю композицію значно упростити і нарешті відкинути цілу «Третю часті», яка не посугає ніякої акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обйтися повість, доведена до кінця другої часті.

Переробляючи тепер сю повість і прочитуючи її в первісній формі, я не міг не відчувати нескладності та неприродності багатьох сцен і цілої композиції, та при тім мене самого здивувала різнородність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество виведених у ній осіб, різнородність описів. У повісті виступають особи з різних суспільних верств, від найвищих до найнижчих, виступає і князь, і священик, і економ, і міщанин, і селяни, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів. Все те було тоді новиною в галицькоруськім письменстві і не стало бути новиною й тепер. Уся дія повісті покладена в 60-і роки минулого віку, але проте деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої часті), і се також було новістю в тодішньому галицькоруському письменству. У повісті порушено й змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнечу між двома родинами, відносини руського попа до польського двору в XVIII в., опришківство XVIII і розбійництво половини XIX в., монастирське життя і життя урядничої родини у Львові, проби вільнодумного руху між жидами і рабинську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втеку в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком. Думаю, що безстороння оцінка сеї повісті мусить призвати се все і не відмовити їй деякої літературної вартості так рішучо та безоглядно, як се вчинив український критик Сергій Єфремов у своїй студії про мое життя та мої писання. Мушу завважити ще, що дещо в моїй першій оповісті мало значіння як прочуття будущих течій у нашій суспільності. Опис того, як Невеличкий вилазить на стрімку скелю в Розгірчі, можна вважати прочуттям того замілування до гімнастики та туристики, яке проявилось серед галицькоруської суспільності ще при кінці минулого століття. Щоправда, мій опис скелі в Розгірчі зовсім фантастичний, але, пишучи

його, я вже мав у своїх споминах кількаразовий побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди великої людської праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджували і оглядав я пізніше також у Бубнищі та Синевідську Нижнім, – ся остання досі, здається, зовсім не відома ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини. А коли в сценах із міського життя інтелігенції у Львові я попробував у новій переробці дати образок «міщанського щастя» в тихій, матеріально забезпечений і духовною працею зайнятій сім'ї, то бажав би сим образом запротестувати проти недогадливості та тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що, йдучи наосліп за покликами західноєвропейських пессимістів, у міщанськім (буржуазійнім) житті бачать синонім духового застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилини та браку естетичного почуття. Ті люди, очевидно, не почувають усієї недоречності своїх осудів, не розуміють того, що новочасне місто з його високо розвиненою торгівлею та промислом робить можливим жити на вищім культурнім становищі, ніж се можливе по селах, а своїми культурними, комунікаційними та просвітніми засобами дає можність освіченому чоловікові вповні та якнайширше розвивати свої духові та фізичні здібності, а навіть неосвіченному або малоосвіченному запевняє постійний і корисний заробіток та життя далеко вигідніше, як по селах. Розуміється, що й для розвою естетичного почуття новочасні міста навіть малопросвіченим масам людності дають далеко більше нагоди та можності, ніж се може навіть у сні маритися навіть найзаможнішим селянам.

Писано 10–12 падолиста 1912.

Зміст

Терен у нозі 3

Гуцульський король 29

Як Юра Шикманюк брів Черемош 47

Петрії й Довбущуки 121

ПЕРЕДМОВА 123

ПЕРША ЧАСТЬ 125

ДРУГА ЧАСТЬ 265

POSTSCRIPTUM 348

Іван Франко

Терен у нозі

гуцульська проза

У книзі використано світлини гуцулів ХХ століття
з архівів родин Карп'юків, Москалюків, Зваричів
та Суховійв.

Редактор – Ірина Голодюк

Дизайнер – Тетяна Боднар

Верстальник – Борислав Голодюк

Підп. до друку 23.02.2016

Формат 60x90/16. Друк офсетний.

Гарнітура Lora, Noto Serif, Neucha.

Ум. друк. арк. 22,0

Тираж 500

Зам № 0084

ТОВ «Дискурсус»

Івано-Франківська область, Косівський район,

село Брустурів, присілок Грунь, буд. 43.

www.discursus.com.ua | ladiscursus@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4523 від 14 квітня 2013 року